MARGARET MACMILLAN

RĂZBOIUL

CUM NE-AU MODELAT CONFLICTELE

„Margaret MacMillan a scris încă o carte de referință... Are dreptate când afirmă că trebuie, mai mult ca niciodată, să reflectăm la război. Și ne-a arătat cum să o facem, în această carte strălucită, elegant scrisă.“ — **H.R. McMaster**

ISTORIE

TREI

Colecție coordonată de
Livia Szász

MARGARET MACMILLAN

RĂZBOIUL

CUM NE-AU MODELAT CONFLICTELE

Traducere din limba engleză de
SMARANDA CÂMPEANU

TREI

Editori:

Silviu Dragomir

Vasile Dem. Zamfirescu

Director editorial:

Magdalena Mărculescu

Redactare:

Ondine-Cristina Dascălița

Director producţie:

Cristian Claudiu Coban

Dtp:

Mihaela Gavriloiu

Corectură:

Duşa-Udrea Boborel

Oana Apostolescu

Conținutul acestei lucrări electronice este protejat prin copyright (drepturi de autor), iar cartea este destinată exclusiv utilizării ei în scop privat pe dispozitivul de citire pe care a fost descărcată. Orice altă utilizare, incluzând împrumutul sau schimbul, reproducerea integrală sau parţială, multiplicarea, închirierea, punerea la dispoziţia publică, inclusiv prin internet sau prin reţele de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme cu posibilitatea recuperării informaţiei, altele decât cele pe care a fost descărcată, revânzarea sub orice formă sau prin orice mijloc, fără consimţământul editorului, sunt interzise. Dreptul de folosinţă al lucrării nu este transferabil.
Drepturile de autor pentru versiunea electronică în formatele existente ale acestei lucrări aparţin persoanei juridice Editura Trei SRL.

Titlul original: *War: How Conflict Shaped Us*
Autor: Margaret MacMillan

Copyright © 2020 by Margaret MacMillan

Copyright © Editura Trei, 2022
pentru prezenta ediție

O.P. 16, Ghișeul 1, C.P. 0490, București
Tel.: +4 021 300 60 90; Fax: +4 0372 25 20 20
e-mail: comenzi@edituratrei.ro
www.edituratrei.ro

ISBN (print): 978-606-40-1210-4
ISBN (EPUB): 978-888-88-8888-8

Pentru Ann și Peter

Introducere

„Războiul rămâne, așa cum a fost dintotdeauna, unul dintre principalele mistere ale omenirii.“

— Svetlana Aleksievici, *Războiul nu are chip de femeie*

Război. Chiar și cuvântul război trezește în noi o varietate de sentimente, de la groază la admirație. Unii dintre noi aleg să-și îndepărteze privirea de parcă simplul fapt că ne amintim sau ne gândim la război l-ar aduce mai aproape. Alții sunt vrăjiți de război și îl consideră palpitant și fascinant. În calitate de istoric, sunt ferm convinsă că, atâta timp cât dorim să ne înțelegem trecutul, trebuie să includem războiul în studiul istoriei omenirii. Efectele războiului au avut un asemenea impact, încât, dacă l-am exclude din studiul istoriei, am ignora una dintre acele puternice forțe care, alături de geografie, resurse, economie, curente ideologice și schimbări sociale și politice, au modelat evoluția omenirii și au schimbat istoria. Oare nu ar fi fost lumea de astăzi cu totul alta dacă perșii ar fi înfrânt orașele-stat ale Greciei antice în secolul al V-lea î.e.n., dacă incașii ar fi zdrobit expediția lui Pizarro în secolul al XVI-lea sau dacă Hitler ar fi câștigat al Doilea Război Mondial? Știm că lucrurile ar fi stat altfel, dar nu putem decât să ne imaginăm cât de diferite ar fi fost.

Aceste întrebări de tipul „ce ar fi fost dacă“ nu reprezintă decât o parte a enigmei cu care ne confruntăm. Războiul vine cu o serie de întrebări fundamentale referitoare la ce înseamnă să fii om și care este esența societății umane. Ce scoate oare războiul la suprafață: latura animalică a omului sau ce este mai bun în el? Nu putem ajunge la o concluzie unanimă, la fel cum nu putem găsi un răspuns universal valabil nici la restul întrebărilor despre război. Să fie oare războiul o componentă inerentă a societății umane, făcând parte din textura noastră, ca un păcat originar, din momentul în care strămoșii noștri au format primele comunități? Să fie oare o stigmă a lui Cain, un blestem care ne condamnă la o viață de nesfârșite conflicte? Dacă nu cumva e o profeție primejdioasă care se îndeplinește tocmai fiindcă o invocăm? Să fie oare schimbările sociale cele care declanșează noi tipuri de război sau viceversa? Să fie războiul cel care provoacă schimbările din societate? Sau poate că nici n-ar trebui să încercăm să aflăm de unde a pornit totul, ci să considerăm războiul și societatea doi parteneri, blocați într-o relație deopotrivă periculoasă și

productivă. Poate oare războiul — distrugător, crud și risipitor — să aducă și beneficii?

Toate aceste întrebări sunt importante, iar eu voi încerca să vin cu răspunsuri, desluşind și alte enigme care apar pe măsură ce dezbat acest subiect. Sper însă să vă pot convinge de un singur lucru. Războiul nu este o aberaţie care trebuie uitată cât de repede posibil. Nu reprezintă nici simpla absenţă a păcii — aceasta fiind, de fapt, starea firească a lucrurilor. Dacă nu reușim să înţelegem cât de strâns legate între ele sunt războiul și societatea umană — atât de interconectate încât nu putem spune că unul dintre ele prevalează asupra celuilalt sau că unul este cauza celuilalt —, pierdem din vedere un aspect important al istoriei omenirii. Nu putem ignora războiul și impactul acestuia asupra evoluţiei societăţii omenești dacă dorim să înţelegem lumea în care trăim și cum am ajuns în actuala etapă istorică.

Societăţile occidentale au avut un mare noroc în ultimele decenii: după cel de-al Doilea Război Mondial, Vestul nu a mai cunoscut războaie la prima mână. Este adevărat că ţările occidentale au detașat armate în întreaga lume — în Asia, în războaiele din Coreea, Vietnam sau Afganistan, în regiuni din Orientul Mijlociu sau Africa —, însă doar o minusculă parte a populaţiei occidentale a fost direct afectată de aceste conflicte. În aceste regiuni, în schimb, milioane de oameni au trecut prin experienţe cât se poate de diferite, iar după 1945 nu a existat an în care vreo regiune a mapamondului să nu cadă pradă unui conflict. Acelora dintre noi care s-au bucurat de perioada care a fost adesea denumită Pacea cea Lungă le este cât se poate de simplu să perceapă războiul ca fiind o acţiune întreprinsă de alţii, poate și pentru că se află într-o etapă evolutivă diferită. Noi, cei care trăim în Occident, presupunem, mulţumiţi de noi înșine, că suntem mai pașnici. Autori precum psihologul evoluţionist Steven Pinker au popularizat concepţia potrivit căreia societăţile occidentale au devenit mai puţin violente pe parcursul ultimelor două secole și că lumea, văzută în ansamblu, a cunoscut o scădere a numărului celor care și-au pierdut viaţa în război. Prin urmare, deși oficial îi deplângem an de an pe cei care au murit în războaiele trecutului, percepem din ce în ce mai des războiul ca fiind ceva ce se întâmplă în momentul în care pacea — starea firească a lucrurilor — dă greș. În același timp, ne lăsăm purtați de fascinaţia față de marii eroi militari ai trecutului și bătăliile pe care aceștia le-au purtat; ne plac poveștile despre eroi curajoși și fapte vitejești, și acte de cutezanţă; rafturile librăriilor și bibliotecilor sunt pline de istorii militare; iar producătorii de film

și televiziune știu că războiul este un subiect care prinde întotdeauna. Audienţele par a nu se plictisi niciodată de Napoleon și campaniile sale, de Dunkerque sau filme fantastice ca *Războiul Stelelor* și *Stăpânul Inelelor.* Ne bucurăm de acestea și pentru că ne aflăm la o distanţă sigură de subiectele abordate; suntem ferm convinși că nu va trebui să mai participăm niciodată la un război.

Rezultatul este că nu abordăm războiul cu acea doză de seriozitate pe care o merită. Poate că preferăm să ignorăm un subiect care adesea capătă nuanţe atât de sumbre și deprimante, dar nu ar trebui să reacţionăm astfel. Războaiele au schimbat în repetate rânduri cursul istoriei omenirii, deschizând noi drumuri către viitor și închizând vechile căi. Cuvintele profetului Mohamed au plecat din deșerturile Peninsulei Arabice către bogatele teritorii colonizate din Levant și nordul Africii printr-o serie de războaie, lucru care a avut un impact de durată asupra acestor regiuni. Să ne închipuim cum ar fi arătat Europa de astăzi dacă bunăoară conducătorii islamici ar fi cucerit întregul continent, așa cum aproape că au și reușit de două ori. La începutul secolului al XVIII-lea, invadatorii musulmani au cucerit Spania, după care au înaintat spre nord, traversând Pirineii, până în Franţa de astăzi. Au fost înfrânţi în bătălia de la Tours din 732, moment care a marcat sfârșitul ofensivei musulmane spre nord. Dacă ofensiva ar fi continuat, ne-am putea imagina o Franţă musulmană, și nu creștină, modelând societatea franceză și istoria europeană pe parcursul următoarelor secole. Aproximativ 800 de ani mai târziu, marele conducător otoman Suleiman Magnificul a traversat Balcanii și cea mai mare parte a Ungariei; în 1529, armatele sale au ajuns la porţile Vienei. Dacă ar fi ocupat acest măreţ oraș, inima Europei ar fi putut deveni parte a imperiului său, iar istoria s-ar fi prezentat cu totul altfel. Turnurile nenumăratelor biserici vieneze s-ar fi întrepătruns cu minaretele și poate că tânărul Mozart ar fi ascultat alte genuri muzicale, cântate la altfel de instrumente. Să găsim și un exemplu mai apropiat vremurilor noastre: să ne imaginăm ce s-ar fi întâmplat dacă nemţii ar fi înfrânt forţele britanice și aliate la Dunkerque, în mai 1940, distrugând ulterior comandamentul britanic în Bătălia Angliei, purtată în vara aceluiași an. Insulele Britanice ar fi putut deveni o altă posesiune a Germaniei naziste.

În esenţa sa, războiul este violenţă organizată, iar societăţile poartă diferite tipuri de război în funcţie de structura lor. Popoarele nomade poartă războaie dinamice, atacând în momentul în care deţin avantajul și făcându-se nevăzute în vastele spaţii deschise când se află într-o poziţie slabă. Societăţile sedentare

care practică agricultura au nevoie de ziduri și fortificaţii. Războiul îi obligă pe oameni să se schimbe și să se adapteze. La rândul lor, schimbările care au loc în societate afectează războiul. Grecii antici erau de părere că cetăţenii aveau datoria de a veni în apărarea oraşelor lor. Participarea la război a avut ca efect extinderea drepturilor și democraţiei. În secolul al XIX-lea, graţie Revoluţiei Industriale, guvernele au putut convoca și susţine armate uriaşe, mai numeroase decât orice alte armate recrutate vreodată în lume. Acest lucru a creat însă și aşteptări pentru milioanele de cetăţeni înrolaţi, care își doreau să aibă mai multe de spus în cadrul propriilor societăţi. Guvernele au fost obligate nu numai să asculte, dar și să ofere o serie de servicii cetăţenilor, de la educaţie la asigurare de șomaj. Puternicele state naţionale de astăzi, cu guvernele lor centralizate și aparatele birocratice bine organizate, sunt produsele a secole întregi de războaie. Amintirile și comemorarea victoriilor și înfrângerilor trecutului devin parte din istoria naţională, iar ţările au nevoie de asemenea legende pentru a-și păstra coeziunea. Organizările statale ale secolului al XIX-lea, ai căror cetăţeni se defineau ca făcând parte dintr-un întreg comun, puteau purta războaie la scară mai mare și pe perioade mai îndelungate tocmai datorită modului lor de organizare, capacităţii de a-și folosi resursele sociale și de a se baza pe susţinerea cetăţenilor. Capacitatea de a purta războaie și evoluţia societăţilor umane fac parte din aceeași poveste.

Pe parcursul secolelor, războiul a devenit mai letal și a căpătat un impact mai puternic. Suntem mai numeroși; avem mai multe resurse, avem societăţi mai organizate și mai complexe; ne putem mobiliza și putem angrena milioane de oameni în luptele noastre; capacitatea noastră de distrugere este mult mai mare. A trebuit să venim cu noi termeni pentru a descrie cele două războaie ale secolului XX: război mondial și război total. Deși unele fire de poveste sunt permanent prezente în istoria războiului și a societăţii omenești — precum impactul schimbărilor sociale sau al tehnologiei, încercările de a îngrădi sau a ţine războiul sub control, sau deosebirile dintre combatanţi și civili —, eu voi acorda o atenţie deosebită perioadei de după sfârșitul secolului al XVIII-lea, deoarece aceștia sunt anii în care războiul s-a modificat atât din punct de vedere calitativ, cât și cantitativ. Voi împrumuta o bună parte a exemplelor mele din istoria occidentală, deoarece în trecutul apropiat Vestul s-a dovedit a fi deosebit de inovator atât în război, cât și în încercările de a-l ţine sub control.

Majoritatea universităţilor occidentale ignoră însă domeniul de studiu al războiului, poate și pentru că lumea se teme că simpla acţiune de a cerceta sau

a ne gândi la conflict este sinonimă cu a-l aproba. Cei care studiază istoria internaţională, diplomaţia și istoria militară se plâng că nu se acordă interes acestor subiecte și nu sunt locuri de muncă în domeniu. Studiile de război și cele strategice, atunci când există, sunt circumscrise ariei lor limitate de cercetare, unde istoricii militari pot rătăci în voie, săpând după istorioare insipide și construindu-și poveștile prea puţin edificatoare, fără a mai deranja pe altcineva. Îmi amintesc că un consilier în educaţie m-a vizitat cu ani în urmă în cadrul primei mele catedre de istorie ca să mă ajute să facem cursurile mai atractive pentru studenţi. Când i-am spus că lucram la un plan dedicat unui curs ce purta numele de „Războiul și societatea“, a părut stupefiat. Ar fi fost mai bine, m-a îndemnat el, să folosesc titlul de „O istorie a păcii“.

De ce am neglija însă faptul că, fie că ne dăm sau nu seama de acest lucru, trăim într-o lume modelată de război. Există popoare care s-au deplasat, au fugit ori au dispărut pur și simplu din istorie din cauza războaielor. Atât de multe graniţe au fost stabilite prin războaie, iar guvernele și statele au cunoscut perioade de ascensiune și decădere după diverse conflicte. Shakespeare înţelegea prea bine acest lucru: în piesele sale de teatru, războiul reprezintă adesea acel mecanism prin care regii se ridică și decad, iar cetăţenii de rând își ţin capetele plecate și se roagă să iasă nevătămaţi din furtună. Unele dintre cele mai importante opere artistice ale omenirii au avut ca sursă de inspiraţie războiul sau ura purtată războiului: *Iliada*, simfonia *Eroica* a lui Beethoven, *Recviemul de război* al lui Benjamin Britten, gravurile din seria *Dezastrele războiului* realizate de Goya, *Guernica* lui Picasso sau romanul lui Tolstoi *Război și pace*.

Războiul este prezent și în jocurile de copii — ca, de exemplu, în „capturarea steagului“ sau „fortăreaţa“. În 2018, unul dintre cele mai îndrăgite jocuri video din Statele Unite a fost *Call of Duty*, a cărui acţiune se petrece în al Doilea Război Mondial. Mulţimile care iau parte la evenimente sportive percep câteodată meciurile ca pe niște bătălii în care echipa adversă interpretează rolul inamicului. În Italia, suporterii cunoscuţi sub numele de ultrași sosesc la meciurile de fotbal în grupuri extrem de bine organizate, cu o clară ierarhie de comandă. Poartă uniforme și își dau unii altora porecle, spunându-și, de exemplu, trupe de comando sau gherilă. Spre groaza multora dintre compatrioţii lor, unii împrumută termeni din vocabularul folosit de grupările partizane ale celui de-al Doilea Război Mondial. Vin pe stadioane mai degrabă ca să se ia la bătaie cu suporterii echipei rivale decât ca să se bucure de spectacol. Deși olimpiadele moderne au avut iniţial scopul de a întări

sentimentul de camaraderie la nivel internaţional, au scos chiar din prima clipă în evidenţă faptul că diferitele naţiuni participante se aflau în competiţie. Jocurile olimpice nu sunt lupte în sine, dar preiau o bună parte dintre caracteristicile războiului ca, de exemplu, acordarea de medalii, intonarea imnului naţional și defilarea echipelor, îmbrăcate în uniforme sub steagul ţării lor. Un exemplu faimos este Olimpiada de la Berlin din 1936, pe care Hitler și Goebbels au considerat-o a fi o componentă-cheie a campaniei lor de propagandă, menită să demonstreze superioritatea poporului german. Pe parcursul Războiului Rece numărul medaliilor era văzut ca însemn al superiorităţii unei anumite tabere.

Până și vocabularul și expresiile pe care le folosim poartă amprenta războiului. După ce au înfrânt Cartagina în războaiele punice, romanii au continuat să folosească în mod sarcastic expresia „fides punica / credinţa punică“ (însemnând perfidie, rea-credinţă, deoarece cartaginezii încălcau sistematic tratatele încheiate cu Roma). Englezii afirmă adesea desconsiderator că cineva sau ceva este „*a flash in the pan / un foc de paie*“ (tradus literal: o pâlpâială în tigaie) fără să-și dea seama că această expresie a apărut odată cu primele arme de foc, când praful de pușcă care trebuia să aprindă fitilul pâlpâia în van. Dacă își doresc să fie nepoliticoși, englezii vor spune despre un anumit lucru că este franţuzesc sau olandez, căci aceste naţiuni le-au fost cândva dușmane. Să o ștergi franţuzește (în engleză, *to take French leave*) înseamnă să pleci fără să anunţi, pe nepusă masă, iar expresia *Dutch courage* (curaj olandez) face referire la băutul de gin. (Iar atributele de „englezesc“ sau „britanic“ sunt folosite cu aceleași conotații de către francezi sau olandezi.) Conversaţiile și documentele scrise sunt presărate cu metafore din domeniul militar: purtăm războaie împotriva sărăciei, a cancerului, a drogurilor sau a obezităţii. (La un moment dat, am văzut o carte intitulată *My War on My Husband's Cholesterol / Războiul pe care îl duc împotriva colesterolului soţului meu*.) În necrologuri se spune adesea despre cei decedaţi că „au pierdut lupta“ cu boala care îi măcina. Vorbim liber despre campanii, fie că e vorba de publicitate sau de strângere de bani pentru cauze caritabile. Marii afaceriști citesc lucrările scrise de strategii chinezi cu două mii de ani în urmă în căutare de sfaturi referitoare la cum să fie mai inteligenţi decât rivalii lor și cum să-și ducă companiile pe culmile victoriei. Se laudă cu ţintele lor strategice și tacticile inovative și adoră să se compare cu faimoși conducători militari, ca Napoleon de exemplu. Când politicienii se ascund pentru a evita întrebări nepotrivite sau

scandaluri, presa spune despre ei că s-au retras în buncăre încercând să-și ralieze trupele și să se pregătească de atac. Titlul articolului de pe prima pagină a ziarului *The New York Times* din decembrie 2018 suna în felul următor: „For Trump, a War Every Day, Waged Increasingly Alone“ (Pentru Trump, fiecare zi este un război, purtat însă din ce în ce mai des singur).

Războiul se regăsește adesea și la nivel geografic. În denumirile anumitor locuri: Trafalgar Square din Londra amintește de triumful amiralului Nelson; Gare d'Austerlitz din Paris poartă numele uneia dintre faimoasele victorii ale lui Napoleon; Gara Waterloo din Londra este denumită astfel în onoarea înfrângerii lui finale. În Canada, există un oraș care la un moment dat a purtat numele de Berlin-Potsdam, pentru că fusese colonizat în secolul al XIX-lea de imigranți germani; după izbucnirea Primului Război Mondial, a fost rapid redenumit Kitchener-Waterloo. În orașele noastre, există aproape întotdeauna monumente de război pe care sunt gravate numele celor care și-au pierdut viața în luptă sau mausolee ridicate în onoarea eroilor demult dispăruți. Nelson stă în picioare pe coloana sa din Londra, mormântul lui Grant este un popular loc de întâlnire în parcul Riverside din New York. În secolul trecut au fost ridicate tot mai multe monumente în onoarea soldatului de rând, acei oameni ale căror nume rămân adesea necunoscute, dar care au luptat în războaie, ca de exemplu infirmierele, piloții, infanteriștii, pușcașii marini, marinarii simpli sau, în Regatul Unit, chiar și animalele folosite în cele două Războaie Mondiale. Monumentele ridicate în onoarea războaielor trecutului sunt integrate atât de bine în peisaj, încât de cele mai multe ori nici nu le mai vedem. Am mers de nenumărate ori pe peronul 1 al gării londoneze Paddington — de atâtea ori încât nici nu mai țin minte — fără să observ un monument extrem de impozant ridicat în onoarea celor 2 542 de angajați ai companiei feroviare Great Western care și-au pierdut viața în Primul Război Mondial. Tot la Paddington există o uimitoare statuie de bronz înfățișând un soldat care stă în picioare, îmbrăcat în uniformă, citind o scrisoare primită de acasă. Dacă nu ar fi avut loc festivitățile de comemorare a centenarului războiului, nu m-aș fi oprit să o privesc și nici nu mi-aș fi rupt din timp, făcând un popas la Victoria Station pentru a căuta placa comemorativă dedicată numărului incredibil de mare de soldați care s-au îmbarcat aici pornind spre Franța sau cea dedicată Soldatului Necunoscut al cărui trup neînsuflețit a fost adus înapoi acasă în 1920.

Dacă ne oprim preţ de o clipă şi ne gândim la propriul trecut, putem regăsi adesea urmele războiului în amintirile noastre. Am crescut în Canada, pe timp de pace, dar o bună parte a cărţilor şi benzilor desenate pe care le-am citit aveau ca subiect războiul. Am citit de toate, începând cu seria aparent inepuizabilă de povestiri ale lui G.A. Hentys despre vieţile unor băieţi nobili şi curajoşi care participaseră la bună parte din cele mai importante conflicte de dinainte de 1914 până la aventurile cutezătorului pilot Biggles şi ale echipajului său din al Doilea Război Mondial, la seria de benzi desenate cu Black Hawk, a cărei acţiune începe în acelaşi război, dar avansează pe nesimţite în Războiul din Coreea. În şcoala primară, ca membră a cercetaşelor canadiene am cântat cântece — destul de cenzurate, după cum mi-am dat ulterior seama — din Primul Război Mondial şi am învăţat cum să semnalizăm cu fanioane şi să facem bandaje. La începutul anilor 1950, la şcoală, am strâns bucăţi de sfoară şi folii de metal pentru efortul de război din Coreea. În plus, exersam cum să ne adăpostim sub bănci în caz că ar fi izbucnit războiul nuclear între Statele Unite şi Uniunea Sovietică.

Mulţi dintre noi au auzit poveştile spuse de generaţiile mai în vârstă, care au trăit pe propria piele experienţa războiului. Ambii mei bunici au fost activi în Primul Război Mondial, ca medici: cel galez a fost detaşat cu Armata Indiană Britanică la Gallipoli şi în Mesopotamia, iar cel canadian pe Frontul de Vest. Tatăl şi patru dintre unchii mei au luptat în al Doilea Război Mondial. Ne-au povestit o parte, dacă nu chiar toate experienţele prin care au trecut. Tatăl meu, care s-a aflat la bordul unui vas canadian care escorta convoaie din Atlantic în Mediterană, avea de regulă povestioare amuzante. Doar o singură dată ne-a relatat că echipajul său fusese la un pas de a fi scufundat şi atunci vocea a început să-i tremure şi nu şi-a putut încheia istorisirea. Tatăl său nu-i povestise niciodată prea multe despre viaţa în tranşee, dar, aşa cum se întâmplă de regulă, îi vorbise despre aceste lucruri unei nepoate, surorii mele, care la acea vreme era prea mică pentru a înţelege această experienţă. Bunicul nostru a adus din război o grenadă, care a fost expusă ca suvenir în cabinetul de curiozităţi al bunicii mele, alături de alte comori, ca de exemplu o casă elveţiană de ţară în miniatură şi un mic căţel de lemn, rasa terier scoţian. Copii fiind, obişnuiam să ne jucăm cu grenada, rostogolind-o pe podea, până când cineva a băgat de seamă că încă avea acul intact. Foarte multe familii trebuie să fi avut poveşti şi amintiri asemănătoare, vrafuri de scrisori trimise din zone de război, artefacte

culese de pe câmpurile de luptă, binocluri și căști vechi sau suporturi de umbrele realizate din învelișurile proiectilelor.

Iar suvenirele nu încetează să iasă la suprafaţă pe măsură ce sunt curăţate câmpurile de luptă din întreaga lume. Compania Eurostar a trebuit să lipească afișe pentru a le reaminti pasagerilor care vizitau câmpurile de luptă din Primul Război Mondial să nu aducă cu ei în tren proiectilele sau armele colecţionate ca suvenire. În fiecare primăvară, fermierii belgieni și francezi care locuiesc de-a lungul liniei care a format odinioară Frontul de Vest strâng așa-numita Recoltă de Fier. Gerurile iernii umflă solul, aducând la suprafaţă sârmă ghimpată veche, gloanţe, căști și obuze neexplodate, dintre care unele conţin încă gaz otrăvitor. Unități speciale ale armatei franceze și belgiene colectează armamentul și îl depozitează în siguranţă, însă războiul continuă să facă victime printre fermieri și experţii în dezamorsarea bombelor, muncitorii care sapă unde nu trebuie sau tăietorii de lemne care, pentru a se încălzi, fac focul peste obuze încă funcţionale. Din când în când, pe șantierele din Londra sau în Germania mai găsești mine neexplodate din al Doilea Război Mondial. Lumea mai descoperă și relicve din războaie care au avut loc cu mult mai mult timp în urmă. Un vas care draga apele în portul israelian Haifa a găsit un minunat coif grecesc din secolul al V-lea sau al VI-lea î.e.n. Un învăţător pensionat care ieșise la plimbare cu detectorul de metale a găsit un coif roman îngropat pe un deal de lângă Leicestershire. Scafandrii care luau parte la un antrenament de rutină pe râul Shannon din Irlanda au găsit o sabie vikingă din secolul al X-lea.

Foarte multe ţări au muzee dedicate războiului și zile naţionale special alese pentru comemorarea celor care și-au pierdut viaţa în luptă. Chiar și morţii își fac pe neașteptate apariţia pentru a ne aminti de costurile războiului. Pe liniștita insulă suedeză Gotland, arheologii au descoperit trupul unui soldat local, îmbrăcat în armură din zale. Fusese ucis împreună cu mulţi alţi tovarăși de luptă de-ai săi pe parcursul luptelor purtate în 1361 împotriva invadatorilor danezi. Trupurile se pot păstra intacte secole la rând dacă sunt îngropate în noroi sau, în ţările cu climă toridă, mumificate. În vara lui 2018, arheologii care studiau solul de lângă Ypres în vederea construirii unui complex rezidenţial au găsit rămășiţele a 125 soldaţi, în mare parte germani, dar și aliaţi, care zăcuseră îngropate în pământ de când își pierduseră vieţile, în Primul Război Mondial. În 2002, mii de trupuri neînsufleţite, îmbrăcate în uniforme albastre încheiate cu nasturi pe care erau marcate numerele regimentelor din

care făceau parte, au fost descoperite într-o groapă comună de lângă Vilnius. Muriseră în 1812, pe parcursul retragerii armatei lui Napoleon din Rusia.

Când rememorăm războiul, ne gândim la costurile presupuse de acesta — la pierderile de vieţi omeneşti şi resurse —, la violenţa lui, la faptul că este imprevizibil şi la haosul care rămâne în urma sa. În rare instanţe recunoaştem cât de organizat este războiul. În 1940, Germania a încercat să facă Marea Britanie să capituleze şi, timp de aproape două luni, Londra a fost bombardată zi şi noapte. O bună parte a civililor fără rol esenţial în luptă a fost evacuată în zonele rurale. Cei care au rămas în capitală au dormit în adăposturi improvizate sau la metrou. British Broadcasting Corporation — BBC —, care îşi avea sediul în centrul oraşului, a evacuat mai multe dintre departamentele sale. Programele muzicale se difuzau de la Bedford, cele de teatru şi varietăţi, de la Bristol — până când şi acest oraş a devenit prea periculos —, iar emisiunile de varietăţi au început să-şi piardă uşor-uşor vitalitatea şi să lâncezească în liniştitul oraş Bangor din nordul Ţării Galilor. De cele mai multe ori, angajaţii rămaşi la Londra nu puteau ajunge noaptea acasă, motiv pentru care BBC — care nu era poreclit degeaba Auntie (Mătuşica) — şi-a transformat sala teatrului radiofonic într-un dormitor, împărţit în două de o cortină, ca să ofere intimitate ambelor sexe. În octombrie, clădirea a fost lovită de două bombe. Şapte angajaţi au murit încercând să dezamorseze o bombă care nu explodase încă, iar pompierii au sosit degrabă la locul incidentului pentru a împiedica răspândirea focului. Prezentatorul ştirilor de la ora nouă a făcut o scurtă pauză în timp ce clădirea se zguduia din temelii, după care a reluat transmisia din mijlocul prafului şi norului negru de fum. A doua zi de dimineaţă, un eşafodaj de schele fusese ridicat în jurul sediului BBC, iar molozul era strâns. Gândiţi-vă o clipă cât de bine s-au organizat englezii pentru a face faţă acestui incident izolat, de mică amploare dacă îl raportăm la anvergura războiului. Bombardierele germane şi escortele lor de luptă erau produsele industriei germane de război, care mobilizase o serie întreagă de resurse, de la materiale la mână de lucru şi fabrici, pentru a construi avioane şi a le trimite în spaţiul aerian inamic. Echipajele aviatice au fost atent alese şi antrenate. Serviciile de informaţii şi strategii germani au făcut tot ce le-a stat în putinţă pentru a selecţiona cele mai importante ţinte. Iar răspunsul englezilor a fost la fel de bine organizat. Forţele Aeriene Regale au urmărit avioanele care pătrundeau în spaţiul lor aerian şi au făcut tot ce le-a stat în putinţă pentru a le opri, în timp ce, la sol, existau divizii speciale care operau baloane de baraj şi reflectoare.

Întreruperile de curent din Londra și alte orașe importante au fost totale și monitorizate cu atenție. Postul BBC își elaborase planuri de rezervă pentru împrejurări neprevăzute, iar pompierii soseau rapid și intervențiile de evacuare erau imediat demarate.

Poate că războiul chiar este cea mai organizată dintre toate activităţile umane și poate că a stimulat în timp o mai bună organizare a societăţilor. Chiar și pe timp de pace, pregătirile de război — găsirea fondurilor și resurselor necesare — impun guvernelor să-și asume un control mai strict asupra societăţii. Acest lucru este cu atât mai necesar în epoca modernă, căci exigenţele războiului au crescut odată cu capacitatea noastră de luptă. Sporind puterea guvernelor, războiul a adus cu sine progres și schimbare, atribute pe care le-am considera în esenţă benefice: renunţarea la armatele private, mai multă lege și ordine, un plus de democraţie în epoca modernă, beneficii sociale, îmbunătăţirea sistemului de educaţie, schimbarea statutului femeilor sau a condiţiilor de muncă, progrese în medicină, ştiinţă, tehnologie. În condiţiile în care am ajuns să ne pricepem mai bine la a ucide, am devenit și mai puţin dispuși să tolerăm violenţele comise de oameni unii împotriva altora. În majoritatea regiunilor de pe mapamond, incidenţa crimelor a scăzut, cu toate că în secolul XX s-a înregistrat cel mai mare număr de morţi în război. Cu toate acestea, mai există o întrebare care necesită răspuns: cum ne putem împăca oare cu gândul de a ucide la o asemenea scară, deplângând în același timp violenţa? Majoritatea dintre noi sigur nu ar opta pentru război doar pentru a ne bucura de beneficiile pe care le implică. Trebuie să existe o altă modalitate de a face acest lucru. Am găsit-o deja sau încă mai căutăm?

Există nenumărate asemenea paradoxuri legate de război. Ne temem de război, dar suntem deopotrivă fascinaţi de acesta. Se prea poate să fim îngroziţi de cruzimea războiului, de faptul că reprezintă o risipă de timp și resurse, dar în același timp admirăm curajul soldaților și simţim periculoasa lui putere de fascinaţie. Unii dintre noi îl admiră și îl consideră una dintre cele mai nobile activităţi omenești. Războiul le oferă combatanţilor dreptul de a ucide alte fiinţe umane, dar în același timp le cere să fie deosebit de altruiști. În fond, ce poate fi mai altruist decât să fii dispus să-ţi dai viaţa pentru altcineva? Avem o îndelungată tradiţie de a vedea în război un element tonifiant pentru societăţi, care le întărește și le scoate în evidenţă latura mai nobilă. Înainte de 1914, poetul german Stefan George respingea pașnica lumea europeană vorbind de „anii lași de haos și gunoi“, iar Filippo Marinetti, fondatorul mișcării futuriste

și viitor fascist, a susţinut sus și tare că: „Războiul este unica igienă a lumii.“ Mao Zedong a făcut ulterior o afirmaţie asemănătoare: „Războiul revoluţionar este o antitoxină, care nu numai că elimină otrava inamicului, dar ne purifică de propria noastră murdărie.“ Pe de altă parte, mai avem și o altă tradiţie, la fel de îndelungată, de a interpreta războiul ca fiind malefic, o realitate care nu aduce nimic altceva decât suferinţă, un semn că noi, ca specie, suntem imperfecţi, fără putinţă de îndreptare, sortiţi să ne ducem vieţile în violenţă până la sfârșitul istoriei.

Svetlana Aleksievici are dreptate. Războiul este un mister, un mister terifiant. Din acest motiv trebuie să încercăm în continuare să-l înţelegem.

1

Omenire, societate și război

„Războiul este purtat de oameni; nu de animale sau zei. Este o activitate, în esenţă, pur omenească. Să afirmi că este o crimă la adresa omenirii înseamnă să ignori cel puţin jumătate din semnificaţia războiului; războiul este și pedeapsa pentru o crimă."

— Frederic Manning, *The Middle Parts of Fortune*

Dacă veţi vizita superbul oraș alpin Bolzano, veţi observa că în faţa Muzeului de Arheologie din Tirolul de Sud se formează adesea cozi lungi. Oamenii așteaptă răbdători, mulţi dintre ei alături de copiii lor, să vadă una dintre principalele atracţii ale orașului Bolzano: trupul mumificat al unui bărbat care a trăit în jurul anului 3300 î.e.n. Ötzi — omul gheţurilor — a murit înainte să fie construite Piramidele sau Stonehenge, însă gheaţa i-a conservat corpul și posesiunile pe care le avea asupra sa până în 1991, când a fost găsit de doi excursioniști. Purta o pelerină ţesută din fire de iarbă, iar veșmintele sale, inclusiv izmenele, cizmele și bereta de pe cap erau din piele. Cercetării au găsit în stomacul mumiei și rămășiţele ultimei sale mese: carne uscată, rădăcini, fructe și probabil pâine. Avea asupra sa o tolbă de lemn și diverse unelte, printre care un topor cu lama din cupru, un cuţit, săgeţi și bucăţi dintr-un arc.

Iniţial s-a presupus că Ötzi s-ar fi rătăcit în timpul unei furtuni de zăpadă și că ar fi murit în singurătate, odihnindu-se în liniște vreme de cinci milenii. Aceasta era trista poveste a unui fermier inocent sau a unui păstor. În următoarele decenii însă, graţie evoluţiilor din medicină și știinţă, s-a putut realiza o analiză mai atentă a trupului lui Ötzi, folosind tomografii computerizate, radiografii și teste biochimice. Ötzi avea un vârf de săgeată implântat într-un umăr, iar trupul său prezenta vânătăi și tăieturi. Aparent suferise lovituri și la nivelul craniului. Cel mai probabil a murit din cauza rănilor provocate de agresorul sau agresorii săi. Este, de asemenea, posibil ca, la

un moment dat, să fi ucis la rândul său alte persoane, dacă luăm în calcul urmele de sânge găsite pe cuţitul său şi pe un vârf de săgeată.

Cert este că Ötzi nu este singurul izvor istoric care ne confirmă că primii oameni, mai ales cei care au trăit la sfârșitul Epocii Pietrei, fabricau arme, se atacau în grupuri și dădeau ce era mai bun din ei pentru a se ucide unii pe ceilalţi. Peste tot în lume, din Orientul Mijlociu și până în Americi și Pacific, există morminte care datează din perioada în care a trăit Ötzi, dar și din epoci anterioare, în care se găsesc mormane de oase care prezintă urmele unei morţi violente. Deși de regulă armele fabricate din lemn și piei nu supravieţuiesc trecerii timpului, arheologii au descoperit lame de piatră, unele dintre acestea încă implântate în oasele scheletelor.

Se pare că violenţa ar fi intrat în viaţa oamenilor chiar și mai demult, fiind prezentă chiar de la începutul istoriei omenirii, când strămoșii noștri duceau vieţi nomade, scurmând pământul în căutare de plante comestibile și ucigând alte animale pentru hrană. Bineînţeles că cea mai mare parte cunoștinţelor noastre este de ordin speculativ. Cu cât te duci mai departe în trecut, strângerea și interpretarea dovezilor istorice — iar oamenii au apărut pe pământ acum circa 350 000 de ani — devine o sarcină cu atât mai dificilă. Cu toate acestea, acumulăm treptat mai multe cunoștinţe mulţumită descoperirilor arheologice și evoluţiilor ştiinţifice, precum interpretarea ADN-ului celor care au trăit în Antichitate. Acum știm că până nu demult, în îndelungata noastră istorie, oamenii se organizau în mici grupuri care locuiau în zonele mai temperate ale planetei. Nu existau cine știe ce bunuri materiale pentru care oamenii să se certe, iar dacă un grup era amenințat de un altul, acesta se putea muta pur și simplu în altă parte. Cea mai mare parte a secolului XX specialiștii în studiul originilor societăţilor omenești tindeau să fie de părere că primele triburi nomade duceau de regulă o existenţă pașnică. Cu toate acestea, arheologii au descoperit schelete care datează din această perioadă îndepărtată și care prezintă urme de răni. Acestea ne duc cu gândul la o altă teorie. Antropologii au încercat să înţeleagă cum arăta universul lor, studiind puţinele societăţi de vânători și culegători care au supravieţuit până în epoca modernă. Aceasta este o rută ocolită ce implică posibile capcane: cei care studiază din exterior aceste societăţi vin cu propriile lor preconcepţii, iar contactul vine cu schimbări.

Acestea fiind spuse, s-au făcut anumite descoperiri importante. În 1803, de exemplu, William Buckley, un tânăr de treisprezece ani, a evadat dintr-o colonie penală britanică din Australia și a trăit cu aborigenii vreme de trei

decenii. Ulterior a descris o lume în care raidurile, ambuscadele, feudele de durată și moartea bruscă și violentă făceau parte din însăși structura societăţii. La celălalt capăt al lumii, în durul peisaj arctic, primii exploratori și antropologi descopereau că populaţiile locale, printre care eschimoșii inuiţi și inupiaţi, fabricau arme, inclusiv armură, din oase și fildeș și aveau o tradiţie orală bogată în povești despre războaiele din trecut. În 1964, Napoleon Chagnon, un tânăr student american la antropologie, a plecat în pădurea tropicală braziliană pentru a studia tribul yanomami. Se aștepta să confirme părerea general acceptată la acel moment: și anume că triburile de vânători și culegători erau în esenţă pașnice. A descoperit că în fiecare sat oamenii convieţuiau în principiu în pace și armonie, că erau blânzi și buni unii cu ceilalţi, dar că această situaţie era cu totul diferită în momentul în care intrau în contact cu alţi săteni. Divergenţele erau rezolvate cu bâta și suliţa, iar sătenii obișnuiau a jefui comunităţile vecine, ucigând bărbaţii și copiii și răpind femeile. După treizeci de ani de studiu, a ajuns la concluzia că un sfert dintre bărbaţii din tribul yanomami murea din cauza violenţelor.

Deși au existat discuţii tensionate — poate chiar conflicte — între istorici, antropologi și experţii în sociobiologie, adevărul pare să fie de partea celor care susţin că fiinţele umane au avut tendinţa de a se ataca în mod organizat — cu alte cuvinte, de a face război, încă din cele mai vechi timpuri. Această teorie ne îndeamnă să ne gândim de ce sunt oamenii dispuși să facă război și de ce par capabili să se ucidă unii pe alţii. Acesta nu este un simplu puzzle intelectual: dacă nu înţelegem motivul pentru care ne luptăm, nici nu avem cum să sperăm să evităm viitoarele conflicte. Până în prezent s-au vehiculat nenumărate teorii, însă nu s-a ajuns la niciun răspuns. Poate că războiul este o consecinţă a lăcomiei sau a cursei pentru resursele din ce în ce mai rare — pentru alimente, teritoriu, parteneri sexuali sau sclavi. Să fim oare noi, oamenii, modelaţi pe baza legăturilor biologice sau culturii noastre comune de așa manieră încât să ne punem la mare preţ propriile comunităţi, fie ele clanuri sau naţiuni, și să ne temem de străini? Oare ne năpustim din instinct asupra dușmanilor noștri când ne simţim ameninţaţi, asemenea verilor noștri, cimpanzeii? Să fie oare războiul un lucru de la care nu ne putem abţine sau să fie un concept pe care l-am construit prin idei și cultură? Din moment ce războiul și teama de război încă persistă și în secolul XXI, răspunsul la asemenea întrebări contează.

Războiul nu ar fi posibil dacă noi nu am fi dispuși să ucidem. Însă această afirmaţie nu este suficientă pentru a defini conflictul. Dacă am vedea doi

bărbaţi încăierându-se într-un bar sau vreo zece membri ai unei grupări criminale luându-se la bătaie pe stradă sau într-un parc, nu am putea spune că aceștia fac război. Acţiunile violente care provoacă răni sau moarte sunt o componentă a războiului, dar în concepţia noastră violenţa este un instrument al războiului, nu un scop în sine. În una dintre cele mai cunoscute lucrări ale sale, faimosul teoretician german Carl von Clausewitz a scris: „Războiul este un act de violenţă al cărui scop este acela de a-l obliga pe adversar să se supună voii noastre“. Războiul are un scop, fie el defensiv sau ofensiv. Atât în cazul indivizilor, cât și al găștilor, războiul poate fi purtat pentru onoare, supravieţuire sau control, dar se deosebește de încăierările din baruri prin amploarea și dimensiunea sa. Războiul implică nu un om, ci zeci, sute, mii sau chiar milioane de oameni care se angajează să acţioneze violent unii împotriva altora. Este o ciocnire între două societăţi organizate la care aderă un set de oameni, care au trăit o bună perioadă pe un anume teritoriu care le aparţine. După cum a spus și teoreticianul politic britanic Hedley Bull: „Violenţa nu este război decât dacă este declanșată în numele unei formaţiuni politice…“ Și, a continuat el: „În egală măsură, violenţa purtată în numele unei formaţiuni politice nu este război decât dacă este direcţionată împotriva unei alte formaţiuni politice“. Grupările criminale sunt grupuri organizate, iar membrii acestora pot pretinde a avea valori și scopuri comune, dar nu sunt formaţiuni politice și sociale stabile. Bineînţeles că pot deveni astfel, pot crește în dimensiune și se pot transforma, în timp, în clanuri, triburi, regate, principate, baronii sau naţiuni capabile să poarte războaie.

Unul dintre nenumăratele paradoxuri ale războiului este faptul că oamenii au ajuns foarte pricepuţi în acest domeniu odată ce au creat societăţile organizate. Este adevărat că aceste două concepte au evoluat împreună. Războiul — o formă de violenţă organizată, cu ţintă clară, între două formaţiuni politice — a devenit mai complex odată cu apariţia societăţilor sedentare organizate și a contribuit la transformarea acestora în comunităţi mai bine organizate și mai puternice. N-au trecut decât 10 000 de ani — o simplă clipită în istoria mult mai îndelungată a omenirii — de când oameni au început să se așeze la casele lor și să cultive pământul, moment în care războiul a devenit mai sistematic și a determinat un antrenament special și o clasă socială distinctă de războinici. Pe lângă mormintele găsite în diferite regiuni ale lumii, arheologii au descoperit, de exemplu, în Turcia, ruinele unor fortificaţii care datează cel puţin din anul 6000 î.e.n. sau grupări de locuinţe care par să fi fost arse intenţionat din

temelii. Odată cu evoluţia agriculturii, oamenii au devenit mai ataşaţi de un anume spaţiu care merita apărat. Pentru a se apăra trebuia să se organizeze mai bine și să aibă la dispoziţie mai multe resurse, lucru care a determinat comunităţile să-și extindă teritoriile și să se dezvolte demografic, fie pe cale pașnică, fie prin cuceriri.

Printre nenumăratele dezbateri despre originile și evoluţia războiului, se numără și cea referitoare la caracterul mai mult sau mai puţin violent al oamenilor. Steven Pinker și alţii care îi împărtășesc teoriile, ca de exemplu arheologul Ian Morris, se află în tabăra optimistă și sunt de părere că există o tendinţă clară de îndepărtare de violenţă. Majoritatea statelor a interzis execuţiile publice; există legi împotriva cruzimii la adresa animalelor sau a copiilor; iar sporturile sângeroase — ca luptele dintre câini și un urs înlănţuit sau luptele de cocoși — sunt de regulă ilegale. Optimiștii au mers chiar și mai departe și au încercat să calculeze numărul total al celor care și-au pierdut viaţa în războaie — o sarcină nu tocmai ușoară — ajungând la concluzia că, în trecut, rata omuciderilor era mult mai ridicată decât în zilele de astăzi și că numărul celor căzuţi în războaie în raport cu numărul locuitorilor din acea vreme a fost mai mic în secolele XX și XXI, luând în calcul chiar și cele două mari vărsări de sânge din războaiele mondiale. Alţii contestă aceste cifre și subliniază faptul că, în secolul XX, numărul celor căzuţi în războaie ar reprezenta până la 75 la sută din numărul total al celor care și-au pierdut viaţa în război în ultimii 5000 de ani. Și, dacă vrei ca viitorul omenirii să te deprime cu adevărat, studiile efectuate cu instrumente matematice de universităţile din Florenţa și Colorado pretind a demonstra că există o tendinţă generală de a purta războaie mai puţine, dar mai mortale. Argumentul lor este următorul: cu cât devin mai interconectate societăţile, cu atât se poate răspândi mai rapid un conflict de-a lungul unei reţele — la fel ca virușii într-un calculator sau incendiile într-o pădure. În vara lui 1914, o mică dispută izbucnită în Balcani s-a transformat în Marele Război, deoarece puterile europene erau strâns legate prin tratate, înţelegeri sau strategii, iar după asasinarea arhiducelui Franz Ferdinand la Sarajevo tensiunile s-au amplificat pe toate planurile până când a izbucnit un război generalizat.

Chiar dacă Pinker are dreptate — iar dezbaterea nu a luat sfârșit —, teoria lui nu pare prea liniștitoare. Aceia dintre noi care s-au bucurat de perioada îndelungată de pace instaurată după 1945 trebuie să ţină cont de faptul că o bună parte a lumii, inclusiv Indochina, Afganistanul, regiunea Marilor Lacuri

Africane și zone extinse din Orientul Mijlociu, a asistat sau încă asistă la conflicte. Un proiect pe termen lung al Universităţii din Uppsala, Suedia, estimează că între 1989 și 2017, peste două milioane de oameni au murit din cauza războaielor. Din 1945 încoace, aproximativ 52 de milioane au fost nevoite să se refugieze din același motiv.

Veșnica prezenţă a violenţei și a războaielor în trecutul omenirii și faptul că acestea nu ne părăsesc nici în prezent ne conving să ne punem o întrebare stânjenitoare: sunt oare oamenii programaţi genetic să se lupte unii cu ceilalţi? O variantă de răspuns ar fi cercetarea comportamentului celor mai apropiate rude ale noastre din regnul animal: cimpanzeii obișnuiţi și cimpanzeii bonobo. Ambele specii trăiesc în grupuri organizate, pot comunica unii cu alţii în diferite moduri și confecţionează instrumente primitive. (De curând, în Irlanda de Nord, un cuplu de cimpanzei întreprinzători a colaborat pentru a evada din grădina zoologică din Belfast confecţionând o scară dintr-o ramură de copac.) Cimpanzeii și bonobo se aseamănă atât de mult și fizic, încât până în anii 1920 s-a presupus că erau una și aceeași specie. De fapt, pe parcursul timpului au evoluat și au ajuns două specii deosebit de diferite în modul de viaţă și comportamentul faţă de străini.

Jane Goodall a studiat cimpanzeii în habitatul lor natural din Tanzania vreme de mai bine de jumătate de secol. Ea și echipa sa s-au integrat atât de bine în peisaj, încât cimpanzeii au ajuns să le ignore prezenţa. Observatorii au studiat animalele legând prietenii, îngrijindu-se de pui, jucându-se și ucigându-se. Grupurile dominate de masculi — toate deosebit de atașate de teritoriul ocupat — se lansau în lupte organizate împotriva altor grupuri, adesea fără a fi provocate. Ucideau cimpanzeii singuratici care se îndepărtau de teritoriile lor și desfășurau raiduri, omorând masculii rivali, dar și femelele și puii. Pe parcursul unui conflict deosebit de îndelungat, un grup a exterminat o altă comunitate și i-a ocupat teritoriul. În memoriile ei, Goodall a scris că în prima fază a crezut că cimpanzeii din studiul ei „erau de regulă mai buni decât fiinţele umane“. Apoi, a continuat ea, „am descoperit brusc că cimpanzeii puteau fi brutali — că, la fel ca noi, aveau și o latură mai întunecată“.

Înainte de a studia fiinţele umane și acea latură întunecată a existenţei lor, trebuie să înţelegem contraexemplul cimpanzeilor bonobo, care nici nu se luptă, nici nu se vânează unii pe alţii. Bonobo par a fi la fel de inteligenţi ca verii lor cimpanzeii, dar au evoluat oarecum diferit, poate și pentru că trăiesc pe malul sudic al râului Congo, unde se găsește mâncare din belșug și nu au

dușmani mai puternici, mai ales gorile, așa cum se întâmplă cu cimpanzeii din Tanzania. Printre comunităţile de bonobo, femelele sunt cele care formează grupurile cele mai puternice și domină de regulă masculii. Când se întâlnesc doi bonobo necunoscuţi, primul instinct nu este cel de atac. Animalele se privesc lung, apoi se apropie lent unul de celălalt. Încep să mănânce împreună, să se purice și să se îmbrăţișeze aleatoriu, oferindu-și unii altora varii plăceri. (Filmuleţele cu bonobo jucându-se sunt foarte populare pe internet, chiar dacă unii ar putea fi de părere că nu sunt tocmai potrivite pentru a fi vizionate în familie, cu copiii.) Încă se discută de ce preferă bonobo să facă dragoste și nu război: poate datorită mediului în care trăiesc, evoluţiei sau unui amestec de habitat și evoluţie.

Cu care specie de cimpanzei se aseamănă mai mult oamenii? Răspunsul pare a fi cu ambele. Nu putem nega legătura: 99 la sută din ADN-ul uman este comun cu cel al cimpanzeilor și bonobo. Spre deosebire de aceștia însă, noi am dezvoltat limbajul, tehnologii elaborate și avem abilitatea de a gândi în concepte abstracte. Am construit societăţi deosebit de complexe — cu instituţii sociale și politice —, am conceput idei, sisteme de credinţă și de valori. Suntem cu siguranţă capabili, la fel ca cimpanzeii, de reacţii violente atunci când ne este teamă, dar la fel ca bonobo, avem o capacitate deosebit de dezvoltată de a interacţiona prietenos, de a coopera, de a avea încredere unii în alţii și de a fi altruiști. În lucrarea sa, *The Goodness Paradox*, antropologul Richard Wrangham susţine că, pe parcursul procesului lor evolutiv, oamenii au învăţat să-și îmblânzească latura agresivă pe de o parte și printr-un proces de domesticire asemănător cu cel aplicat animalelor sălbatice. Gândiţi-vă la lupi și cum i-am transformat treptat în câinii noștri atât de loiali. Wrangham este de părere că, în timp, oamenii s-au descotorosit de membrii mai violenţi ai grupurilor lor, ucigându-i. Alţi antropologi au sugerat că și preferinţele sexuale ar fi jucat un rol important, căci femeile și părinţii acestora au căutat parteneri pașnici cu care să poată coopera. Pe parcursul acestui proces gradual de îmblânzire a strămoșilor noștri, continuă Wrangham, s-au construit și instituţii sociale și politice, inclusiv guverne centrale puternice, care să deţină monopolul asupra violenţei. Prin urmare, supușii lor nu mai puteau măcelări și ucide la întâmplare asemenea cimpanzeilor. Cu toate acestea, nu s-a pus capăt violenţelor; această evoluţie a însemnat mai degrabă că societăţile organizate puteau folosi violenţa de manieră organizată, pentru un scop anume.

Paradoxul, consideră profesorul Wrangham, este faptul că oamenii devin mai abili să ucidă, la o scară tot mai mare pe măsură ce evoluează.

Cred că nu putem nega moștenirea lăsată în urmă de evoluţie. Avem impulsuri, sentimente, inclusiv frica, nevoi și dorinţe, căci tânjim după lucruri ca mâncarea și sexul. La fel ca restul speciilor, de la păsări la mamifere, suntem profund atașaţi de teritoriul în care locuim. Însă suntem în același timp ființe raţionale și putem lua decizii, putem asculta de îngerii sau de demonii noștri. Am creat culturi care modelează la rândul lor ceea ce suntem noi astăzi și ne ajută să ne stabilim prioritățile. Prin urmare, nu ne luptăm pur și simplu pentru supravieţuire — pentru alimente, sex și adăpost —, ci și pentru concepte abstracte, precum religie sau ţară, pentru care credem că merită să ucidem și să ne dăm viaţa. Nu ne luptăm doar ca să ne luptăm, fără să ţinem cont de importanţa cauzei respective. Căutăm și soluţii pașnice. Este adevărat că oamenii au visat și încă visează să scape cu desăvârşire pământul de războaie.

Juriul încă deliberează cum și de ce am evoluat de maniera în care am făcut-o — și cât contează acest lucru când e vorba de război. O altă dezbatere tensionată, care s-a întins pe mulţi ani, are de-a face cu societatea: dacă aceasta ne face mai buni sau mai răi, mai pașnici sau mai războinici. În loc să compare cimpanzeii și bonobo, această dezbatere pornește de la teoriile a doi filosofi europeni din secolul al XVIII-lea: Thomas Hobbes și Jean-Jacques Rousseau. Amândoi au discutat relaţia dintre oameni și societăţile din care fac aceștia parte, întrebându-se dacă condiţia noastră naturală este starea de război sau de pace. Ambii au descris omul în starea sa naturală, cea de dinaintea formării societăţilor organizate. Spre deosebire de noi, nu au avut la dispoziţie nicio dovadă care să le confirme cum trăiau oamenii în trecutul îndepărtat; au considerat mai degrabă util să-și imagineze cum ar fi putut convieţui oamenii în absenţa unor reguli sau structuri și și-au cercetat apoi propriile societăţi.

Rousseau a susţinut că violenţa nu face parte integrantă din natura omului. Oamenii se nasc buni de la natură, dar societatea îi corupe, a susţinut el. A descris o societate idilică, în care comunităţile de vânători și culegători convieţuiau în armonie unele cu celelalte și în perfectă comuniune cu natura. Dispuneau de cele necesare și nu aveau niciun motiv de ceartă, nici ca să ia alimentele altora, nici ca să-și apere posesiunile. Răul s-a strecurat în comunitatea lor odată ce oamenii s-au așezat la casele lor și s-au apucat de agricultură. Acest lucru, a susţinut Rousseau, a dus la dezvoltarea conceptului de proprietate privată și meserie specializată, unii rămânând fermieri, iar alţii

devenind meșteșugari, războinici sau conducători. Cei cu mai mult succes au acumulat mai multe proprietăţi, astfel încât societatea, odinioară egalitară, a devenit nedreaptă și ierarhică. Cei slabi erau exploataţi de cei puternici, iar societatea era marcată de lăcomie, egoism și violenţă. Pe măsură ce societăţile și statele evoluau și deveneau mai complexe, având mai multă influenţă asupra membrilor lor, oamenii aveau din ce în ce mai puţină libertate. Din moment ce statele individuale își urmăreau de regulă doar propriul interes, probabilitatea ca acestea să pornească la război unele împotriva altora a fost tot mai mare. Soluţia lui Rousseau, pe care a prezentat-o în *Contractul social*, nu era întoarcerea la acel presupus paradis — care ar fi fost imposibil, după cum a acceptat și el —, ci să creeze o nouă relaţie între indivizi și instituţiile lor sociale și politice. Oamenii trebuie să convieţuiască și să coopereze, însă numai dacă fac acest lucru de bunăvoie, într-un stat care muncește în interesul lor, și nu viceversa. Un stat care le garantează libertăţile. Dacă oamenii se pot comporta ca și cum ar fi încheiat de bunăvoie un contract unii cu ceilalţi, atât indivizii, cât și societatea vor fi mai mulţumiţi și vor funcţiona mai armonios. Odată realizat acest lucru, statele, acum iluminate, pot coopera pentru a depăși temerile, suspiciunile reciproce și lăcomia, care au dus atât de des la război. Câteodată Rousseau pare să fi avut în minte o comunitate federală de state europene, ai cărei membri să scoată războiul în afara legii și să asigure pacea.

Hobbes a zugrăvit o lume cu totul diferită. În starea lor naturală, oamenii duceau o existenţă precară și luptau unii împotriva altora pentru supravieţuire. Viaţa, spunea el, „era solitară, săracă, urâtă, brutală și scurtă“. Oamenii nu mai aveau nici timpul și nici resursele necesare pentru a confecţiona unelte, a cultiva câmpurile, a face comerţ sau a studia. „… Nu exista o cunoaștere a chipului pământului, o descriere a timpului, nici arte, nici scrisori, nici societate și, cel mai rău lucru dintre toate, doar frică permanentă și pericolul de o moarte violentă.“ Departe de Hobbes, ideea potrivit căreia evoluţia societăţilor sedentare și a statelor de mari dimensiuni ar duce la conflicte, valabil fiind mai degrabă contrariul. Dezvoltarea unei organizări statale mari și puternice — denumită de Hobbes Leviatan — era soluţia pentru a ţine violenţa sub control, cel puţin la nivel social. Societatea internaţională se asemăna foarte bine stării naturale, statele luptându-se pentru a obţine avantajul într-o lume anarhică. Cele mai puternice le hărţuiau pe cele mai slabe, iar cele slabe capitulau sau erau subjugate prin forţă. Spre deosebire de

Rousseau, nu se aștepta câtuși de puţin ca societăţile sau statele să poată deveni mai iluminate și să învețe să coopereze unele cu celelalte de bunăvoie.

Mulţi dintre noi încă preferă versiunea stării naturale a lui Rousseau și presupunerea că oamenii sunt inocenţi și pașnici de la natură. Secolul XX a fost groaznic din nenumărate puncte de vedere, motiv pentru care nu este surprinzător că încă ne aflăm în căutarea unor societăţi contemporane mai bune și mai blânde decât cele în care trăim. Dacă acestea nu se ascund undeva pe o insulă tropicală, într-o pădure amazoniană sau vreun deșert, poate că pot fi construite pornind de la un set corect de principii. În anii 1920 și 1930, intelectualii occidentali au crezut o vreme că ar fi găsit Grădina Edenului în Uniunea Sovietică. Ulterior dovezile înfometării în masă și epurărilor ordonate de stat au devenit prea evidente pentru a mai putea fi ignorate. În anii 1960, marea speranţă a fost China lui Mao, pe de o parte și pentru că se știau atât de puţine despre acest stat. Iniţial, Revoluţia Culturală a părut a fi un lucru pozitiv: tinerii cutezătorii refăceau societatea transformând-o într-un paradis al drepturilor egale, în care toţi oamenii munceau cu bucurie pentru a construi o lume nouă. Și de această dată imaginea văzută prin lentile roz s-a transformat și s-a întunecat odată ce lumea și-a dat seama cât de violenţi și distrugători au fost acei ani.

De la Grădina biblică a Edenului și până în prezent, artele și literatura au descris epocile de aur ale trecutului sau utopiile viitorului. Poeţii greci și romani, precum Hesiod sau Seneca, erau de părere că oamenii se bucuraseră de o epocă de aur în trecutul îndepărtat și că istoria urma o pantă exclusiv descendentă, către epocile de bronz și de fier, când oamenii au luat calea armelor devenind lacomi și războinici. Există legende asemănătoare și în tradiţia antică din India și China. Primii exploratori care au cunoscut triburile băștinașe din Americi sau Pacific au fost uimiţi să observe cât de pașnică părea a fi majoritatea acestor popoare. Cronicile lor au acaparat imaginaţia unui Occident aflat în industrializare rapidă. În secolul al XIX-lea, artiști occidentali precum Henri Rousseau și Paul Gaugain pictau scene onirice în care africance frumoase sau indience din insulele Pacificului se înconjurau de fructe, care stăteau să cadă din copaci. Aparent, acești oameni nici nu își doreau și nici nu aveau vreun motiv să lupte.

În secolele al XIX-lea și XX, când antropologia a devenit un domeniu serios de cercetare, descoperirile vremii au părut a confirma această imagine fericită. Americanca Margaret Mead, care a plecat să trăiască în Samoa în anii 1920, a

zugrăvit o lume în care nu exista vină, lăcomie sau furie. Și nici război, blestemul altor civilizaţii. În Samoa, a scris ea, „nimeni nu suferă pentru convingerile sale și nu luptă până la moarte pentru îndeplinirea anumitor scopuri“. Tinerii urmau fără să-și pună prea multe întrebări exemplul strămoșilor și întreţineau relaţii sexuale deschise, iar familiile se ospătau împreună, cum era și normal, împărţind mesele îmbelșugate unele cu celelalte. „Câteodată sătenii nu adorm până târziu după miezul nopţii; apoi mai auzi doar vuietul liniștitor al valurilor izbindu-se de ţărm și șoaptele îndrăgostiţilor, în timp ce satul se odihnește până în zori…“ Cartea lui Mead, *Coming of Age in Samoa*, a avut un impact extraordinar, mai ales în anii 1960, când a părut a arăta drumul către o lume în care nu mai exista niciun Vietnam, ci doar iubire nemărginită și inocentă. În ultimii ani, atât cercetarea, cât și concluziile ei au fost contestate. Criticii mai recenţi ai lui Mead au demonstrat că nu vorbea prea bine limba localnicilor, că nu stătuse în Samoa decât câteva luni și că ar fi părut dispusă să creadă fără să cerceteze absolut tot ce îi povesteau băștinașii — aceasta fiind cea mai grea acuzaţie dintre toate. (Câţiva dintre aceștia au recunoscut ulterior că o minţiseră în legătură cu vieţile sexuale simple și nevinovate ale adolescenţilor de pe insulă.) Misionarii și marinarii, care vizitaseră cu mult timp înainte Samoa, povestiseră că triburile locale purtau războaie brutale unele împotriva altora. Pacea a fost instaurată în Samoa de-abia odată cu venirea imperialismului, care a sosit aici prin americani, germani și ulterior prin britanici. O perioadă am crezut că civilizaţia maya din America Centrală ar fi putut oferi un exemplu reconfortant, arătându-ne cum pot convieţui mai multe state în armonie unele cu celelalte. Din păcate, odată cu descifrarea alfabetului maya, după al Doilea Război Mondial, a devenit evident că operele care supravieţuiseră se concentrau în mare parte pe subiectul războiului.

Deci ce alegem: versiunea istoriei omenirii văzută prin ochii lui Rousseau sau prin ai lui Hobbes? Dovezile arheologice și istorice ne duc clar cu gândul la Hobbes, războiul făcând de mult timp parte integrantă din experienţa umană. Acest lucru nu înseamnă că nu trebuie să sperăm la un viitor asemenea celui descris de Rousseau. Între timp, poate că ne putem consola cu gândul că, în mod surprinzător, războiul a adus pace și progres în cadrul unor societăţi.

Această idee mă duce cu gândul la un al doilea paradox al războiului: faptul că dezvoltarea puterii de stat și formarea statelor de mari dimensiuni — Leviatanul imaginat de Hobbes — sunt adesea rezultatul unui război și că acest

lucru poate contribui la rândul său la menţinerea păcii. Puterea statului și a instituţiilor sale se bazează pe felul în care este înţeleasă puterea conducătorilor, fie aceasta conferită de zei sau de alegători, și pe acordul celor pe care îi conduce. Pe undeva în această combinaţie însă, iar acest aspect este deosebit de important, se regăsește și războiul sau ameninţarea violenţei pe care statul o poate abate asupra propriului popor, dar și asupra inamicilor săi. Apariţia forţelor de ordine administrate de stat în cea mai mare parte a lumii occidentale și unele regiuni din Asia în secolul al XIX-lea a eliminat treptat tâlhăriile și micile violenţe. Puterea nobililor feudali europeni a fost nimicită în momentul în care monarhii au căpătat suficientă influenţă pentru a le distruge armatele private și a le demola castelele. Apariţia statului puternic a mers mână în mână cu monopolul deţinut de acesta asupra folosirii forţei și violenţei în cadrul graniţelor sale. Dacă refuzi să plătești impozite, dai foc casei vecinului sau ignori convocarea pentru îndeplinirea serviciului militar, un stat puternic are să pună mâna pe tine și uneori și pe proprietăţile tale, să te pedepsească și câteodată chiar să te execute. Popoarele iugoslave au convieţuit în pace, chiar dacă nu au fost întotdeauna fericite, sub conducerea fermă a lui Tito, deoarece, după cum a spus un croat „la fiecare sută de metri aveam câte un poliţist a cărui sarcină era să se asigure că noi ne purtam o profundă afecţiune“. Când a murit Tito, iar Partidul Comunist s-a destrămat, diferitele etnii din Iugoslavia, alimentate de demagogi fără scrupule, s-au năpustit unele împotriva altora. Se prea poate să considerăm statul o reîncarnare a opresiunii, dar ar trebui să ne gândim o clipă ce ar fi dacă nu ar exista o putere de stat. Locuitorii din Samoa și Noua Guinee au cunoscut cândva acest lucru, iar popoarele ghinioniste din state care au eșuat — precum Yemen, Somalia și Afganistan — află în prezent acest lucru.

Succesul repurtat în război împotriva dușmanului din exterior a fost adesea folosit pentru a legitima și consolida autoritatea statului, în condiţiile în care guvernele, fie ele alese pe cale democratică sau dictaturi, readuc în discuţie marile victorii ale trecutului ca pe niște simboluri ale virtuţii și dovezi ale realizărilor lor. În discursul său din 2019 privind Starea Uniunii, președintele Donald Trump a vorbit despre victoria repurtată de americani după debarcarea din Normandia (ignorând restul armatelor aliate care au luat parte la acţiune), victorie pe care au repurtat-o pentru America și „pentru noi“. Apoi, a continuat el, „toate evenimentele care au avut loc de atunci încolo — triumful nostru împotriva comunismului, evoluţiile incredibile din domeniul științific,

marile descoperiri, progresul nostru de neegalat către egalitate și dreptate —, toate acestea au fost posibile prin sângele, lacrimile, curajul și viziunea americanilor care ne-au precedat". Romanii au ridicat columne și arcuri de triumf în onoarea împăratului și statului. Napoleon a folosit scriitori și artiști pentru a-și face cunoscute triumfurile în timp ce prelua puterea în Franța. Când s-a încoronat împărat, unul dintre senatorii mai lingușitori l-a descris ca fiind „acel incomparabil erou care a cucerit tot, care a extras lumea din haos și ne-a creat un alt univers". Cât timp părea invincibil, Napoleon putea să-și păstreze intactă influența asupra Franței și unei bune părți a Europei. Seria de victorii repurtate de Hitler i-a câștigat de partea sa pe conservatorii germani care îi puseseră sub semnul îndoielii capacitatea de a conduce.

Pe de altă parte, conducătorii care nu-și pot apăra popoarele sau suferă înfrângeri pe plan extern își pierd susținerea în interiorul țării. În China clasică, despre împărații care nu reușeau să facă față revoltelor violente din interiorul țării sau atacurilor din exterior se spunea că își pierdeau mandatul primit din Ceruri și că nu mai erau capabili să conducă. Napoleon al III-lea, nepotul marelui Napoleon, a condus Franța în înfrângerea suferită în Războiul franco-prusac; regimul său s-a prăbușit, iar el a fugit în exil. Când Hitler a invadat Uniunea Sovietică în vara lui 1941, se spune că Stalin s-ar fi panicat și ar fi spus: „Lenin a pus bazele statului nostru, iar noi ne-am băgat picioarele". Președintele Lyndon Johnson a decis să nu mai candideze în alegerile din 1968 pentru că guvernul său nu reușise să pună capăt războiului din Vietnam.

Statele și imperiile s-au dezvoltat prin războaie de cucerire sau când niște puteri mai slabe au ales să capituleze în loc să se îndârjească în lupte fără speranță. Atenienii s-au folosit de flota și armatele lor terestre pentru a lua în stăpânire orașele-stat vecine. Alexandru cel Mare și-a condus armatele pentru a construi un vast imperiu. Legiunile romane au plecat din Roma, cucerind tot ce le ieșea în cale. China a fost la un moment dat împărțită în aproximativ 150 de state, reunite în timp printr-un proces dureros și sângeros. Chinezii încă își amintesc cu groază de epoca statelor războinice, secolele V-III î.e.n., când o mână de state supraviețuitoare era implicată într-o nesfârșită serie de războaie, iar populația era înspăimântată și sărăcită. Împăratul Qin Shi Huang, care a reușit să aducă în cele din urmă statele sub controlul său în 221 î.e.n., a fost un tiran nemilos, dar rămâne în istorie și este privit cu recunoștință drept acel conducător care a adus pacea și ordinea în China. A fost înmormântat în Xian, alături de soldații săi de teracotă — simbolul potrivit pentru a ne aminti de

rolul jucat de puterea militară în crearea statului său. În trecutul mai apropiat, Prusia, o colecţie pestriţă de regiuni, și-a folosit armata pentru a acumula și mai mult teritoriu și, în final, pentru a forma Germania modernă. Imperiul sovietic din Războiul Rece a fost realizat și menţinut cu ajutorul Armatei Roșii.

Marile puteri nu sunt neapărat binevoitoare — și de ce ar fi? —, oferă însă un minimum de siguranţă și stabilitate popoarelor lor. Puterile care rezistă în timp fac uz de forţă militară pentru a supravieţui, însă își datorează longevitatea unei guvernări relativ eficiente, care le ajută să obţină aprobarea tacită și poate chiar și loialitatea popoarelor lor. Romanii au înţeles prea bine că trebuiau să facă război pentru a instaura pacea, dar erau conștienţi că aveau și alte instrumente la dispoziţie. După cum a scris și Vergiliu în *Eneida*: „Tu să domnești stăpânind ale lumilor neamuri, romane,/ Asta ţi-e soarta pe veci! Și păcii să-i fii tu străjerul:/ Cruţă pe cel umilit și doboară pe cel îndărătnic!“* Forţa pură, fără pic de sprijin din partea poporului, nu putea asigura supravieţuirea Leviatanului. Imperiul Roman a rezistat o perioadă atât de îndelungată pentru că a înlocuit un grup de state care ajungea adesea la conflict și pentru că oamenii, alimentele și bunurile puteau călători liber în cadrul graniţelor sale, pe drumuri bine construite, sau traversând Marea Mediterană, care fusese curăţată de piraţi. Imperiul a devenit mai prosper din punct de vedere economic, și locuitorii săi trăiau mai mult. Iar străinii erau cei care se mutau în Imperiul Roman nu viceversa. Supușii romani nu erau ţinuţi cu forţa, deși această amenințare plana deasupra lor întotdeauna. Soldaţii romani luptau de regulă de-a lungul frontierelor imperiului. Leviatanele mai bune dispun de legi coerente, impun impozite rezonabile și garantează proprietatea. Și uneori, așa cum se întâmpla în Imperiul Roman, tolerează cutume și religii diferite.

Armatele puternice construiesc state puternice, dar le pot și submina dacă scapă de sub control. În Imperiul Roman, generali lipsiţi de scrupule și-au condus regimentele loiale împotriva statului. Câteodată chiar și soldaţii se vindeau celui care le oferea mai mult. Potrivit istoricului Dio Cassius, în 193 e.n., când împăratul Pertinax a fost asasinat după o domnie de trei luni, Roma a asistat la o scenă rușinoasă: „Atât orașul, cât și întregul imperiu au fost scoase la licitaţie de parcă am fi fost în vreo piaţă sau sală de licitaţii“. Pe parcursul timpului, Leviatanele decad, guvernele lor își pierd din eficienţă, nemaifiind capabile să facă faţă revoltelor armate din interior și dușmanilor care se adună

la graniţe. Vandalii au prădat o Romă slăbită. Războinicii mongoli călare au ras de pe faţa pământului vechile regimuri din Persia, China, India și Rusia. Dinastia Ming a fost fondată în 1368, când mai multe armate rebele conduse de un ţăran au înfrânt ultimii soldaţi ai dinastiei mongole Yuan. Două secole și jumătate mai târziu, războinicii Manchu au pătruns în China printr-o spărtură din Marele Zid și au înlăturat de la putere dinastia Ming.

Dacă sunt suficient de puternice, Leviatanele pot instaura pacea în imediata lor vecinătate. În secolul al XIX-lea, Imperiul Britanic îndeplinea rolul de vigil al lumii, asigurându-se că se putea circula în siguranţă pe rutele maritime de pe întregul mapamond și aplanând pe cât posibil conflictele. Britanicii făceau acest lucru din interes propriu, pentru a-și proteja rutele comerciale și imperiul, însă această Pax Britannica, asemenea celei romane care o precedase, a facilitat înflorirea comerţului și a dus la mișcări masive de populaţie pe întregul mapamond. Se prea poate să asistăm la sfârșitul hegemoniei Leviatanului american și începem să ne dăm seama că lumea are nevoie de ceva sau de cineva care să menţină ordinea. Un înlocuitor mai puţin stabil este o coaliţie de puteri de relativ aceeași dimensiune și influenţă, care să fie de acord să coopereze pentru menţinerea păcii. Acest lucru s-a întâmplat în Europa în prima jumătate a secolului al XIX-lea odată cu Concertul European născut după Congresul de la Viena și, pe parcursul unei scurte perioade, în anii 1920. Cu toate acestea, una sau două puteri, ca de exemplu, Germania înainte de Primul Război Mondial sau Germania, Japonia și Italia înainte de a doua conflagraţie, au fost suficiente pentru a contesta statu-quoul și a înclina balanţa păcii în favoarea războiului. Peisajul mondial se poate schimba surprinzător de ușor, revenindu-se la starea de anarhie descrisă de Hobbes, în care nicio putere nu are încredere în alta. Lumea nu are atunci decât o perspectivă: conflictul repetat, așa cum se întâmplă în statele care eșuează.

După căderea Imperiului Roman de Apus, în secolul al V-lea e.n., Europa a revenit treptat la o etapă evolutivă inferioară: comerţul a scăzut, deoarece drumurile și rutele maritime au devenit prea periculoase pentru negustori, iar educaţia și artele au avut de suferit. Valurile de invadatori — anglii, vandalii, hunii și goţii — au măturat Vestul, jefuind și prădând, pentru că nimeni nu li se opunea. Căpeteniile locale, cu castelele și suitele lor, își exploatau supușii și porneau la război unii împotriva celorlalţi. În secolul al XII-lea, un cronicar a scris despre un anume Robert din Vitot, care a murit și a lăsat în urma sa „aproape patruzeci de moștenitori, toţi mândri de statutul lor de cavaleri, care

veșnic purtau războaie unii împotriva altora“. Europa a cunoscut mult mai puține perioade de unitate decât China, însă a evoluat cu întreruperi de la aproximativ 5 000 de formaţiuni politice independente (în mare parte, baronii și principate) în secolul al XV-lea, la 500 în secolul al XVII-lea, 200 în perioada napoleoniană, la începutul secolului al XIX-lea, și mai puţin de treizeci după 1945. Acest lucru nu a pus capăt războiului, dar a reușit să limiteze numărul posibilelor state combatante și, în consecinţă, și numărul de potenţiale conflicte. Consolidarea unităţii Europei prin formarea instituţiilor europene a fost gândită și planificată ca o alternativă la sistemul statal european, ce implica pericolul izbucnirii unor conflicte; astfel, un război între puterile europene a devenit, sperăm, de neconceput.

Nevoia de a face război a mers mână în mână cu evoluţia statală. Istoricul Charles Tilly merge și mai departe afirmând că: „Războiul a făcut statul, iar statul a făcut războiul“. Ca să te protejezi pe tine însuţi, de vecini sau de raidurile nomazilor, trebuie să fii organizat — să convingi armatele să lupte, iar ulterior să oferi un bun exemplu de conducere, dar și ordinele și instrucţiunile pentru a asigura disciplina. Guvernele trebuie să știe pe câţi luptători se pot baza, motiv pentru care registrele și numărătorile sunt o necesitate. Cuvântul recensământ provine din Roma antică; în secolul al VI-lea î.e.n., autorităţile au început să ţină o listă a cetăţenilor de sex masculin, atât cu scopul de a strânge impozite, dar și pentru a-i chema la arme. Deși în primă fază soldaţii aveau propriile lor arme și își făceau singuri rost de hrană, când campaniile au devenit mai lungi și mai complexe, guvernele au trebuit să-i ia în grijă. Prin urmare, a fost nevoie de și mai mulţi birocraţi care să se ocupe de calcule și să găsească proviziile, animalele și navele necesare pentru transportul soldaţilor. Pentru faimoasa bătălie de la Cannae, purtată împotriva Cartaginei în 216 î.e.n., s-a estimat că armata romană, care număra aproximativ 80 000 de soldaţi (cifrele din Antichitate te pot păcăli întotdeauna ușor), ar fi avut nevoie de 100 de tone de grâne pe zi. În secolul al XVIII-lea, marina era de departe cea mai de amploare industrie din insulele britanice. Deși puteai construi o fabrică de prelucrare a bumbacului în schimbul a 5 000 de lire, te costa peste 60 000 de lire să construiești un vas precum *Victory*, nava amiralului Nelson. Ca să construiești, să recrutezi personal și să întreţii flota aveai nevoie de docuri, depozite și baze navale, atât în insulele britanice, cât și peste mări, și un număr din ce în ce mai mare de oficiali, administratori, furnizori și muncitori. Flota avea nevoie de bani, chiar foarte mulţi, dar trebuia în același timp

gestionată și organizată, iar guvernul britanic a dezvoltat acele instrumente și instituții necesare administrării ei, instrumente care au devenit ulterior utile și pentru administrarea altor segmente ale societății britanice. Trezoreria a fost înființată în a doua jumătate a secolului al XVII-lea pentru a ține sub control cheltuielile militare, dar pe parcursul timpului s-a dezvoltat într-o instituție care supraveghează cheltuielile tuturor departamentelor guvernamentale. În anii 1690, când Marea Britanie era în război cu Franța și avea nevoie disperată de fonduri, guvernul a luat o măsură de urgență și a înființat Banca Angliei, instituție care putea lua bani de la membrii săi și împrumuta guvernul cu dobândă fixă. Din nou, la fel ca în cazul Trezoreriei, banca a devenit o componentă-cheie a sistemului fiscal britanic. Deoarece guvernul putea garanta achitarea regulată a dobânzilor prin colectarea eficientă a impozitelor, investitorii au descoperit că obligațiunile și anuitățile emise de guverne erau investiții solide și dezirabile. Rezultatul? Mai multe fonduri disponibile pentru scopuri precum războaiele.

Marele istoric roman Tacit a spus: „Banii sunt izvorul puterii războiului". Câteva secole mai târziu, cronicarul britanic Samuel Pepys s-a plâns că „nevoia de bani scoate orice din funcțiune, și mai presus de toate flota". Pe parcursul Războiului Peloponesiac, Atena a reușit să-și reconstruiască de trei ori flota. Când a fost distrusă ultima dată — în 405 î.e.n. —, deja rămăsese fără resurse și a fost nevoită să se predea Spartei și aliaților acesteia. Uneori războaiele se autofinanțează, dacă inamicul înfrânt are resurse bune. Alexandru cel Mare a acumulat mari bogății de la perși. În secolele al XVI-lea și al XVII-lea, spaniolii și-au finanțat războaiele purtate în Europa din aurul și argintul confiscat de la imperiile înfrânte ale aztecilor și incașilor. Confederația Germană a obligat Franța la plata unei sume în lingouri de aur după Războiul franco-prusac din 1870–1871. Germania a forțat Rusia să-și predea aurul și să trimită resurse naturale în Occident prin tratatul de la Brest-Litovsk din 1918, iar Aliații au încercat să obțină reparații pentru pagubele provocate de Germania în război prin Tratatul de la Versailles.

De cele mai multe ori însă guvernele trebuie să extragă fondurile necesare de la propriul popor sau să se împrumute de la creditori. Până în a doua jumătate a secolului XX, războiul a reprezentat de departe cea mai mare cheltuială pentru majoritatea puterilor europene importante. Se estimează că pe parcursul Războiului de Nouă Ani, 1688–1697, dintre Franța lui Ludovic al XIV-lea și Marea Britanie, Franța și-ar fi cheltuit 74, iar Anglia 75 la sută din venituri.

Deși armatele sale au repurtat victorii repetate, Ludovic a fost în cele din urmă obligat să încheie o pace nesatisfăcătoare, deoarece nu mai găsea pe nimeni dispus să-i împrumute fondurile de care avea nevoie. S-a dovedit că englezii se pricepeau mult mai bine la impozitare, împrumuturi și gestionarea datoriei. Deși Franța era cea mai bogată țară europeană, Ludovic al XIV-lea și succesorii săi nu au reușit niciodată să profite de această avuție, iar acest lucru a afectat în cele din urmă capacitatea Franței de a purta războaie. Împrumuturile guvernamentale nu au făcut decât să aducă statul în pragul falimentului. În 1789, nepotul lui Ludovic al XIV-lea, Ludovic al XVI-lea a fost nevoit să ia o măsură care a devenit fatală monarhiei franceze, respectiv să convoace o adunare a reprezentanților principalelor clase sociale din țară în speranța că acestea aveau să voteze în favoarea impozitării.

Este adevărat că englezilor le era mai ușor să strângă impozite, deoarece puteau introduce taxe vamale în porturi. Cu toate acestea, mai important era faptul că aveau un parlament pregătit să crească impozitele ori de câte ori era necesar și, până în secolul al XVIII-lea, dispuneau de un sistem de colectare care era probabil cel mai eficient din Europa. Oamenii bodogăneau, dar plăteau. Până la sfârșitul Războiului Revoluționar American, în 1783, englezul plătea un impozit anual de aproape trei ori mai mare decât omologul său francez. În plus, impozitele erau percepute de o agenție guvernamentală, nu ca în Franța de un dregător, care cumpăra dreptul de a crește taxele pe baza unui acord potrivit căruia putea păstra orice sumă își dorea atât timp cât trimitea guvernului una fixă. Se prea poate ca, în dicționarul său, Dr. Johnson să fi definit importanta acciză percepută bunurilor de larg consum ca fiind un „impozit detestabil" colectat de „niște ticăloși", însă aceasta a fost esențială pentru Marea Britanie, care și-a menținut astfel flota pe linia de plutire și inamicii la distanță. Pe măsură ce devenea mai organizat, mai eficient și mai puternic, statul și-a putut consolida controlul asupra societății britanice, inclusiv asupra scoțienilor și irlandezilor rebeli. Comisarii însărcinați cu strângerea accizelor adunau informații despre cantități — de la numărul de fabricanți de lumânări la numărul de prăvălii. Biroul pentru accize oferea licențe miilor de fabricanți de bere, comercianților de ceai și cafea și multor altor producători. Inspectorii săi erau pretutindeni, „aveau zeci de mii de ochi", după cum se plângeau oamenii.

Acest venit anual sigur însemna că, dacă guvernul decidea să împrumute bani, creditorii săi puteau sta liniștiți știind că aveau să-i primească înapoi.

Urmând exemplul adoptat cu ceva vreme în urmă de olandezi, guvernul britanic a dezvoltat un sistem de creditare ieftină, împrumutând de la propriii cetăţeni prin emiterea unor instrumente de hârtie pe termen scurt și lung, pe care le achita sistematic. Guvernele foloseau adesea un alt nou instrument, fondul de amortizare — anumite venituri guvernamentale fiind folosite pentru plata anumitor datorii. În absența acestui flux constant și de încredere de fonduri, Marea Britanie nu ar fi putut construi flota care a ridicat-o la rangul de putere mondială și europeană la sfârșitul secolului al XVII-lea și în secolul al XVIII-lea. Ne aducem aminte de Samuel Pepys datorită minunatelor detalii umane din jurnalele sale — descrierea Londrei, lipsa de răbdare de care dădea dovadă în prezența soției lui și a prietenelor acesteia, privirea care îi fugea în toate părțile —, însă a fost în același timp un birocrat serios, devotat, care a muncit asiduu ani la rând pentru a transforma marina britanică dintr-o instituție coruptă și ineficientă într-o redutabilă forță de luptă. A studiat arta de a construi nave, a verificat fiecare contract și știa prețurile tuturor pieselor de care avea nevoie o navă, de la catarg la tun. În această activitate, a spus el, „găsea o mare mulțumire și spera să economisească banii regelui prin serviciul său". A făcut mult mai mult de-atât; până la sfârșitul carierei sale de treizeci de ani, marina și-a dublat numărul de nave și arme de foc și era gestionată de manieră eficientă și cinstită.

În secolul al XVIII-lea, dezvoltarea puterii centralizate a statului în Europa — împreună cu armatele și flotele organizate, controlate și finanțate de stat — a însemnat totodată că guvernele aveau acum la dispoziție mijloacele necesare pentru a-i nimici pe cei răzvrătiți și recalcitranți, fie aceștia magnați locali, gloate răsculate sau briganzi. Nevoia statului de a-și menține monopolul asupra forței pe plan intern și de a se apăra de dușmanii externi a întărit controlul acestuia asupra societății, resurselor și vieților locuitorilor săi. În Evul Mediu, guvernele englez și scoțian le ordonau supușilor lor să practice regulat trasul cu arcul. Scoțienilor li s-a cerut să renunțe la fotbal. În cele două Războaie Mondiale, guvernele statelor beligerante au hotărât ce aveau să producă fabricile și care dintre bunuri să fie raționalizate. Muncitorii calificați din anumite domenii — din armament și minerit, de exemplu — și-au pierdut libertatea de a-și schimba locul de muncă sau de a a-și oferi serviciile în armată. Moda, alimentația, divertismentul, călătoriile — toate aceste domenii erau reglementate de stat în vederea efortului de război. Iar disciplina militară și înregimentarea se strecoară pe furiș în societate chiar și pe timp de pace. Să ne

gândim la fabricile care impun un program strict, pe ceas, la depozitele Amazon de astăzi sau la sistemul de învăţământ public din secolul al XIX-lea și începutul de secol XX, care le cerea elevilor să poarte uniforme și îi alinia în careuri disciplinate, lucru care se mai întâmplă și azi.

Pe de altă parte, pentru a-și îmbunătăţi capacitatea de luptă, statele au fost nevoite să implementeze schimbări de pe urma cărora au beneficiat anumite elemente sau întreaga societate. Se prea poate ca sistemul de legi și o administraţie eficientă să fie o componentă esenţială mobilizării resurselor unei ţări pentru efortul de război, dar el poate, de asemenea, să extindă drepturile cetăţenilor și domeniile în care acestea se aplică. În repetate rânduri, drepturile cetăţenești au derivat din îndeplinirea serviciului militar. În Roma și Grecia antică, să fii cetăţean însemna să ai obligaţia de a răspunde chemării la arme, iar războiul valida la rândul său drepturile cetăţenești. Deși în majoritatea oraşelor-stat cetăţenia era legată de proprietate, printre puterile maritime, precum Atena, care aveau nevoie de vâslași pentru galere, oamenii liberi care nu aveau mari posesiuni, cu excepţia forţei lor fizice, puteau obţine cetăţenia punând mâna pe o ramă. În primele zile ale republicii romane, când Roma era aproape întotdeauna în război cu vecinele ei din Italia, liderii aristocraţi care deţineau monopolul asupra puterii erau obligaţi să le ceară oamenilor de rând — plebei — să lupte. O legendă spune că, la un moment dat, plebea s-a retras lângă Roma și și-a ales propriii reprezentanţi: tribunii. Plebea și-a cerut drepturile, inclusiv un drept de veto pentru tribuni, prin care să poată respinge anumite decizii luate de magistraţii aristocraţi și senat. Străinii din diferite ţări au obţinut adesea cetăţenia după îndeplinirea serviciului militar pe timp de război. Până în 2018, imigranţilor din Statele Unite care plecau în armată li se rezolvau cu celeritate cererile de cetăţenie.

În secolele al XIX-lea și XX, în condiţiile în care capacitatea statelor de a purta război la scară mare s-a dezvoltat graţie Revoluţiei Industriale, guvernele, chiar și cele autocrate, s-au trezit în postura de a implementa reforme pentru a face sau a se pregăti de război și pentru a-și menţine susţinerea populaţiei. Guvernele au încurajat dezvoltarea feroviară și pentru a-și putea detașa cu uşurinţă soldaţii dintr-o regiune în alta a ţării, în caz de tulburări interne, sau către frontiere, în caz de război. Germania a impus un singur fus orar când armata i-a cerut acest lucru pentru a simplifica mersul trenurilor cu care erau transportate trupele. Era nevoie de un sistem mai bun de învăţământ și alimente mai sănătoase pentru a produce soldaţi și marinari mai în formă.

Guvernul și opinia publică britanică au descoperit cu groază că, în Războiul Burilor din 1899–1902, unul din trei voluntari a trebuit respins pentru că nu îndeplinea condiţiile fizice. Acest lucru a alimentat cererile pentru îmbunătăţirea sistemului de sănătate publică și introducerea de măsuri, precum mese gratuite în școli pentru copiii nevoiași. După dezastruoasa înfrângere suferită de Rusia în Războiul Crimeii, ţarul Aleksandru al II-lea a abolit șerbia, motivul din spatele acestei decizii fiind și cel de a reforma sistemul de înrolare militară din ţară. A încercat, repurtând un oarece succes, să modernizeze birocraţia și sistemul judecătoresc și de învăţământ. Generaţiile următoare de reformatori ruși au cerut instituţii reprezentative, considerându-le a fi și o modalitate de a desăvârși construcţia naţională. După cum a spus și prinţul Evgheni Trubeţkoi înainte de Primul Război Mondial: „Este imposibil să guvernezi împotriva poporului când trebuie să apelezi la acesta pentru a apăra Rusia“.

Între 1914 și 1917, guvernul rus avea să se trezească fix în această postură: de a guverna împotriva voinţei majorităţii populaţiei. Războiul a deschis adesea calea unor schimbări politice și sociale de amploare, căci slăbește guvernul și îi subminează legitimitatea. Victoria poate întări un regim aflat la putere, la fel cum războaiele prelungite de uzură pot distruge un sistem de guvernare. Câteodată schimbarea este de ordin politic — un set de conducători înlocuiește un altul —, dar de regulă este mai profundă de-atât. Primul Război Mondial a împovărat din greu toate statele implicate, dar cele mai puternice — Marea Britanie, Franţa și într-o anumită măsură Germania — au ieșit învingătoare din această furtună. Au trecut prin schimbări, dar nu au ieșit din conflict ca niște societăţi fundamental alterate. (Ce-i drept, Germania a devenit republică, dar instituţiile sale, de la aparatul birocratic la armată, și cultura au rămas în mare parte neschimbate.) Experienţa Rusiei, cea mai fragilă dintre marile puteri înainte de 1914, a fost însă diferită. Regimul ţarist s-a dovedit a fi incapabil să gestioneze războiul și să facă faţă presiunilor sociale, așa că până în 1917 nu a mai reușit să facă faţă nemulţumirilor populare, opoziţiei din ce în ce mai organizate și refuzului din ce în ce mai răspândit printre numeroși membri ai armatei de a lupta. Nu numai competenţa regimului era pusă sub semnul întrebării, ci și însăși natura societăţii ruse. Înainte de război, revoluţionarii ceruseră înlăturarea autocraţiei și transformarea Rusiei într-un fel de societate socialistă, însă erau profund dezbinaţi, puţini la număr și hărţuiţi de autorităţi. Războiul le-a oferit mai multă susţinere și a conferit greutate

propunerilor lor de schimbare radicală pe plan social și politic. Chiar și atunci regimul s-ar fi putut agăța într-un fel sau altul de putere dacă țarul nu ar fi fost încăpățânat și dacă guvernul provizoriu ar fi reușit să retragă Rusia din război. Acest lucru a oferit unuia dintre cei mai intransigenți, nemiloși și desăvârșiți tacticieni revoluționari ocazia perfectă de a prelua puterea. Dacă Lenin ar fi rămas în exil în Elveția, țară în care se afla când a izbucnit prima revoluție, cea din februarie, probabil că astăzi nu ar fi fost decât o minusculă notă de subsol în istoria secolului XX. Înaltul Comandament German, care urmărea câștiguri pe termen scurt, așa cum făcea de regulă, l-a trimis înapoi în Rusia, traversând teritorii germane la bordul faimosului tren sigilat. Lenin și bolșevicii și-au dus lovitura de stat la bun sfârșit în noiembrie 1917 și au pus bazele unei noi ordini care avea să modifice cursul istoriei Rusiei și a întregului mapamond. Încă resimțim consecințele acestei mișcări.

Un alt adevăr dureros este că războiul creează și distruge în același timp. O bună parte a evoluțiilor din știință și tehnologie — motorul cu reacție, tranzistoarele, computerele — s-au materializat pentru că erau necesare pe timp de război. Penicilina, care a salvat atâtea vieți, a fost descoperită în 1928 de sir Alexander Fleming, dar fondurile necesare dezvoltării ei au devenit disponibile de-abia odată cu al Doilea Război Mondial. Medicul canadian Norman Bethune a inventat transfuziile de sânge pe câmpul de luptă. Practica triajului, acum des răspândită în departamentele de urgență ale spitalelor, a fost prima dată folosită în războaie, probabil în cele napoleoniene. La momentul izbucnirii Primului Război Mondial, medicii trimiși pe câmpul de luptă erau cei care împărțeau răniții pe categorii, cei cărora nu avea să le fie de folos niciun fel de tratament, cei care ar fi avut o șansă de a supraviețui dacă erau îngrijiți imediat și cei care puteau aștepta. Operațiile — pentru răni grave sau pentru reconstrucția facială — au evoluat mult pe parcursul războaielor secolului XX, pe de o parte și pentru că existau atât de mulți pacienți pe care se putea practica.

În foarte multe societăți, femeile au primit acces la educație, drepturi și au putut să-și clădească astfel cariere ca urmare a participării la război. Înainte să ia sfârșit Primul Război Mondial, guvernul britanic a propus Representation of the People Act (Legea privind reprezentarea populației), în 1918, cu scopul de a acorda dreptul de vot și celor care nu dețineau proprietăți — și anume clasa muncitoare —, dar și femeilor cu vârsta de peste treizeci de ani în semn de recunoștință pentru contribuția adusă la efortul de război. La finalul celui de-al

Doilea Război Mondial, un sentiment asemănător a dus la apariţia statului social. Pe parcursul Războiului Rece, liderii politici americani, inclusiv preşedinţii Eisenhower și Johnson, au acceptat ideea că trebuiau să facă ceva pentru drepturile civile ale afro-americanilor, și nu neapărat pentru că ei credeau în această cauză. Pe parcursul îndelungatei lupte al cărei scop era să demonstreze care dintre cele două societăţi — Uniunea Sovietică sau Statele Unite — era mai bună, sovieticii au avut la dispoziţie o armă puternică în campania lor de propagandă: discriminarea rasială din America.

De curând, istorici și economiști de vază, printre care Walter Scheidel și Thomas Piketty, au demonstrat cu argumente convingătoare că principalele războaie pot avea ca efect și aplanarea diferenţelor dintre bogaţi și săraci și că experienţa statelor implicate în cele două Războaie Mondiale confirmă această teorie. Războaiele de amploare stimulează piaţa locurilor de muncă; munca devine mai valoroasă, așa că salariile sau remuneraţiile cresc; iar cei bogaţi plătesc de bunăvoie impozite mai mari sau le este greu să evite să facă acest lucru. La sfârșitul unor războaie distrugătoare, este, de asemenea, mai ușor să propui programe masive de reconstrucţie și beneficii sociale și să câștigi susţinere pentru acestea. După cum a scris și William Beveridge, al cărui raport a pus bazele statului social britanic: „Acum, când războiul distruge reperele de orice tip, acum avem șansa de a folosi experienţa într-un domeniu clar. Un moment revoluţionar în istoria lumii trebuie folosit pentru a demara o revoluţie, nu pentru a petici“.

Există ceva dovezi care confirmă și faptul că războiul nivelează din punct de vedere social, dar și economic. Bărbaţii și câteodată și femeile se înrolează și sunt aruncaţi în același grup cu oameni diferiţi de toţi cei cu care au avut de-a face până în acel moment. În Primul Război Mondial, când tinerii ofiţeri britanici, majoritatea educaţi în școli publice, cenzurau scrisorile pe care le trimiteau oamenii lor către rudele de acasă, descopereau adesea cu surprindere că soldaţii de rând cunoșteau aceleași sentimente de iubire, teamă și speranţă care îi încercau și pe ei. George MacDonald Fraser, care a devenit ulterior faimos pentru romanele sale cu personajul Flashman, a fost detașat în al Doilea Război Mondial în Birmania, alături de un regiment format în mare parte din soldaţi duri, taciturni, din clasa muncitoare a Cumbriei. În calitate de tânăr educat din clasa de mijloc, îi considera fascinanţi, dar bizari. Când a primit niște cărţi de la familia sa, o bandă desenată și un exemplar din *Henric al V-lea*, s-a așteptat — „intelectual snob“ fiind, căci așa se autointitula — ca nimeni să

nu-și exprime interesul de a împrumuta tragedia lui Shakespeare. Atunci când a luat-o sergentul său, care abandonase școala în primii ani ai adolescenței, Fraser s-a gândit că piesa avea să rămână necitită. Spre marea lui rușine, dar totodată iluminare, când a adus cartea înapoi trei zile mai târziu, era clar că sergentul o citise și fusese chiar impresionat. Shakespeare trebuie să fi fost în armată, i-a spus el lui Fraser, căci știa atât de multe despre ce însemna să fii soldat. O tânără englezoaică din clasa de mijloc — care se alăturase Serviciului Naval Regal pentru Femei în timpul războiului, deoarece crezuse că aici avea să întâlnească mai multe tinere asemenea ei decât în celelalte regimente auxiliare ale armatei sau ale forțelor aeriene — s-a trezit la un curs de mecanică alături de scoțience din clasa muncitoare. „Războiul, a recunoscut ea ulterior, chiar le-a făcut mult bine fetelor ca mine, care fuseseră educate în școli private, chiar așa. M-a învățat că oamenii din clasa muncitoare pot avea sentimente și că pot fi inteligenți, chiar foarte inteligenți, căci, Doamne Dumnezeule!, unele dintre aceste fete erau chiar deștepte. Acestea erau niște lucruri la care efectiv nu mă gândisem până atunci."

Să spunem că războiul aduce beneficii și că poate contribui la construcția unor societăți mai bune și mai corecte nu înseamnă să-l apărăm. Bineînțeles că am prefera să îmbunătățim lumea în care trăim, să-i ajutăm pe cei slabi și mai puțin norocoși sau să cunoaștem progrese științifice și tehnologice pe timp de pace. Cu toate acestea, pe timp de pace, este mai greu să găsim resursele și voința necesare pentru mari evoluții; este mult prea ușor să amâni să iei măsuri în privința sărăciei, crizei opiaceelor sau a schimbării climatice. Războiul ne concentrează atenția asupra anumitor lucruri și, fie că ne place, fie nu, a făcut acest lucru pe tot parcursul istoriei omenirii.

---

* Vergilius, *Eneida*, traducere de George Coșbuc, Editura Univers, București, 1980.

2

Motive de război

„Niciun război nu este inevitabil, până în momentul în care izbucnește.“
— A.J.P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe, 1848–1918*

Plictisiți, zeii, decid să se joace cu oamenii și să pună în mișcare un lanț de evenimente, astfel încât un bărbat să-i fure altuia soția; regii ajung să nu se mai înțeleagă din cauza unei fâșii de pământ sau a succesiunii la tron; un căpitan britanic de vas își pierde o ureche; reprezentanții unui împărat sunt aruncați de la fereastră în Praga; o navă americană de luptă explodează în portul din Havana; niște călugări se luptă într-un altar din Ierusalim; un arhiduce este asasinat la Sarajevo; se deschide focul asupra soldaților japonezi staționați lângă un vechi pod din apropierea Beijingului — și astfel izbucnește războiul. Soldații mor, navele se scufundă, orașele sunt jefuite, iar civilii au întotdeauna de suferit.

Cauzele războaielor pot părea absurde sau neînsemnate, dar în spatele acestora se află de regulă certuri sau tensiuni mai profunde. Câteodată nu este nevoie decât de o singură scânteie pentru a aprinde o stivă de lemne care deja arde mocnit. În Antichitate, lumea credea că Războiul Troian a izbucnit în momentul în care Zeus, regele zeilor, a decis că pe pământ trăiau prea mulți oameni, așa că i-a venit o soluție numai bună: să-i încurajeze să se lupte și să se omoare între ei. O lasă pe zeița Afrodita să-i promită fiului de mult înstrăinat al regelui Troiei că într-o bună zi, el, Paris, se va căsători cu cea mai frumoasă femeie din lume. La momentul potrivit, Paris se îndrăgostește de Elena, care este deja căsătorită cu Menelau, regele Spartei. Elena își îndeplinește rolul în această epopee, fugind pe mare cu Paris, înspre Troia, și luând cu ea o mare parte din bogățiile lui Menelau. Potrivit anticilor, astfel a izbucnit războiul. Grecii din Sparta și din nenumăratele ei state aliate și-au croit drum înspre țărmurile Asiei Mici, unde foarte mulți și-au pierdut și viața; în final, Troia a fost distrusă, iar supraviețuitorii luați prizonieri. Oare acest război chiar a avut

loc? Și, dacă nu a izbucnit din vrerea zeilor, cine a provocat acest conflict? În vecinătatea ruinelor Troiei, s-au găsit dovezi care atestă că aici s-ar fi purtat lupte, iar cei care i-au urmat lui Homer au fost convinși că pe aceste meleaguri s-a dus un război îndelungat, în care niciuna dintre tabere nu a repurtat multă vreme vreun succes clar. Știm că, la acel moment, lumea era un univers instabil și violent, în care micile state se luptau pentru diferite premii: pământ, vite, metale prețioase, femei. Probabil că Homer a transformat un război real, purtat de niște bătăuși lacomi, într-o măreață operă de artă.

Știm însă mai multe despre războaiele dinastice din Evul Mediu și Europa modernă timpurie. Domnitorii aveau senzația că țărișoara lor era un fel de moșie personală și nu credeau că era ceva rău în încercarea de a-și extinde posesiunile. Aproape întotdeauna puteai găsi un motiv care să justifice războiul, fie că era vorba de vreo ofensă ori de vreo revendicare străveche. Având în vedere că toți conducătorii europeni făceau parte din același arbore genealogic, majoritatea succesiunilor putea fi disputată. În 1328, regele Franței a murit fără să lase în urmă vreun fiu care să-i urmeze la tron. Existau doi pretendenți — vărul și nepotul, care întâmplător era și regele Angliei —, iar această dilemă a provocat Războiul de 100 de Ani dintre Franța și Anglia. Cinci secole mai târziu, un alt rege, de această dată spaniol, a murit fără moștenitori, și trei țări — Anglia, Olanda și Franța — s-au războit pe tema succesiunii, declanșând un război în întreaga Europă și pe întregul mapamond, război care a durat vreme de treisprezece ani, din 1701 până în 1714.

Un afront adus onoarei conducătorului sau țării era adesea pretextul invocat pentru a soluționa o rivalitate îndelungată. În 1731, căpitanul Jenkins a susținut că marinarii spanioli, care îl suspectau de contrabandă, i-ar fi tăiat urechea. S-a plâns în van regelui britanic. În 1738, după ce a prezentat Parlamentului pretinsele rămășițe mumificate ale urechii sale, Anglia a hotărât să țină cont de acuzațiile sale. Războiul care a izbucnit anul următor a durat până în 1748, iar adevăratul motiv care a stat la baza acestuia nu a fost urechea lui Jenkins, ci ambițiile britanicilor de a obține un procent din profitabilele activități comerciale, inclusiv comerțul cu sclavi, cu Indiile de Vest și America Spaniolă. Este de înțeles că spaniolii erau la fel de hotărâți să-și apere monopolul.

În trecut, războaiele ar fi putut fi declanșate de un singur conducător sau de elite, dar adesea aveau ceva susținere din partea poporului. Cetățenii orașelor-stat din Grecia antică, de exemplu, s-au temut pentru modul lor de viață, așa

că s-au unit pentru a lupta împotriva perșilor. Triburile din Peninsula Arabică, aflate veșnic în dispute, au fost unite pe criterii religioase de califii umayyazi după moartea profetului, în 632 e.n. Apoi au luat cu asalt întregul Orient Mijlociu, Africa de Nord și regiuni din Europa. Și în spatele așa-numitei Defenestrații de la Praga din 1618 au existat motive religioase. Protestanții — care reprezentau o forță puternică în Boemia — au considerat că reprezentanții împăratului austriac le-ar fi încălcat drepturile primite de la acesta, așa că i-au aruncat de pe fereastra impunătorului castel ce încă domină Praga. Deși oficialii imperiali au supraviețuit, episodul a declanșat o revoltă, pe care austriecii s-au străduit să o înăbușe. Astfel principalele puteri europene, dar și statele mai puțin importante ale continentului s-au prins într-o luptă îndelungată și complicată care a îmbinat războaiele religioase, sociale, naționale cu cele dinastice.

Protejarea susținătorilor unei religii poate fi un pretext mai convenabil de război. La mijlocul secolului al XIX-lea, marile puteri sorbeau cu lăcomie din priviri un Imperiu Otoman în declin. Marea Britanie și Franța, două țări care aveau interese deosebit de mari în extremitatea estică a Mediteranei, nu își doreau ca Rusia să ajungă la Constantinopol, de unde putea controla importantele strâmtori care dădeau spre Mediterană. În momentul în care călugării ortodocși și catolici s-au luat la bătaie cu lumânările și crucifixurile în biserica Sfântului Mormânt din Ierusalim, țarul și-a asumat misiunea de a apăra drepturile Bisericii Ortodoxe din Imperiul Otoman, iar Anglia protestantă și Franța anticlericală și-au exprimat hotărârea de a-i proteja atât pe catolici, cât și Imperiul Otoman.

La sfârșitul secolului al XIX-lea, Statele Unite începeau să-și exercite puterea din ce în ce mai mare dincolo de granițe, mai ales în teritoriile din imediata lor vecinătate. Încercările de a invada Canada sau de a-i convinge pe locuitorii acesteia că le-ar fi plăcut să fie anexați eșuaseră (nu era o idee bună să se ia de Imperiul Britanic), însă soarta părea a le surâde la sud. Americanii deja ocupaseră regiuni extinse din Mexic și erau interesați de zona Caraibelor atât din motive comerciale, cât și de securitate. Se discuta deja despre posibilitatea construirii unui canal care să facă legătura între Pacific și Atlantic prin istmul Panama sau poate prin Nicaragua, motiv pentru care atenția americanilor s-a fixat și mai mult pe această regiune. Principalul obstacol, pe lângă britanici, era muribundul Imperiu Spaniol care controla, printre altele, și insula Cuba, teritoriu bogat și important din punct de vedere strategic. Prin urmare,

expansioniștilor americani le-a convenit de minune explozia navei americane de luptă, *Maine*, care s-a scufundat în 1898 în portul Havana, împreună cu cea mai mare parte a echipajului său. Influentele ziare deţinute de Hearst au dat vina pe spanioli (este foarte posibil ca deficienţe constructive sau lipsa de experienţă maritimă a echipajului să fi provocat această tragedie), îndemnându-și cititorii să „Nu uitaţi de *Maine*“ și cerând răzbunare. Îndatoritor, Congresul s-a alăturat corului format de presă și l-a forţat pe președinte să aprobe Războiul hispano-american, în urma căruia Statele Unite și-au confirmat statutul de cea mai importantă putere din Caraibe și America Centrală și, aproape întâmplător, au obţinut și Filipinele.

În iunie 1914, moștenitorul tronului austriac a făcut greșeala deosebit de prostească de a efectua o vizită la Sarajevo, capitala Bosniei, regiune care, potrivit naţionaliștilor sârbi, trebuia să aparţină Serbiei. Sentimentele erau exacerbate mai ales în acea zi de 28 iunie — reprezentând marea sărbătoare naţională a sârbilor, când se comemorează înfrângerea prinţului Lazăr de către otomani în bătălia de la Câmpia Mierlei, din 1389. Pentru un grup de tineri naţionaliști fanatici și pentru susţinătorii din umbră ai acestora, aflaţi în Serbia, ţinta a fost irezistibilă. Din pur noroc, unul dintre ei a reușit să-i ucidă pe arhiduce și pe soţia acestuia. Nici familia imperială austriacă, nici guvernul nu au plâns moartea celor doi. S-a organizat în grabă o ceremonie meschină de înmormântare. Arhiducele nu se bucurase de mare popularitate, iar soţia sa era desconsiderată, căci era o simplă contesă. Moartea lor a oferit însă Austriei pretextul perfect pentru a încerca să distrugă Serbia care, din punctul de vedere al Vienei, stârnea de prea multă vreme tulburări la graniţa de sud a imperiului. Germania a hotărât să susţină Austria prin faimosul „cec în alb“. Rusia a simţit că nu putea să stea cu mâinile în sân și să asiste la distrugerea vasalei sale, micuţa Serbia. Planurile militare germane presupuneau lansarea unui atac asupra aliatei Rusiei, Franţa, prin Belgia. Anglia a decis să vină în apărarea Franţei și Belgiei. În cinci săptămâni, Europa a ieșit din una dintre cele mai pașnice perioade pe care le cunoscuse de la prăbușirea Imperiului Roman și a cunoscut războiul generalizat.

În Asia, al Doilea Război Mondial a izbucnit odată cu un alt episod convenabil, însă și rădăcinile acestui conflict erau mai adânci. Militariștii și naţionaliștii japonezi căutau să construiască un imperiu asiatic care să ofere materii prime, pieţe de desfacere, mână de lucru ieftină și pământ în schimbul concesiunilor. În 1931, Japonia deja ocupase o bogată regiune din China,

Manciuria, după ce o serie de bombardamente aruncaseră în aer, în mod convenabil, o linie de cale ferată deţinută de japonezi. În 1937, o patrulă de soldaţi japonezi ieșise să supravegheze Beijingul, drept primit la sfârșitul secolului al XIX-lea după înfrângerea Revoltei Boxerilor de către o forţă multinaţională. În timp ce se apropiau de un vechi pod din Beijing, despre care se spunea că ar fi fost traversat de exploratorul veneţian Marco Polo cu secole în urmă în drumul său spre oraș, soldaţii au devenit ţinta unui atac armat. A doua zi japonezii au prezentat un trup neînsufleţit în uniformă japoneză. Deși potrivit zvonurilor care circulau prin Beijing, japonezii nu ar fi făcut altceva decât să îmbrace un cerșetor chinez în haine japoneze, incidentul de pe podul lui Marco Polo a devenit pretextul Japoniei pentru a invada regiunile chineze de la sud de Marele Zid și a ocupa o fâșie importantă de coastă, până la graniţa cu Hong Kong-ul. Invazia a contribuit la schimbarea opiniei publice americane, care a renunţat la izolaţionism și a îmbrăţișat confruntarea.

Prin urmare, există nenumărate motive diferite de a porni la război, acestea depinzând de momentul istoric și de zona geografică. Răpirile, poveștile de dragoste, religia, luptele dinastice, cuceririle, imperialismul, asasinatele sau manipulările. Însă anumite motive sunt recurente: lăcomia, autoapărarea, dar și sentimentele și ideile.

Dorinţa arzătoare și lacomă de a obţine posesiunile altuia — fie că este vorba de alimente necesare supravieţuirii, femei care să fie ţinute în sclavie sau folosite pentru procreaţie, minerale preţioase, drepturi comerciale sau pământ — a provocat întotdeauna războaie. Hobbes a afirmat că oamenii se luptă „pentru a deveni stăpânii supușilor, soţiilor, copiilor și vitelor altor oameni“. Călăreţii mongoli căutau să jefuiască și să vandalizeze, dar au sfârșit prin a distruge și a crea imperii. În goana lor după aur, la începutul secolului al XVI-lea, Cortés și Pizarro au distrus imperiile aztece și incașe. Conducătorii Prusiei, Austriei și Rusiei au divizat la sfârșitul secolului al XVIII-lea Polonia deoarece și-au dorit să-i anexeze teritoriile. Hitler a purtat un război pe frontul din est deoarece credea că rasa germană avea nevoie de mai mult spaţiu și mai multe resurse pentru a supravieţui. Saddam Hussein a ocupat Kuweitul în 1990 pentru petrol.

Tucidide a spus: „Cei puternici fac ce pot, iar cei slabi suferă așa cum le este menit“. Însă cei slabi pot decide să lupte pentru a se apăra în loc să se predea. Micul stat Finlanda a pornit la luptă împotriva giganticei Uniuni Sovietice în Războiul de Iarnă din 1939–1940, și cu toate că au fost în cele din urmă

nevoiţi să se predea și să renunţe la o parte din teritoriul lor, ţara și-a păstrat independenţa. În 1939, polonezii au luptat atât împotriva Germaniei naziste, cât și a Uniunii Sovietice, pentru că alternativa părea mai rea. Este greu de spus dacă au făcut sau nu alegerea greșită ţinând cont de tratamentul aplicat Poloniei ocupate de ambii dușmani ai săi. Indivizii și grupările vor lupta din teamă — de teama unei ameninţări iminente sau viitoare — chiar dacă nu au fost atacaţi. Luptă și pentru a ocroti ce le este drag: posesiunile, ţara natală, familiile.

Deși războiul e considerat că face parte din sfera bărbaţilor, femeile pot sluji drept pretext. Francezii, a spus scriitorul și naţionalistul german de secol XIX, Ernst Moritz Arndt, erau „răi, lascivi, lacomi și cruzi", le pângăriseră pe femeile germane și le dezonoraseră bărbaţii. Bărbaţii germani trebuie să lupte pentru a șterge această rușine din istorie. În Primul Război Mondial, pe o carte poștală populară în Anglia apărea chipul unei femei, sub care erau scrise următoarele cuvinte: „Steaua care strălucește noaptea deasupra tranșeelor". Afișele de recrutare folosite de ambele tabere înfăţișau femei neajutorate amenințate de soldaţi brutali. Propaganda de război direcţionată împotriva inamicului avertiza că femeile acestuia nu erau atât de fidele pe cât ar fi trebuit. În al Doilea Război Mondial, japonezii transmiteau avertismente soldaţilor australieni cum că femeile lor erau prea amabile cu americanii staţionaţi pe câmpul de luptă. Pe parcursul „Războiului Ciudat" din 1939–1940, când soldaţii francezi au rămas pe poziţii, la frontieră, în așteptarea unui atac german, nemţii au ridicat pancarte uriașe, vizibile din tabăra franceză, pe care au scris mesaje de genul: „SOLDAŢI DIN PROVINCIILE NORDICE, SOLDAŢII BRITANICI IMORALI SE CULCĂ CU SOŢIILE VOASTRE ȘI VĂ VIOLEAZĂ FIICELE!" Un regiment francez, le-a răspuns: „Ne doare în cot, suntem din sud!" Mașinăria nazistă de propagandă apela și la temerile de ordin rasial, povestind că femeile din Franţa sau Marea Britanie ar fi fost seduse de soldaţii negri din alte zone ale imperiului sau din Statele Unite.

Oamenii susţin că, uneori, un război preventiv împotriva unei ameninţări care este mai degrabă anticipată decât reală este cea mai bună formă de autoapărare. Potrivit lui Tucidide, cetăţenii Spartei au votat pentru război „căci se temeau de extinderea puterii ateniene, văzând că cea mai mare parte a Eladei se afla deja sub controlul Atenei". În Primul Război Punic, romanii au pornit la luptă împotriva unei Cartagine mai puternice, deoarece, după cum a spus Polibiu, „începeau să fie din ce în ce mai neliniștiţi, temându-se de Cartagina,

care ar fi putut să ia în stăpânire și Sicilia. Astfel s-ar fi trezit cu niște vecini puternici și foarte periculoși". În 1967, Israelul și-a atacat primul vecinii, Egiptul, Siria și Iordania, deoarece se temea, pe bună dreptate de altfel, că aceștia ar fi pus la cale un război coordonat. În criza din 1914, Înaltul Comandament German a susţinut că mai avea la dispoziţie doar trei ani până când o Rusie aflată în rapidă modernizare devenea prea puternică pentru a fi înfrântă de Germania, teamă care a alimentat dorinţa de război. Armata japoneză a susţinut cam același lucru în 1941, în timp ce asista la accelerarea pregătirilor de război ale Statelor Unite. Atacul de la Pearl Harbour a fost un joc de noroc al cărui scop fusese cel de a scoate Statele Unite din război și de a lăsa Japonia în posesia tuturor câștigurilor sale, trecute și viitoare. În timpul Războiului Rece, ambele tabere se temeau că adversara sa avea să fie prima care să lanseze focoase nucleare pentru a obţine avantajul în conflict.

Mai există un soi de teamă care poate contribui la creșterea presiunii în favoarea războiului. Înainte de 1914, în Europa se făceau auzite temeri cum că societatea putea deveni prea blândă după o perioadă prea îndelungată de pace. În plus, se vorbea mult și despre faptul că un conflict bun, izbucnit la intervale regulate, împrospăta tonusul moral al unei ţări și făcea din cei tineri niște patrioţi puternici. În 1938, Hitler s-a îngrozit văzându-i pe germani bucurându-se că Acordul de la München punea aparent capăt oricărei posibilităţi de război. Cu prilejul unei reuniuni a redactorilor și jurnaliștilor germani (aceștia fiind la acel moment deja sub influenţă nazistă), i-a anunţat că poporul german trebuia educat astfel încât „vocea sa interioară să-l facă treptat să-și dorească cu ardoare folosirea forţei".

Temerile și suspiciunile reciproce — fie că este vorba de găști, fie de ţări rivale — pot da naștere unui sentiment de amenințare chiar și în acele momente în care aceasta nu există, la fel cum se întâmplă și în cazul verilor noștri cimpanzeii. Pe parcursul Războiului Rece, din cauza lipsei de încredere nutrite atât în Occident, cât și de blocul sovietic, fiecare tabără ajungea să interpreteze cuvintele și acţiunile rivalei sale, chiar și accidentele, în cea mai nefavorabilă lumină. Ursul care încerca să urce gardul ridicat de jur împrejurul unei rachete americane era confundat cu un oaspete nedorit trimis de inamic, stolurile de păsări surprinse de radarele americane sau canadiene se transformau în avioane sau rachete, soarele care își făcea apariţia din spatele norilor devenea un atac iminent pentru tehnicienii sovietici, iar pentru o scurtă perioadă, perspectiva celui de-al Treilea Război Mondial a devenit cât se poate

de reală. La un moment dat, un tehnician american a introdus din greșeală o casetă pe care erau înregistrate antrenamente într-un calculator al Centrului Nord-American de Comandă pentru Apărare Aeriană. Brusc, centrele de comandă au început să primească avertismente cum că rachetele sovietice se îndreptau spre ei. Au fost pregătite avioanele de bombardament, iar rachetele americane au intrat în stare de alertă maximă. Din fericire, greșeala a fost descoperită la timp. În 1983, după ce a doborât întâmplător avionul coreean de linie KAL007, Uniunea Sovietică a reunit o serie de coincidenţe fără legătură unele cu celelalte — ca de exemplu, exerciţiile militare ale NATO și accelerarea conversaţiilor criptate dintre prim-ministrul Margaret Thatcher și președintele Ronald Reagan — creând astfel scenariul unui atac nuclear iminent.

Astăzi, atât la Beijing, cât și la Washington există persoane care susţin că un conflict între Statele Unite și China este inevitabil. Dacă încep să caute indicii, bineînţeles că le vor găsi. Un proiect derulat de Universitatea Harvard introduce un concept care poartă numele de Capcana lui Tucidide. Numită în onoarea autorului clasicei istorii a Războiul Peloponesiac, teoria împrumută faimoasa afirmaţie despre dezvoltarea puterii ateniene și teama resimţită de Sparta, fapt ce a provocat războiul, și o ridică la rang de regulă, aproape întotdeauna valabilă: în momentul în care o putere în ascensiune amenință o putere consacrată, războiul devine mai mult decât probabil. Din moment ce această concluzie depinde de o interpretare selectivă a exemplelor din trecut, a oferit și va continua să ofere experţilor suficient spaţiu pentru dezbateri și contrateorii.

Oamenii pornesc la război și din cauza unor „fleacuri“, după cum a afirmat Hobbes: „un cuvânt, un zâmbet, o părere diferită sau orice alt semn de subestimare, fie exprimat direct faţă de o anume persoană, fie exprimat la adresa rudelor, prietenilor, ţării, meseriei sau în numele altcuiva“. Onoarea și gloria sunt concepte abstracte, însă pot valora mai mult decât viaţa însăși. Se spune că Alexandru cel Mare l-ar fi avut ca sursă de inspiraţie pe măreţul războinic Ahile, care nu tolera nicio insultă, și dormea cu o copie a *Iliadei* sub pernă. Ludovic al XIV-lea, Regele Soare, a adus Franţa în pragul sărăciei și a provocat ani de război în Europa în numele gloriei, și nu gloria naţională, ci cea personală. „Nu voi încerca să mă justific“, a spus acesta după ce a provocat un război cu olandezii. „Ambiţia și (căutarea) gloriei sunt întotdeauna scuzabile în cazul unui prinţ…“ Victoria pe câmpul de luptă, cucerirea de

teritorii, misiunea de a-și așeza rudele pe alte tronuri europene, chiar dacă războaiele provocate nu au fost în interesul Franţei — toate acestea au fost pentru gloria lui Ludovic. Napoleon, care se pare că l-ar fi admirat pe marele adversar al lui Ludovic, ducele de Marlborough, mai mult decât pe rege însuși, îi împărtășea setea de glorie. Modelul său era Alexandru cel Mare. A invadat Egiptul dorindu-și să construiască un imperiu în est, așa cum făcuse Alexandru. „Aveam nenumărate visuri“, i-a scris mai târziu Napoleon unui prieten. „Mă vedeam întemeind o religie, mărșăluind prin Asia, călare pe un elefant, cu turban pe cap, cu un nou Coran în mână, pe care l-aș fi scris eu însumi pentru a-mi servi nevoile.“ În căutarea gloriei sale personale, Napoleon a întors Europa cu susul în jos și a distrus sute de mii de vieţi.

Personajul fictiv Cyrano de Bergerac, care mai degrabă s-ar fi duelat până la moarte decât să fi tolerat vreun afront adus nasului său, are nenumărate versiuni în istoria reală. Multe au fost războaiele care s-au purtat în numele apărării onoarei sau ca răzbunare pentru insulte și ofense aduse, fie acestea reale, fie închipuite. În timp ce Austria încerca să decidă cum să răspundă asasinatului din 1914, conducătorii săi erau deosebit de sensibili când venea vorba de onoarea imperiului și erau pregătiţi să facă faţă ameninţării unui război cu Rusia. „Va urma o luptă fără de speranţă, a spus șeful statului-major austriac către armata sa, pe care trebuie însă să o purtăm deoarece o monarhie atât de veche și o armată atât de glorioasă nu pot apune într-un mod atât de lipsit de glorie.“ Într-un discurs ţinut în faţa Camerei Comunelor pe 3 august, prin care anunţa decizia guvernului său de a interveni în războiul ce avea să urmeze, ministrul britanic de externe, sir Edward Grey, a vorbit despre „obligaţiile de onoare“ ale Marii Britanii. Să aibă oare grupările criminale din orașele de astăzi, ai căror membri preferă să moară decât să fie trataţi cu lipsă respect, motivaţii cu mult diferite de acestea?

Cartagina și mai ales conducătorii aristocraţi ai acesteia au fost umiliţi după înfrângerea suferită în faţa Romei în secolul al III-lea î.e.n., în Primul Război Punic. Se spune că marele general cartaginez Hamilcar și-ar fi luat mezinul de mână și l-ar fi pus să jure pe un stejar sacru că nu avea să fie niciodată prietenul Romei. Copilul Hannibal a crescut mare și a devenit un general chiar și mai iscusit, care aproape că a distrus Roma în al Doilea Război Punic. În 1871, după înfrângerea uluitoare suferită de Franţa în faţa Confederaţiei Germane, francezii au învelit statuile pariziene în pânză neagră, semn de doliu pentru provinciile pierdute: Alsacia și Lorena. În 1914, când a izbucnit Marele Război,

mulţimile voioase au dat jos pânza neagră. După ce a fost înfrântă în 1918, Germania și-a dorit la rândul său să se răzbune. Tratatul de la Versailles, așa-numitul „dictat“, a fost văzut de foarte mulţi nemţi, indiferent de convingerile lor politice, drept răzbunător și nedrept, și a fost considerat vinovat pentru tot ceea ce nu a mers bine în Germania în anii 1920. Un jurnalist englez s-a întâlnit cu două surori mai vârstnice, care i-au spus că nu-și mai puteau trimite rufele la spălat o dată pe săptămână, și asta numai din cauza tratatului. Hitler și naziștii au reușit să obţină puterea în Germania promiţând să „rupă“ lanţurile dictatului de la Versailles. Iar Hitler chiar asta a făcut, declarând că plata reparaţiilor luase sfârșit, încălcând în mod fățiș clauzele dezarmării, staţionând regimente în Renania demilitarizată și anexând Austria.

Scopul său era unul mult mai măreţ. Nu își dorea doar să distrugă tratatul sau să facă din Germania cea mai puternică ţară de pe continent. Intenţiona să ofere poporului german — rasa ariană, în cuvintele sale — un teritoriu vast, pe măsura statutului său de rasă superioară, și, în final, să-i asigure dominaţia asupra lumii. Ideologiile — fie ele idealiste, mesianice, malefice sau pure nonsensuri — se află la baza celor mai mari conflicte din istorie. Naţionaliștii — iar acest termen are un spectru foarte larg, incluzând atât rasiștii aflaţi la una dintre extreme, cât și patrioţii care pun preţ pe cultura și istoria comună, la cealaltă extremă — au luptat și au ucis și încă fac aceste lucruri în numele ţării lor. „Regret, a spus soldatul revoluţionar american, Nathan Hale, că nu am decât o viaţă de dat pentru ţara mea.“

Religia, iar aceasta poate fuziona cu naţionalismul, așa cum se întâmplă cu ortodoxia în cazul sârbilor și rușilor, oferă atât o cauză pentru care merită să mori, cât și promisiunea vieţii eterne. Cruciaţii statelor europene nu și-au părăsit căminele și nu au pornit în lunga și periculoasa călătorie către Ţara Sfântă doar pentru a jefui și a ocupa teritorii. Existau mai multe bunuri și comori mai bogate și mai aproape de casă. Considerau că erau mânaţi de o așa-numită misiune divină, de a recupera pentru creștinătate acele tărâmuri locuite la un moment dat de Iisus Hristos. Nenumăraţi cruciaţi — precum Richard I al Angliei, Inimă de Leu, Filip al II-lea al Franţei și marii moșieri — au lăsat în urmă proprietăţi, funcţii și familii. Foarte mulţi nu s-au mai întors niciodată. Au fost mânaţi de lideri religioși precum papa Grigore al VII-lea, care le-a reamintit credincioșilor de un pasaj din Cartea lui Ieremia: „Blestemat fie tot cel ce oprește sabia lui de la sânge!“ și i-au ucis fără să stea pe gânduri pe cei pe care îi considerau infideli. După masacrul de la Ierusalim din 1099, se spune să

străzile s-au transformat în râuri de sânge, iar în unele locuri acesta ajungea până la genunchii cailor cruciaţilor. „Nu au lăsat în viaţă nici picior de om; nici femeile, nici copiii nu au fost cruţaţi“, s-a scris într-o relatare a vremii.

Războaiele ideologice — fie acestea religioase, fie politice — sunt de cele mai multe ori cele mai sângeroase, deoarece regatul cerurilor sau promisiunea unei alte forme de paradis pământesc justifică absolut toate acţiunile care se înfăptuiesc în numele religiei, inclusiv înlăturarea unor obstacole de ordin uman. Cei care sunt adepţii unor idei sau convingeri greșite merită să moară exact la fel cum trebuie eradicate bolile, ei reprezentând pur și simplu un sacrificiu necesar pe drumul către înfăptuirea unui vis de pe urma căruia are să beneficieze întreaga omenire. După cum a spus la un moment dat și Martin Luther, care a avut o influenţă extraordinară asupra gândirii protestante: „Mâna care mânuiește sabia și ucide nu este mâna omului, ci a lui Dumnezeu“. Asemenea mentalităţi au alimentat sângeroasele războaie religioase din secolul al XVI-lea și au contribuit la izbucnirea Războiului de 30 de Ani, la fel cum s-a întâmplat în secolul XX cu războaiele pentru înfăptuirea revoluţiei socialiste, care considerau că îndeplineau vrerea istoriei mai degrabă decât vrerea Domnului. În zilele de astăzi, războaiele religioase au revenit și, până la îndeplinirea scopului, miza acestora nu cunoaște limite. Din păcate chiar și războaiele care ar trebui să pună capăt războiului însuși își însușesc aceste trăsături nelimitate. Dacă scopul este cel de a îndepărta pe vecie molima războiului, atunci orice atrocităţi și cruzimi comise în numele acestuia vor fi îndreptăţite căci merită acest sacrificiu. În prima fază a Războiului de 30 de Ani, calviniștii radicali, care practicau o formă extremă de protestantism, au ajuns să creadă că monarhia habsburgică era forţa întunecată care trebuia eradicată astfel încât cei cucernici să poată fi salvaţi. Când se pregăteau să dezlănţuie război în întreaga Europă, radicalii Revoluţiei Franceze făceau acest lucru pentru a obţine mântuirea. După cum a spus un revoluţionar în 1791: „Cer război deoarece îmi doresc pacea“. Așa cum se întâmpla în războaiele religioase, adversarul devine inamicul întregii omeniri și trebuie distrus definitiv, nu doar înfrânt într-o luptă.

Războaiele civile împrumută adesea din trăsăturile caracteristice și cruzimea tipică cruciadelor, pentru că sunt la rândul lor legate de ideea de societate. Oamenii consideră că tabăra rivală a trădat comunitatea refuzând să accepte valorile general acceptate și viziunea comună, motiv pentru care, cu scopul de a reface organizarea statală afectată, violenţa și cruzimile duse la extrem devin

permisibile, dacă nu chiar necesare. În momentul în care niște oameni care provin din ceea ce a format cândva o familie se întorc unii împotriva altora, iubirea de odinioară sau cel puţin toleranţa se transformă în ură, iar cele două tabere ajung chiar în punctul în care să-și dorească anihilarea reciprocă. Într-un război civil, fiecare tabără luptă pentru legitimitate și dominaţie în cadrul unui spaţiu care la un moment dat a fost deţinut în comun. Un dușman extern este o amenințare clară, care poate fi ușor înțeleasă; un război civil este mai degrabă alimentat de furia și durerea resimțite în momentul în care îţi dai seama că tabăra adversă te-a trădat și nu poţi înţelege de ce. Romanii, care au introdus conceptul de război civil, erau de părere că simpla existenţă a unor neînţelegeri la Roma constituia un grav eșec moral care punea sub semnul întrebării însăși civilizaţia romană.

Ne încearcă un sentiment de groază deosebită când avem de-a face cu războaiele civile, deoarece acestea distrug legătura care menţine societatea unită și de cele mai multe ori sunt caracterizate de o violenţă fără limite descătușată împotriva taberei adverse. Războiul Civil american s-a soldat probabil cu mai multe victime decât tot restul războaielor americane la un loc. Dintr-o populaţie care număra 30 de milioane de locuitori, în război au luptat circa 3 milioane de bărbaţi, dintre care cel puţin 600 000 au murit și alţi 500 000 au fost răniţi. (Raportat la zilele de astăzi, când populaţia Americii este mult mai numeroasă, echivalentul numărului de morţi ar fi de 5 milioane.) Au murit și civili, probabil 150 000, fie ca urmare a violenţelor directe, fie de foame sau boli. După 1945 însă, numărul războaielor civile a crescut în contextul în care războaiele între naţiuni au devenit mai rare. Grecia, Nigeria, Sudan, Afganistan, Yemen, Siria, Congo, Irlanda de Nord, Iugoslavia: lista este lungă și include o bună parte a lumii. Este dificil, dacă nu chiar imposibil să calculăm numărul final al celor care au murit în asemenea conflicte, probabil și din cauza faptului că nu există registre exacte. Până la urmă, cine a murit din cauza războiului? Îi luăm în calcul doar pe cei care au luptat sau și pe susţinătorii acestora? Cei care au murit de foame sau de boli intră tot în categoria victimelor de război? Prin urmare, estimările variază de la 25 de milioane de persoane care au murit în timpul războaielor civile purtate începând cu 1945 până la numere mult mai mici, dar la fel de înfiorătoare. Și ar trebui să luăm în calcul și milioanele de refugiaţi care fug din calea violenţelor.

Într-un război civil, neînsemnatele motive de ranchiună și antipatiile din vremea păcii se amplifică și devin mortale. Pe parcursul Războiului Pelo-

ponesiac, a izbucnit un conflict între cetăţenii oraşului-stat Corcyra — în esenţă o dispută între susţinătorii și dușmanii democraţiei. De fapt, a relatat Tucidide, „oamenii erau adesea uciși din cauza animozităţilor personale sau de către debitorii lor, pentru bani. Moartea putea veni sub orice formă. Și, așa cum se întâmplă de regulă în astfel de situaţii, oamenii puteau lua măsuri extreme și trece peste anumite limite. Existau taţi care își omorau fiii; oamenii erau târâţi afară din temple sau măcelăriţi chiar pe altare; unii au fost zidiţi în templul lui Dionisos și au murit acolo“.

Războaiele civile dezbină familii și grupuri de prieteni, adesea pentru totdeauna. Sir Ralph Hopton și sir William Waller, doi proprietari de pământuri care au trăit în secolul al XVII-lea în sud-vestul Angliei, erau prieteni din copilărie. Amândoi erau puritani, situându-se prin urmare de aceeași parte a importantei linii de demarcaţie religioasă care dezbinase societatea engleză, mergeau la aceeași biserică și au devenit membri ai parlamentului. În parlament, erau de regulă de acord unul cu celălalt. Au susţinut împreună Mustrarea cea Mare din 1641, care consemna opoziţia parlamentului faţă de o bună parte a politicilor lui Carol I al Angliei. În cele din urmă însă, Hopton a simţit că trebuia să-l susţină pe rege împotriva oponenţilor săi și, cum Anglia se îndrepta spre un război civil, cei doi vechi prieteni au ales tabere diferite. În 1643, în timp ce regaliștii și susţinătorii parlamentului făceau campanie în ţinutul lor, Hopton i-a scris lui Waller pentru a-i cere o întrevedere; răspunsul lui Waller a fost sincer și îndurerat:

> Sire, v-am cunoscut valoarea prin propria-mi experienţă, iar fericirea pe care mi-a provocat-o prietenia noastră este un considerent dureros ori de câte ori analizez distanţa atât de mare care ne separă în prezent. Bineînţeles că afecţiunea care v-o port rămâne întru totul neschimbată, fiind atât de permanentă, încât nici măcar ostilitatea însăși nu ar putea să ne afecteze prietenia, însă eu trebuie să fiu fidel cauzei în slujba căreia mă aflu. Măreţul Dumnezeu, care deţine cheia inimii mele, știe ce tristeţe mă încearcă atunci când pornesc în această misiune și cunoaște în amănunt ura extremă pe care o port acestui război fără dușman; însă eu îl privesc ca pe un *Opus Domini* [lucrarea Domnului], iar acest lucru este suficient pentru a reduce la tăcere orice pasiune aș nutri pe dinăuntru. Zeul Păcii ne va trimite la momentul potrivit pacea. Între timp, ne urcăm pe scenă și trebuie să jucăm rolurile ce ne sunt atribuite în această tragedie. Haideţi să facem acest lucru cu onoare și lăsând la o parte animozităţile personale.
>
> Indiferent care ar fi rezultatul, nu voi renunţa niciodată de bunăvoie la titlul de Cel mai devotat prieten al dumneavoastră.

Nu s-au mai întâlnit de atunci. După înfrângerea suferită de regaliști, Hopton a fost exilat la Bruges, unde a și murit în 1651. Ulterior, Waller a fost dezamăgit de republica instaurată și a lucrat înspre restaurarea monarhiei. A murit în 1668. În războaiele civile, există nenumărate tragedii asemenea celei prin care au trecut Hopton și Waller.

Războaiele civile sunt greu de uitat, chiar și după ce se instaurează pacea, deoarece în urma lor rămân oameni care și-au fost dușmani în trecutul apropiat și care acum trebuie să conviețuiască. Iertarea este dificilă, taberei pierzătoare îi este greu să accepte înfrângerea, iar învingătorii se străduiesc să fie mărinimoși. Act of Pardon, Indemnity and Oblivion (Legea privind grațierea, compensarea și uitarea) pentru crimele comise în timpul și după războaiele civile, adoptată de parlamentul britanic în 1660, este un exemplu deosebit de rar în istorie, cu toate că în zilele de astăzi, în zone precum Rwanda, Columbia, Irlanda de Nord și Africa de Sud, asistăm la tentative mai sistematice de pace și reconciliere. De regulă, lucrurile decurg cum s-a întâmplat în cazul Spaniei lui Franco: se instaurează „o îndelungată pace necivilizată", după cum a descris-o un istoric. Se revine la o oarecare ordine, așa cum s-a întâmplat în Spania sau în Iugoslavia lui Tito, dar amintirile amare ale cruzimii și atrocităţilor comise de ambele tabere nu pot dispărea ca prin farmec. Poetul roman Horaţiu a avertizat în privința „focului ce arde mocnit sub cenușă". Discuţiile în contradictoriu despre trecut îi mai pot dezbina pe spanioli și astăzi, așa cum reiese din recenta dispută cu privire la soarta monumentului ridicat în onoarea generalul Franco în Valle de los Caídos. În fosta Iugoslavie, unde amintirile sunt mult mai proaspete, până și o simplă discuţie despre evenimentele anilor 1990 este dificilă. După mai bine de un secol și jumătate, Războiul Civil american încă aruncă o umbră asupra prezentului, vizibilă prin discuţiile despre arborarea steagului confederat, prezența statuilor generalilor Confederației, complicatele politici rasiale și resentimentele albilor din Sud.

„Este mai greu să faci pace decât să porţi război", a spus la un moment dat înţeleptul și cinicul prim-ministru francez Georges Clemenceau, iar acest lucru este valabil pentru mai toate războaiele. Mult prea des, statele se lansează în ostilităţi fără să se gândească în prealabil la ce vor să obţină și ce fel de pace și-ar dori să încheie. Înainte de 1914, armata germană avea un plan elaborat de atac, definitivat pe parcursul a mai mulţi ani, cu ajutorul mai multor experţi și prin antrenamente repetate. Planul Schlieffen era cel mai bun plan care putea fi redactat de cel mai bun stat-major european, dar conţinea câteva erori fatale.

Pornea de la premisa că Germania trebuia să-și atace simultan vecinele, Franța și Rusia, și prin urmare excludea orice altă opțiune, inclusiv un război pe un singur front sau un război defensiv, și nu reușea să înțeleagă așa-numitul concept de „fricțiune“ introdus de faimosul Clausewitz sau ceea ce americanii numesc legile lui Murphy — respectiv toate acele lucruri care pot decurge prost în război și pot perturba chiar și cele mai bune planuri executate de cele mai bune dintre armate. Cel mai periculos lucru dintre toate era faptul că planul era produsul unei conduceri în care armata se concentra pe a câștiga bătălii, iar civilii nu acordaseră mare atenție peisajului postbelic.

Această viziune limitată este mai răspândită în război decât credem. În 1914, germanii nu își definitivaseră scopurile de război și nici nu știau cum aveau să procedeze dacă Franța sau Rusia aveau să ceară pacea. În septembrie 1941, când Japonia se apropia din ce în ce mai mult de perspectiva unui război cu Statele Unite, s-a organizat o conferință imperială la nivel înalt în prezența împăratului, principalilor lideri civili și militari și oamenilor de stat mai vârstnici. Armata, care domina acum sfera politică, a venit cu un document de o ambiguitate incredibilă în ceea ce privea scopurile urmărite de Japonia în războiul ce avea să urmeze. „Nu putem exclude posibilitatea, scria în document, ca războiul să ia sfârșit din cauza unei schimbări de amploare în cadrul opiniei publice americane… În orice caz, ar trebui să ne clădim o poziție invincibilă… Între timp, nu putem decât să sperăm că vom reuși să influențăm starea lucrurilor și că vom pune capăt războiului.“ Prim-ministrul japonez, Tojo Hideki (care a fost ulterior judecat pentru crime de război), a comparat la scurt timp această decizie cu o săritură în gol de pe o stâncă, cu ochii închiși. „Sunt momente în care trebuie să avem curajul de a face lucruri extraordinare.“ Asia, americanii și japonezii au plătit un preț scump pentru acest tip de curaj.

Cei care iau decizia de a porni la război pleacă mult prea des de la premisa că, într-un fel sau altul, o victorie are să rezolve ca prin magie toate problemele. În 1998, armata americană a pierdut timp elaborând diverse planuri pentru a-l înfrânge pe Saddam Hussein, planuri pe care le testa în jocuri de război. Ulterior, generalul Anthony Zinni, liderul Comandamentului Central al Statelor Unite pentru Orientul Mijlociu, a afirmat: „M-a frapat faptul că la acel moment aveam un plan să înfrângem armata lui Saddam, dar nu aveam un plan pentru reconstruirea Irakului“. În 1999, și-a imaginat propriul joc de război și a ajuns la concluzia că forțele invadatoare aveau să întâmpine

probleme grave; ţara avea să se fragmenteze „de-a lungul unor linii religioase și/sau etnice“, forţele rivale aveau să lupte pentru putere, iar atitudinile ostile faţă de americani aveau să se amplifice. În 2002, în timp ce Statele Unite se pregăteau de ofensiva din Irak, un ultim joc important de război a testat abilitatea forţelor americane de a înfrânge o putere anonimă din Orientul Mijlociu. Tabăra americană avea un avantaj evident, și anume tehnologia avansată, tancurile, avioanele și navele de luptă. Generalul aflat la comanda armatelor „inamice“ mult mai slabe, și-a încercuit adversarii. A renunţat la aparatele radio și a folosit motocicliști pentru a transmite mesaje — echipamentului electronic de supraveghere al inamicului fiindu-i astfel mult mai greu să urmărească mișcările dușmanului. Bărcile lui rapide conduse de luptători sinucigași, înarmaţi cu bombe au scufundat, pe hârtie, șaisprezece nave americane de război. Ajuns la jumătatea jocului de război, Pentagonul a întrerupt jocul și a rescris regulile. Navele de luptă au fost resuscitate ca prin farmec, iar generalului „inamic“ i s-a ordonat să renunţe la sistemele de apărare aeriană și să dezvăluie locaţia celor mai importante unităţi ale sale. Dezgustat, generalul a ales să iasă din joc.

Această demonstraţie a unui război asimetric, în care o putere mai slabă poate perturba și contesta forţe mult mai puternice apelând la mijloace neconvenţionale, a slujit drept avertisment pentru forţele coaliţiei detașate atât în Afganistan, cât și în Irak. Acestea au fost zdrobite prin atacurile rapide, de tip „hit and run“, ale forţelor de gherilă, care comunicau prin canale sigure și foloseau explozibile ieftine, improvizate, de cele mai multe ori șrapnele sau alte învelișuri umplute cu explozibil sau bucăţi de metal, ca de exemplu cuie obișnuite, care pot fi detonate cu ajutorul unei tehnologii ieftine, la dispoziţia oricui, precum telecomenzile folosite pentru a manevra mașinile de jucărie ale copiilor sau pentru a deschide ușa de la garaj. Majoritatea victimelor din rândul forţelor de ocupaţie care și-a pierdut viaţa în ambele ţări a murit în urma atacurilor cu asemenea arme. În plus, după îndeplinirea scopului iniţial — înlăturarea talibanilor sau a lui Saddam Hussein — forţele de ocupaţie nu au mai avut ţinte clare. Armatele trebuiau să-și asume construcţia naţională, sarcină pentru care nu aveau pregătire și despre îndeplinirea căreia nu primiseră directive clare. Înainte de invazia și ocuparea Irakului, în martie 2003, la Washington avusese loc o singură reuniune — organizată în luna februarie a aceluiași an, deci mult prea tardiv pentru a putea fi utilă — în cadrul căreia reprezentanţii diverselor departamente implicate, inclusiv

Departamentul de Stat, de Apărare, Trezoreria și CIA s-au reunit pentru a dezbate peisajul postbelic. Deși Departamentul de Stat petrecuse un an întreg elaborând un studiu de anvergură, Departamentul de Apărare și Casa Albă au arătat cât se poate de clar că nu erau câtuși de puțin interesate să afle rezultatele acestuia și nu își doreau ca faimoșii experţi americani în probleme irakiene să fie implicaţi în planurile postbelice.

Războiul, după cum avea să descopere și coaliţia în Irak, se alimentează din propriul avânt și este mai ușor de provocat decât de oprit. Se prea poate ca guvernele contemporane să vorbească despre și să spere la războaie limitate sau la „acţiuni poliţienești", dar odată ce pornesc la război, descoperă că le este teribil de greu să se retragă. O victorie decisivă, în care învingătorul poate impune celui înfrânt condiţiile păcii, poate fi teribil de scumpă, însă acordurile negociate, în urma cărora niciuna dintre tabere nu primește tot ceea ce își dorește, sunt greu de vândut atât elitelor, cât și opiniei publice. În plus, scopurile de război tind să se înmulţească pe măsură ce costurile — în vieţi omenești și în aur — sau dorinţa de răzbunare se amplifică. Liderii politici sunt tentaţi să promită recompense incredibile oamenilor pentru a ţine în frâu tulburările politice și sociale. În Primul Război Mondial, când a devenit evident că niciuna dintre tabere nu avea să repurteze o victorie rapidă, guvernele, îndemnate de ministerele de externe, politicieni și grupurile de lobby, și-au propus obiective din ce în ce mai elaborate și ambiţioase. Rusia credea că avea să cucerească Marea Neagră și strâmtorile către Mediterană de la Imperiul Otoman, în timp ce Marea Britanie și Franţa intenţionau să ciopârţească teritoriile otomane din Orientul Mijlociu. Programul pe luna septembrie al Germaniei, redactat pentru cancelar după prima lună violentă de război, presupunea un imperiu german uriaș în Africa, imperiu care să includă și coloniile franceze și britanice, și o Germanie care să domine din punct de vedere economic întreaga Europă, de la Canalul Mânecii până în Ucraina și Balcani. Până în 1918, după cum avea să devină cât se poate de clar și prin Tratatul de la Brest-Litovsk, încheiat cu noul guvern bolșevic, scopurile de război ale Germaniei aveau să se extindă și să includă și hegemonia politică. Rusia pierduse teritorii extinse în vest; Polonia, Finlanda, cele trei ţări baltice și Ucraina aveau să devină protectorate ale Germaniei sau ale servilei sale aliate, Austria. În 2002, forţele NATO au pătruns în Afganistan având iniţial scopul de a înlătura guvernul taliban. Pe măsură ce se împotmolesc într-un război de slabă intensitate, statele își lărgesc scopul iniţial, care ajunge să includă o paletă

variată de chestiuni, fără îndoială lăudabile: de la construcţia naţională la asigurarea unui sistem public de sănătate și educaţia femeilor.

Există nenumărate pretexte de război, cât se poate de variate, dar adevăratele motive care stau la baza conflictului nu s-au schimbat cine știe ce pe parcursul secolelor. Poate că limbajul folosit este unul diferit: dacă în trecut statele vorbeau despre onoare, acum tind să folosească termeni precum prestigiu sau credibilitate. Cu toate acestea lăcomia, autoapărarea, sentimentele și ideile rămân moașele războiului. În plus, scopurile de bază ale războiului, strategia sa, au rămas în esenţă neschimbate. Fie că luptă pe uscat, fie pe mare, taberele rivale încearcă să-și submineze reciproc capacitatea de a purta război sau să se anihileze pentru totdeauna. Scopurile strategice pot fi defensive — să lași inamicul să se epuizeze singur — sau ofensive — să porţi război direct împotriva forţelor militare inamice, să-i asediezi orașele și porturile sau să-i distrugi capacitatea de producţie sau de a face comerţ. Tacticile — modalitatea de a purta un război pentru a îndeplini scopurile strategice — și logistica — asigurarea proviziilor de care are nevoie armata — s-au schimbat însă pe parcursul timpului și în varii regiuni ale lumii, deoarece societăţile, modul de organizare și valorile acestora evoluează și se schimbă și au la dispoziţie resurse și tehnologii diferite.

3

Căi și mijloace

„Inima omului este punctul de plecare în toate chestiunile ce au de-a face cu războiul.“

— colonelul Louis de Grandmaison

„Trei bărbaţi și o mitralieră pot opri un batalion de eroi.“

— general francez din Primul Război Mondial

În musicalul lui Leonard Bernstein, *Poveste din cartierul de vest*, membrii unei găști se mândresc cu faptul că vor rămâne loiali grupului până la moarte. În tragedia *Coriolan* scrisă de Shakespeare, înspăimântătoarea Volumnia preaslăvește întoarcerea fiului ei din luptă. Volumnia îi spune Virgiliei, soţia lui Coriolan, că ar fi fost la fel de mândră de el dacă ar fi murit.

> Atunci gloria lui de-a pururi mi-ar fi devenit copil și în ea mi-aș fi recunoscut neamul. Ascultă ce-ți spun cu inima deschisă: dacă aș avea doisprezece fii, și fiecare din ei mi-ar fi tot atât de drag ca Marcius al meu și al tău, aș vrea mai bine ca unsprezece dintre ei să cadă cu cinste pentru țară decât unul singur să înnămolească în trândăvie și desfrânare.**

În societăţi ca acestea — care au existat în toate epocile și în diferite regiuni ale lumii — bărbaţii tineri și mai mereu bărbaţii sunt educaţi de părinţii lor să pună la mare preţ calităţi precum disciplina, curajul și dorinţa de a-și jertfi viaţa. Poemele epice pe care aceștia le ascultă, cărţile pe care le citesc, cântecele pe care le cântă sau tablourile și sculpturile pe care le văd oferă exemple de măreţi războinici. În *Iliada*, Sarpedon, unul dintre aliaţii Troiei, își îndeamnă camarazii să-și ocupe locurile în prima linie de luptă, astfel încât, pe viitor, nimeni să nu poată spune despre ei că ar fi fost lași. Tinerii ofiţeri britanici trimiși pe frontul de vest fuseseră educaţi în spiritul clasicilor și speraseră, până s-au lovit de realitatea din tranșee, să lupte asemenea eroilor greci și romani.

În Evul Mediu european, cântecele trubadurilor și poveștile bogat ilustrate despre eroi și faptele de vitejie ale acestora au pus bazele unei culturi a

cavalerismului pentru aristocraţia feudală. Legendele, ca de exemplu cele despre regele Arthur și căutarea Sfântului Graal, au inspirat generaţii întregi de tineri să pornească la luptă. Lancelot și Galahad au fost admiraţi pentru onoarea și virtutea lor, dar, în egală măsură, și pentru abilitatea lor de a ucide. În Evul Mediu, femeile de viţă nobilă sau cele care proveneau din familii regale aveau și ele un rol de jucat în susţinerea mitului războiului cavaleresc, dându-le binecuvântarea lor cavalerilor aleși și răsplătindu-i pentru faptele de vitejie. În mod convenabil, cavalerismul conferea farmec și nobleţe realităţii sângeroase a războaielor, purtate adesea cu o extraordinară brutalitate pentru cele mai egoiste dintre scopuri. Turnirurile, care respectau ritualuri și etichete elaborate, îndeplineau deopotrivă rolul de substitut și antrenament pentru război. Se spune că în 1241, optzeci de cavaleri ar fi murit în cadrul unui turnir organizat în orașul Neuss de pe Rin. Cronicarii au apărat violenţa cavalerilor. „Nu este pregătit pentru luptă, a scris un cronicar de secol XII, cel care nu și-a văzut propriul sânge curgând, cel care nu și-a auzit dinţii scrâșnind sub apăsarea loviturii primite de la inamic sau cel care nu a simţit greutatea adversarului său zdrobindu-i trupul.“ Antrenorii de rugby din internatele britanice au folosit un discurs asemănător în secolele XIX și XX.

Tipul de război și armele pe care alege să le folosească o anumită societate într-un conflict influenţează și sunt influenţate de valorile, convingerile și mentalităţile respectivei comunităţi, de instituţiile existente și de cultura socială, înţeleasă în cel mai larg sens al cuvântului; iar femeile au în egală măsură cu bărbaţii rolul de a consolida și de a transmite aceste tradiţii generaţiilor următoare. În sistemele oligarhice, membri aristocraţiei domină câmpurile de luptă, iar în cele mai democratice, oamenii trimiși în război provin din mai toate păturile sociale. Și stilurile de luptă variază puternic. Tucidide relatează că, la începutul Războiului Peloponesiac, Corintul trimite mesageri în Sparta avertizând-o în privinţa Atenei. Voi, spartanii, au spus corintienii, sunteţi conservatori; voi șovăiţi și daţi înapoi până când sunteţi atacaţi. Atenienii sunt însă inovativi și își asumă riscuri. „Dacă repurtează o victorie, lansează pe dată o nouă ofensivă, iar dacă suferă o înfrângere, nici că dau înapoi.“ Cu toate acestea, aproape toate falangele grecești preferau să lupte pe câmp deschis și nu în munţi, iar bătăliile se încheiau de regulă după o zi, când una dintre tabere ceda. Aztecii porneau în așa-numitele „războaie ale florilor“, supuse anumitor reguli și purtate într-un loc prestabilit și într-o anume zi. Războinicii purtau costume speciale și foloseau numai anumite

arme. În războaiele purtate în secolul al XVIII-lea, generalii europeni își așezau armatele în formaţiuni bine organizate de luptă și încercau să vină cu formule clare care să le aducă victoria — tactică ce reflecta nou-descoperita încredere în matematică tipică acelei perioade. Unul dintre cei mai de vază comandanţi ai vremii, Maurice de Saxa, a scris: „Se poate face război fără a lăsa nimic la voia întâmplării. Iar aceasta reprezintă cea mai înaltă culme a perfecţiunii și iscusinţei unui general“. Un lucru care i-a șocat și surprins pe adversarii lui Napoleon a fost faptul că acesta nu urma regulile, conducându-și spre exemplu armatele pe timp de noapte și trimiţându-le pe câmpul de luptă în mod dezordonat, renunţând la formaţiunile obișnuite.

Discutăm despre societăţi războinice, iar acestea pot fi un stat, o ţară sau o formaţiune chiar și mai mică, de exemplu, o grupare criminală din New York. Faimoasă dintre acestea, Sparta, a ajuns să reprezinte un întreg concept — vorbim despre locuinţe, curse sau vieţi spartane, deci despre ceva ce presupune curaj, frugalitate sau disciplină. În Anglia secolelor al XIX-lea și XX, aristocraţia britanică se lăuda că-și trimitea fiii să studieze în școli cu regim spartan — unde erau expuși unui amestec de dușuri reci, paturi tari, mâncare proastă, bătăi și povești despre eroi de mult apuși — pentru a-i face mai puternici. Sparta antică a fost una dintre cele mai militarizate societăţi din istorie. Pruncii de sex masculin care nu se aflau într-o formă fizică bună erau uciși, iar cei care supravieţuiau erau luaţi de lângă familiile lor la vârsta de șapte ani pentru a începe antrenamentul militar. Aveau voie să se căsătorească, însă trebuiau să fie în primul rând loiali statului și nevoilor acestuia. Bărbaţii spartani rămâneau soldaţi, dacă supravieţuiau, până împlineau vârsta de șaizeci de ani. Deoarece era o rușine pentru un soldat spartan să-și piardă scutul în luptă, mamele le spuneau fiilor să se întoarcă acasă cu scuturile asupra lor sau morţi, purtaţi pe acestea. Mercenarii elveţieni care au luptat sub conducerea unui lider ales în primele zile ale Europei moderne sau războinicii sioux care se năpusteau asupra trupelor americane în secolul al XIX-lea crescuseră la rândul lor într-un mediu care îi făcuse duri și de neclintit în faţa morţii și greutăţilor. Și ei auziseră povești despre măreţele fapte de vitejie din trecut.

În lumea clasică, romanii întreţineau o cultură a războiului în care luptele și o atitudine curajoasă în faţa morţii erau puse la mare preţ, mentalitate care a devenit un model pentru generaţiile următoare. După cum a scris și istoricul evreu de secol I e.n. Josephus despre romani: „Parcă s-au născut cu arma în mână…“ La începuturile republicii romane, cetăţenii de sex masculin trebuiau

să facă șaisprezece ani de serviciu militar și nu puteau deține nicio funcție publică până când nu efectuau cel puțin zece. Chiar și în perioada imperială, când cea mai mare parte a războaielor era purtată de mercenari sau aliați externi ai Romei, simbolurile și limbajul militar își făceau simțite prezența în societatea romană. Serviciul civil era îndeplinit pe baza unor criterii militare, angajații purtând și uniforme. Când mureau, romanii înstăriți își alegeau sarcofage pe care erau înfățișate scene de luptă. La Roma, activitatea se oprea cu desăvârșire, adesea pentru câteva zile la rând, când generalii victorioși își sărbătoreau triumfurile. Mulțimi entuziaste de oameni se adunau să vadă spectacolul — marșurile soldaților, trompetele răsunând, carele încărcate cu pradă de război, prizonierii și, bineînțeles, pe generalul victorios — și să ia parte la banchetele gratuite. Tăbliile de marmură din Forum cuprindeau numele tuturor celor care repurtaseră vreodată o victorie, începând cu legendarul Romulus, întemeietorul Romei.

Prusia, puternicul stat german care s-a dezvoltat în chip neașteptat dintr-o colecție pestriță de teritorii, este adesea supranumită Sparta Nordului. A supraviețuit și înflorit datorită unei armate eficiente și unei societăți militarizate. O persoană cu simțul umorului a spus la un moment dat că Prusia nu era o țară care avea întâmplător o armată, ci o armată care dispunea de o țară. Iar acea armată era susținută de iuncheri, clasa socială a proprietarilor de moșii, și de cultura militară a acestora. Iuncherii trebuiau să fie curajoși, să aibă frica lui Dumnezeu și să fie întotdeauna gata să-l servească pe rege. Cea mai respectabilă carieră pe care o putea alege un iuncher era cea de soldat; la ceva distanță se clasau și meseriile de funcționar de stat sau jurist. Copiii iuncherilor, inclusiv fetele, erau crescuți să devină adulți puternici și duri, care să suporte durerea fără să se plângă. O femeie născută într-o astfel de familie și care a devenit, după al Doilea Război Mondial, un distins jurnalist german își amintește că, în copilărie, își rupsese brațul și că nimeni nu băgase de seamă acest lucru timp de mai multe săptămâni, deoarece nici nu se gândise să spună cuiva ce i se întâmplase. Unul dintre prietenii mei din facultate, care a crescut pe moșia familiei sale din Prusia Răsăriteană în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, mi-a spus la un moment dat că el și verii săi mai mici de sex masculin erau învățați de bunica lor cum să folosească furculița și cuțitul cu oricare din mâini, deoarece, a spus ea, într-o zi aveau să fie soldați și și-ar fi putut pierde un braț în luptă. Dar și așa oamenii tot aveau să se aștepte de la ei să mănânce civilizat. Aristocrația anglo-irlandeză, descrisă atât de bine de

Molly Keane în romanele ei, se aseamănă foarte mult iuncherilor, cel puţin în ceea ce privește curajul fizic și atitudinea faţă de moarte. Armata britanică recruta un număr disproporţionat de mare de ofiţeri din rândurile acestei clase.

Pe de altă parte, China clasică a produs nenumăraţi generali de vază, a purtat nenumărate războaie și a cucerit nenumărate popoare, dar nu a așezat niciodată valorile militare deasupra celor civile. (Poate și din cauza faptului că cei care scriau istoria erau intelectuali, și nu generali.) Războaiele nu erau privite cu admiraţie, ci erau mai degrabă considerate a fi o consecinţă a prăbușirii ordinii și proprietăţii. Nu există un echivalent al *Iliadei* în literatura chineză, iar eroii prezentaţi generaţiilor mai tinere ca surse de inspiraţie erau marii birocraţi și conducătorii înţelepţi care menţinuseră pacea. Gânditorii chinezi — ca de exemplu Confucius și marele strateg Sun Zi (al cărui nume este cunoscut și sub forma de Sun Tzu) — subliniaseră încă din cele mai vechi timpuri că autoritatea statului se baza deopotrivă pe virtute și pe capacitatea acestuia de a folosi forţa. Din punctul de vedere al lui Sun Zi, cel mai bun general era cel care putea câștiga războiul prin manevre sau șiretlicuri, fără să poarte nicio luptă. În societatea chineză, prestigiul revenea mai degrabă învăţaţilor, poeţilor sau pictorilor; iar sistemul de examinare pentru a intra în serviciul civil imperial a devenit, începând cu dinastia Tang, calea de a obţine faimă și prestigiu. Generalii de succes primeau uneori titlul de învăţaţi și o togă, semnul unui favor deosebit, exact la fel cum nenumărate societăţi europene ar fi oferit decoraţii militare unor civili merituoși. Bineînţeles că valorile unei societăţi se pot schimba odată cu trecerea timpului. Soldaţii suedezi erau odinioară teroarea Europei, iar astăzi asociem Suedia cu Premiul Nobel pentru Pace sau medierea internaţională. Steven Pinker susţine că o bună parte a statelor vestice s-a îndepărtat, cel puţin începând cu secolul al XVIII-lea, de ideea de acceptare a violenţei drept firească sau dezirabilă.

Nu este de mirare că acele culturi care admiră războiul au tendinţa de a-și discredita inamicii care nu împărtășesc aceleași valori sau virtuţi. Poate că văd în inamicii lor acele defecte pe care le detestă la ei înșiși. La fel cum au făcut și britanicii când și-au construit imperiul, romanii puteau admira curajul dușmanilor lor, dar îi considerau nedisciplinaţi și necivilizaţi. În plus, iar acest lucru era considerat un semn de inferioritate, romanii erau de părere că inamicii lor nu se pricepeau să facă război. Și grecii care s-au luptat cu perșii și romanii care s-au războit cu cartaginezii și-au considerat dușmanii niște popoare leneșe și hedoniste, pe de o parte și din cauza faptului că trăiau în

regiuni cu climă toridă care te storcea de vlagă. Din punctul de vedere al grecilor, perșii erau servili și prea emotivi. Romanii credeau că africanii nu aveau prea mult sânge în vine din cauza căldurii, fiind niște lași, cărora le era frică să se rănească. Cartarginezii, care le inspirau o teamă deosebită, erau lacomi și mincinoși; bărbaţii nu erau masculini, căci purtau robe largi, iar femeile erau niște seducătoare fără pic de moralitate. Britanicii au aplicat stereotipuri asemănătoare în India. Din punctul lor de vedere, bengalezii erau efeminaţi — simpla alegere a acestui epitet spune multe. Pe de altă parte, englezii admirau „rasele marţiale"; popoare precum gurkha, pathan sau coorg, care trăiau în zone cu climă mai rece și despre care se spunea că ar fi dispus de calităţi militare adecvate. Până la izbucnirea Primului Război Mondial, urmașii britanicilor stabiliţi în Australia, Canada sau Noua Zeelandă erau consideraţi mai duri și mai brutali decât rudele lor din Anglia din cauza mediului în care trăiau. Când cei „mai puţin" civilizaţi și prin urmare mai puţin pricepuţi la război au repurtat victorii, acestea au trebuit minimalizate și catalogate ca fiind niște greșeli. La mijlocul secolului al XIX-lea, când o forţă maori a înfrânt o armată britanică în războaiele din Noua Zeelandă, ziarul londonez *The Times* a găsit rapid o explicaţie convenabiă: „Este la fel ca la șah… când un jucător prost, dar nechibzuit poate fi câteodată mai bun decât un maestru al jocului".

Cultura, inclusiv spaţiul geografic, afectează felul în care înţelege și se pregătește o anumită comunitate de război. Statele insulare și cele care au o linie lungă a ţărmului au investit din plin în puterea maritimă. În cazul Marii Britanii, marina — adecvat supranumită Senior Service (Serviciul de rang înalt) — a absorbit mai multe resurse și s-a bucurat de mai mult prestigiu pe parcursul secolelor decât armata terestră. Deși tablourile, poemele, filmele și istoriile aduc aminte de acele mari bătălii maritime — ca Salamis, Lepanto, Trafalgar și Midway — în care o tabără și-a nimicit adversara, principalul scop strategic al forţelor navale este cel de a controla mările, principalele rute navigabile care le traversează și de a-și împiedica dușmanii să deţină supremaţia pe ape. Chiar și astăzi, liniile terestre de comunicaţii — fie ele naturale, fie construite de mâna omului — sunt vulnerabile și pot fi ușor perturbate; în trecut, înainte de apariţia șoselelor și a liniilor de cale ferată, erau cu atât mai fragile. Din momentul în care s-au construit primele ambarcaţiuni plutitoare, apele au devenit cea mai sigură cale de a transporta oameni și materiale. Forţele navale au scopul de a-și proteja patriile, liniile de coastă, populaţiile și navele comerciale și de a face cunoscută puterea naţională a unui stat pe plan extern.

Debarcând trupe pe ţărmurile inamice, îndeplinind, în trecutul mai apropiat, rolul de platforme plutitoare pentru lansarea de proiectile sau avioane asupra ţintelor terestre sau distrugând capacitatea adversarului de a purta război, scufundând sau capturând nave inamice sau câteodată neutre, instaurând blocade în diverse porturi astfel încât resursele necesare, inclusiv soldaţii, să nu mai poată intra și ieși din cutare regiune, o flotă puternică poate îngreuna sau își poate chiar împiedica inamica să poarte război pe mare și pe uscat. „Noi distrugem viaţa naţională pe mare, a afirmat Julian Corbett, faimosul teoretician naval britanic, care a pregătit generaţii întregi de ofiţeri în anii ce au precedat Primul Război Mondial, și astfel controlăm vitalitatea acestei vieţi pe uscat, în măsura în care cele două depind una de cealaltă."

În secolul al V-lea î.e.n., importantul avantaj deţinut de Atena în lupta cu Sparta era faptul că avea în stăpânire aproape toate porturile de la Marea Egee, iar flota ei era suficient de puternică și de numeroasă pentru a împiedica navele inamice să traverseze mările. Spartanii și-au dat seama de acest lucru, așa că le-au cerut ajutorul perșilor pentru a-și construi propria flotă. Dar balanţa a început să se încline pe mare și în război în favoarea Spartei abia după ce atenienii au pierdut foarte multe nave și nenumărate vieţi omenești în expediţia organizată în Sicilia între 415 și 413 î.e.n. Napoleon deţinea supremaţia pe continent, dar nu a reușit niciodată să înfrângă flota britanică. Prin urmare, britanicii le-au putut furniza provizii și întăriri aliaţilor lor și au distrus economia franceză, scufundând navele și blocând porturile Franţei. În Primul Război Mondial, flota britanică a impus cu succes o blocadă navală asupra Germaniei, blocadă care a presupus și interzicerea acelor bunuri pe care englezii le considerau necesare efortului german de război, chiar dacă acestea erau transportate de nave din state neutre. Deși impactul blocadei încă este subiect de dezbatere, ofiţerii germani de rang înalt au considerat-o a fi vinovată pentru înfrângerea suferită de ţara lor. „În cele din urmă, am fost înfrânţi de o putere maritimă, a afirmat Erich Raeder, care s-a aflat la conducerea flotei germane din 1928 până în 1943, care ne-a privat de alimente și materii prime și ne-a sugrumat treptat prin intermediul blocadei."

Statele Unite nu sunt o insulă, dar o bună parte a istoriei lor au fost protejate de cele două oceane imense din est și vest și având ca state vecine o Canadă și un Mexic mult mai slabe. Prin urmare, era întru totul justificat să abordeze o atitudine detașată, chiar izolată, de restul lumii și să menţină o forţă terestră limitată. Prin comparaţie, planurile militare de secol XX ale Germaniei se fixau

pe un posibil război pe două fronturi — probabilitatea acestuia fiind mult mai mare din cauza Franței ostile în vest și a Rusiei, devenită ulterior Uniunea Sovietică, în est. Și Israelul și-a trăit o bună parte a scurtei sale istorii în teamă, înconjurat fiind de state inamice. Cu puţin timp înainte de izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial, Marea Britanie a putut investi masiv în bombardiere cu rază lungă de acţiune, pe care să le lanseze împotriva infrastructurii și orașelor germane de la o distanţă relativ sigură, și anume de pe insulă. Nemţii însă trebuiau să găsească o modalitate de a-și proteja trupele terestre de dușmani. Prin urmare, Germania a preferat să investească în avioane cu rază scurtă de acţiune, care puteau bombarda și nimici trupele inamice, și nu în cele cu rază lungă — decizie care s-a dovedit utilă în primele etape ale Blitzkriegului din cel de-al Doilea Război Mondial.

Experienţa acumulată în războaiele anterioare poate modela modul de gândire, dar și planurile militare. Probabil că ororile Războiului de 30 de Ani purtat în secolul al XVII-lea și-au lăsat amprenta asupra europenilor, care în secolul al XVIII-lea au decis să poarte război mai rar și să trateze civilii cu mai multă consideraţie. Religia, responsabilă pentru atâtea cruzimi în trecut, nu mai avea aceeași putere de motivaţie. În plus, costurile pregătirii militare erau acum destul de mari, așa că generalii se gândeau de două ori înainte de a risca vieţile soldaţilor lor. După Primul Război Mondial, francezii au ajuns la concluzia că nu-și mai puteau permite o a doua asemenea vărsare de sânge (proporţional vorbind, Franţa a pierdut cel mai mare număr de bărbaţi ajunși la vârsta serviciului militar dintre toate statele participante la război, cu excepţia Serbiei), așa că au dezvoltat o strategie defensivă, care și-a găsit exprimarea în faimoasa lucrare de inginerie a Liniei Maginot. Atât în Franţa, cât și în Marea Britanie exista o dorinţă puternică de a evita pierderile de vieţi omenești, fiind foarte pe placul dictatorilor din anii 1930.

Luând în considerare exemple precum victoriile repurtate de greci împotriva perșilor și bătălia de la Cannae din războaiele punice, putem spune că, pe parcursul secolelor, o bună parte, dacă nu chiar întreaga strategie occidentală a urmărit găsirea reţetei pentru repurtarea unei victorii militare decisive, care să oblige inamicul să se predea. Bătălia de la Cannae, unde Hannibal i-a înfrânt pe romani este un exemplu preferat — cu toate că semnificaţia acesteia este ușor de ratat. Da, Hannibal a câștigat lupta printr-o uimitoare manevră de încercuire, dar Cartagina a pierdut războiul pentru că, în cele din urmă, Roma s-a dovedit a fi mai rezistentă. Iar preţul plătit de Cartagina a fost cu adevărat

mare: romanii i-au ras orașele de pe fața pământului și i-au otrăvit culturile cu sare. Amintirea bătăliei de la Trafalgar din 1805, când Nelson a înfrânt flotele reunite ale francezilor și spaniolilor, a bântuit strategia britanică navală vreme de decenii, iar ideea potrivit căreia rolul adevărat al flotei ar fi cel de a căuta și a distruge flota inamică a fost o componentă-cheie a influentelor doctrine navale ale teoreticianului american, amiralul Alfred Mahan. În 1942, când i-au atras pe americani în bătălia de la Midway — pierdută de Japonia cu costuri imense —, japonezii încercau să replice faimoasa victorie repurtată împotriva rușilor în 1905, în strâmtorile Tsushima.

Napoleon a continuat să caute bătălia decisivă care să-i confirme faptul că luase Europa în stăpânire până când a fost în cele din urmă înfrânt la Waterloo. Chiar dacă ar fi câștigat această bătălie, Napoleon nu ar mai fi putut susține războiul, căci aliații epuizaseră Franța. În 1914, armata germană a conceput Planul Schlieffen, cu scopul de a înfrânge forțele franceze printr-o serie de atacuri și a încercui Parisul în patruzeci de zile. La acel moment — iar conducerea germană civilă a aprobat ascultătoare planul — Franța avea să capituleze, chiar dacă acest lucru nu se întâmplase nici în 1870, când francezii continuaseră să lupte chiar și după marea victorie repurtată de nemți la Sedan. Unul dintre puținii generali germani care a criticat Planul Schlieffen a afirmat: „Nu poți răpi forța militară a unei Mari Puteri ca și cum ar fi o mâță într-un sac".

În secolul al VI-lea î.e.n., Sun Zi a afirmat că este mai bine să cucerești statele inamice vărsând cât de puțin sânge posibil. „Cel mai bine este să le păstrezi armata intactă, să le-o distrugi e mai puțin bine." Dinastiile chineze ce au urmat au reușit să țină în frâu popoarele nomade de la granițele nordice ale imperiului apelând la un amestec de fortificații și mite, iar la forța armată doar în ultimă instanță. După uimitoarea înfrângere suferită în Primul Război Afgan din secolul al XIX-lea, britanicii au descoperit că o abordare asemănătoare funcționa bine și în cazul Afganistanului. În plus, războaiele erau adesea câștigate prin uzură, distrugând liniile de aprovizionare ale inamicului așa cum au făcut în repetate rânduri englezii cu ajutorul flotei lor, hărțuind forțele adversarului, dar evitând confruntarea deschisă pe modelul adoptat de insurgenții spanioli când a invadat Napoleon Spania sau negându-le invadatorilor accesul la alimente prin pârjolirea pământului, cum au făcut rușii în războaiele napoleoniene, dar și în secolul XX, pe parcursul invaziei germane. În Primul Război Mondial, strategii militari și-au dorit lupte decisive; în

schimb, au avut de-a face cu un război prelungit și chinuitor, căci ambele tabere încercau să-și aducă adversarul în punctul în care să nu mai poată lupta și să se dea bătut.

În pofida unei fascinații pentru bătăliile decisive, Occidentul are și o tradiție, și o experiență îndelungate în războaie defensive și în folosirea obstacolelor naturale — Alpii elvețieni sau căile navigabile din Țările de Jos —, a zidurilor, precum cel al lui Hadrian, a castelelor sau fortărețelor pentru a-și epuiza și înfrânge inamicii. În al Doilea Război Punic, generalul roman Fabius Maximus a fost însărcinat să-l provoace pe Hannibal, însă acesta a ales să evite confruntarea directă și să obosească forțele cartagineze, hărțuind regimente izolate și distrugându-le liniile de aprovizionare. În secolul al XVIII-lea, marele comandant Maurice de Saxa era la fel de faimos pentru atacurile sale, pe cât era pentru evitarea acestora: în 1741, de exemplu, a ocupat pe timp de noapte Praga, fără ca garnizoana orașului să se dezmeticească. Una dintre cele mai măreţe și mai facile victorii repurtate de Napoleon a fost cea de la Ulm din 1805, când a înfrânt și depășit strategic o întreagă armată austriacă de aproximativ 50–60 000 de soldați, cu pierderi infime de partea francezilor.

Campaniile lui Napoleon au fost atent studiate, la fel cum i-a studiat și el pe predecesorii săi, într-o încercare de a afla reţeta succesului în război. Războiul este o ocupație atât de importantă, iar consecințele sale pot fi atât de spectaculoase, încât unii dintre faimoșii gânditori din diferite culturi și-au devotat viața încercării de a găsi reţete infailibile pentru succes. Romanii au studiat războaiele purtate de greci, iar Europa renascentistă i-a redescoperit atât pe greci, cât și pe romani la fel cum colegiile militare de astăzi încă studiază cele mai importante bătălii din trecut. Manualul birocratului roman de secol V e.n., Vegetius, a cărui sursă de inspirație au fost lucrările scrise cu ani în urmă de mari generali romani ca Iuliu Cezar și care conținea nenumărate sfaturi pe subiecte precum arta de a conduce, exercițiile și tacticile militare, nu mai este cunoscut în prezent, dar a fost cel mai citit tratat militar din Europa occidentală până în secolul al XIX-lea, când a fost surclasat de lucrarea lui Clausewitz *Despre război*. Machiavelli, care l-a studiat cu atenție pe Vegetius și a scris nenumărate lucrări despre război, aproba consultarea exemplelor din trecut: „Principele trebuie să citească istorie, să studieze deciziile personalităților eminente pentru a înțelege comportamentul adoptat de acestea pe timp de război, motivele pentru care au fost înfrânte și cum au obținut victoria, astfel încât să poată evita să ajungă în situația de a pierde și să fie

victorios“. Disecarea experienţelor trecutului în căutarea unor reguli de bază care să decidă succesul sau eșecul în război a oferit sfaturi utile și liste mai puţin utile. În ultima jumătate a secolului al XIX-lea, experţii francezi au irosit timp și energie discutând în contradictoriu despre numărul acestor reguli, dacă acestea erau douăzeci și patru sau patruzeci și una.

În China antică, prin faimosul tratat *Arta războiului*, Sun Zi punea bazele unor noţiuni care au fost studiate cu atenţie de generaţiile ce au urmat. Printre aceste concepte s-au numărat și faimoasele axiome: „Cunoaște-ţi inamicul și cunoaște-te pe tine. Astfel vei putea purta o sută de bătălii fără teamă de înfrângere“ și „El, cel care va ieși învingător, știe când să lupte și când să nu“. Sun Zi oferea, de asemenea, sfaturi exacte, elabora liste de factori-cheie și descria situaţii sau tipuri de acţiuni potrivite diferitelor stadii ale unui război, de la elaborarea planurilor strategice până la alegerea terenului potrivit de luptă. Începând cu dinastia Qin și până la Mao Zedong, *Arta războiului* a oferit liderilor din întreaga Chină și Asie instrucţiuni despre cum să câștige un război. Generalul Vo Nguyen Giap, arhitectul victoriilor repurtate de Vietnam împotriva Franţei în anii 1950, dar și împotriva americanilor un deceniu mai târziu, era un mare admirator al lui Sun Zi. Același lucru este valabil și pentru oamenii de afaceri occidentali care s-au grăbit să cumpere *The Complete Sun Tzu for Business Success: Use the Classic Rules of The Art of War to Win the Battle for Customers and Conquer the Competition* sau *The Art of War for Women: Sun Tzu's Ancient Strategies and Wisdom for Winning at Work*. Poate că le place afirmaţia potrivit căreia „toate formele de război pornesc de la înșelăciune“ sau poate că le sunt pe plac fragmentele despre importanţa unui conducător puternic în repurtarea victoriei. Probabil că ajută și faptul că *Arta războiului* este o lectură scurtă, care conţine maxime concise.

Chiar și cei mai puternici și mai iscusiţi dintre conducători nu pot lucra decât cu instrumentele și resursele care le sunt puse la dispoziţie, iar acestea depind de fiecare societate și cultură în parte. Schimbările sociale și tehnologice sunt atât de strâns legate între ele, încât ne este imposibil să decidem care derivă din care. Cu toate acestea, unele societăţi încurajează invenţia și inovaţia, în timp ce altele sunt lente în a adopta noi arme și tehnici sau refuză pur și simplu să facă acest lucru. Revoluţiile ştiinţifice și tehnologice de la începutul epocii moderne au oferit Europei și ulterior întregii emisfere vestice un avantaj faţă de o bună parte a restului lumii, avantaj care își pierde abia acum din valoare. India, China și Imperiul Otoman erau la fel de bogate ca

Europa în secolul al XVI-lea și deţineau tehnologii avansate, de la presa de tipărit la praful de pușcă. Cu toate acestea, nu au reușit să construiască mai departe pornind de la lucrurile pe care le aveau deja la dispoziţie. Istoricii continuă să dezbată motivele pentru care s-a întâmplat acest lucru, dar sunt de acord că avantajul tehnologic a fost cel care a permis Europei să se extindă și să cucerească cea mai mare parte a restului lumii.

Diferenţa pe care o face tehnologia depinde de modul în care este aceasta utilizată — și dacă este utilizată. Englezii au testat pentru prima dată tancurile construite de ei pe parcursul Primului Război Mondial, folosindu-le ca pe un fel de platformă mobilă dedicată armelor de foc, ce susţineau atacurile infanteriei. Le-a luat ceva vreme să-și dea seama că tancurile puteau fi detașate în luptă înaintea soldaţilor pentru a străpunge liniile inamicului. În secolul I e.n., un grec a inventat turbina cu abur. Aceasta a devenit o jucărie amuzantă, dar nimic mai mult. De ce să-ţi baţi capul să construiești utilaje acţionate pe forţa aburului, când aveai la dispoziţie mână ieftină de lucru, inclusiv sclavi? Unele invenţii au fost folosite o vreme, apoi abandonate. Focul grecesc, un înfiorător precursor timpuriu al napalmului, care era pulverizat dintr-o ţeavă și ardea pe suprafaţa apei, a fost folosit pentru prima dată de Imperiul Bizantin în secolul al VII-lea e.n. Până în secolul al XIII-lea dispăruse cu desăvârșire, secretul reţetei fiind păstrat atât de bine, încât a fost în cele din urmă pierdut.

Pe timp de război, tehnologia a fost și încă este o cursă între noile dispozitive sau invenţii apărute și felul în care sunt acestea utilizate. Armura a apărut în Antichitate ca răspuns la săbiile, spadele și săgeţile cu vârf de metal. Societăţile — mai ales grecii și romanii din Europa — au integrat treptat infanteria și au construit fortificaţii pentru a face faţă războinicilor călare, dar balanţa avea să încline când în favoarea cavaleriei, când în favoarea infanteriei până în secolul al XIX-lea. O perioadă, avantajul a fost deţinut de războinicii în care de luptă. Apoi armatele și-au dat seama cum să-și folosească arcașii și infanteria împotriva lor. La începutul secolului XX, mitralierele și puștile cu repetiţie au obligat armatele din întreaga lume să intre în defensivă până când noile tehnologii — tancurile, avioanele, gazul otrăvitor — și noile tactici au redat avantajul ofensivei. Astăzi, statele se străduiesc să facă faţă noilor amenințări, precum războiul cibernetic.

O generaţie poate uita absolut tot ce a învăţat o alta prin experienţe dureroase încercând să combată noile tehnologii, așa că trebuie să reinventeze contratehnologii și tactici. Iniţial, războinicii călare înarmaţi cu suliţe și arcuri

au fost o forță copleșitoare pentru pedestrași. Treptat însă, unele popoare, ca grecii din Antichitate, de exemplu, au învățat cum să le facă față inventând formațiunea de luptă a falangei — soldații foarte bine disciplinați formau un grup compact, pe mai multe rânduri. Înarmați cu lănci, deveneau obstacole letale asupra cărora caii și călăreții se năpusteau în zadar. Multe secole mai târziu, armatele europene au trebuit să învețe din nou cum să folosească formațiuni asemănătoare de pedestrași și arcași împotriva cavalerilor în armură. Romanii erau maeștrii în construcția de drumuri, unele dintre acestea înconjurând Marea Mediterană și întinzându-se pe o sută de mii de kilometri (o bună parte a acestora încă există și astăzi). Urmașii lor din Europa și Asia Mică au continuat să le folosească, deși acestea s-au degradat în timp și au fost cotropite de buruienile crescute printre crăpături. Au pierdut însă expertiza și abilitatea de a construi. Arhimede, marele matematician grec, a inventat o supercatapultă care arunca bolovani de 800 de kilograme în galerele romane, dar arma sa nu a fost replicată în secolele ce au urmat. Romanii au construit și au dărâmat la rândul lor fortărețe. În Evul Mediu, europenii au trebuit să învețe de unii singuri cum să facă acest lucru. După experiența nefericită din Vietnam, armata americană a decis să nu mai lupte niciodată în războaie de contrainsurgență. Armata a scos din planul de învățământ studiul războaielor de gherilă, iar manualul de bază pe acest subiect nu a mai fost tipărit. Însă odată cu conflictele din Afganistan și Irak, americanii au fost nevoiți să o ia de la capăt.

Până de curând, în război și tehnologie, schimbările erau implementate lent, cu intermitențe. Pe uscat, armura, săbiile, lăncile și arcurile cu săgeți au rămas cele mai importante arme până la începutul epocii moderne, deși tacticile s-au mai schimbat în funcție de fiecare perioadă istorică și societate în parte. Alexandru cel Mare a purtat o armură despre care se povestea că ar fi datat din războaiele troiene, care avuseseră loc cu secole în urmă, iar armele folosite de greci și romani ar fi fost cunoscute soldaților din Evul Mediu european sau din India și China clasică. Vreme de secole, începând cu grecii din Antichitate și până la venețieni, puterea maritimă a depins de galere, care înaintau prin efortul vâslașilor.

În istoria războiului și a societăților, putem identifica trei inovații principale care au produs schimbări cruciale înainte de 1 800: introducerea metalului — moment în care oamenii au renunțat la armele de piatră în favoarea celor fabricate din bronz și fier; domesticirea calului — lucru care le-a oferit

războinicilor mai multă mobilitate și viteză; și inventarea prafului de pușcă — inovaţie care a modificat atât războiul terestru, cât și pe cel maritim. (Din moment ce în alte regiuni ale lumii, în Americi, spre exemplu, nu existaseră cai până în secolul al XVI-lea, când au fost aduși de europeni, iar în alte teritorii, precum Australia, nu se confecţionaseră niciodată arme de metal, nu toate societăţile au cunoscut schimbarea în același timp.) Bineînţeles că în toate situaţiile mai aveau loc multe alte evoluţii atât pe plan tehnologic, cât și social. Armele de metal au fost doar o parte din poveste: societăţile au trebuit să investească în soldaţi și infrastructură pentru a le folosi. Caii au devenit o forţă chiar și mai redutabilă în momentul în care folosirea roţii a permis înhămarea lor la care sau, și mai târziu, când au putut fi folosiţi de războinicii înarmaţi. Apariţia prafului de pușcă a fost la rândul ei însoţită de alte evoluţii: cele din metalurgie, de exemplu, căci armele de foc trebuiau manevrate de așa manieră încât să nu explodeze când erau declanșate sau de cele din domeniul proiectării și construirii de nave, pe care să poată fi amplasate noile tunuri.

Cele mai timpurii arme, care s-au schimbat foarte puţin pe parcursul primelor milenii ale istoriei omenirii, au fost suliţele, cuţitele, săgeţile și arcurile cu vârful de cremene tare, folosite la vânătoare, dar și pentru a ataca alţi oameni. Treptat, oamenii au început să confecţioneze și alte unelte, al căror unic scop era să ucidă alte ființe omenești. Deși unele societăţi au venit cu îmbunătăţiri de execuţie, fabricând spre exemplu lănci speciale pentru înjunghiere sau alte modele folosite strict pentru a fi aruncate spre inamic, designul rămânea în esenţă același, indiferent de epocă și geografie. Materialele folosite s-au schimbat însă în timp, iar războiul a intrat într-o nouă epocă, mai letală. La un moment dat, probabil chiar începând cu mileniul al II-lea î.e.n., unele societăţi și-au dat seama cum să confecţioneze arcuri complexe în locul celor simple, de lemn. Arcașii puteau lansa săgeţi cu mai multă forţă, pe distanţe mai lungi. Deși această schimbare a avut loc în diferite perioade, în funcţie de fiecare societate în parte — iar în unele nu a survenit deloc —, o evoluţie și mai importantă, care a făcut războiul chiar și mai letal, a fost apariţia armelor de metal. Primele asemenea arme, realizate din bronz, au apărut la un moment dat în mileniul al IV-lea î.e.n. în Orientul Mijlociu (probabil ceva mai târziu în India, China și în Europa). Bronzul, care devenea o resursă din ce în ce mai rară, a lăsat în cele din urmă loc fierului, un metal mai puternic, introdus în mileniul al II-lea î.e.n. Cu trecerea timpului, și acesta a fost înlocuit de oţelul chiar și mai eficient.

Calul a fost la fel de esenţial în război și pentru societăţile omenești precum introducerea metalului și și-a păstrat importanţa până în prezent. (Se prea poate ca ultimul regiment de cavalerie să fi fost folosit în Afganistan în 2001.) Caii au facilitat apariţia unor noi mijloace de comunicaţie, a transportului de oameni și bunuri — au ajutat, de asemenea, în război, prin carele de luptă sau formațiunile de arcași și spadasini călare. Calul a sporit raza de acţiune pe câmpul de luptă și puterea armatelor și guvernelor. Începând cu mileniul al II-lea î.e.n., caii domesticiţi de mici dimensiuni care puteau fi înhămaţi la căruţă ajungeau în Vest din Asia Centrală. O nouă invenţie — carul tras de cai, mânat de războinici înarmaţi cu arme de metal și arcuri evoluate — oferea un asemenea avantaj celui care deţinea această armă, încât statele au fost nevoite să investească în ea sau să dispară, așa cum s-a întâmplat cu multe dintre ele. Asiria și Egiptul au reușit să trimită nenumărate care pe câmpul de luptă. Caii sau mai degrabă folosirea lor eficientă au facilitat apariţia unor state puternice, cu caste de războinici profesioniști, care, conduse de lideri puternici, și-au extins și mai mult imperiile.

Brusc, în jurul anului 1200 î.e.n., carele și-au pierdut avantajul deţinut în război poate și pentru că, așa cum speculează unii istorici, infanteriștii aveau la dispoziţie noi arme mai puternice, de fier, iar războinicii călare din stepele nordului și estului puteau de acum să scoată din luptă carele. Pe parcursul următoarelor secole și până la căderea Imperiului Roman de Apus, cel puţin în Eurasia, războiul și societatea au fost dominate de prezenţa infanteristului, cavaleria având doar un rol auxiliar. În marile victorii repurtate de greci și romani, infanteria a avut un rol-cheie, însă în secolul al IV-lea, când Roma a început să se destrame, legiunile ei disciplinate au dispărut treptat, iar călăreţii — fie că era vorba de popoarele cotropitoare din alte regiuni (precum hunii), fie de căpetenii locale — au căpătat mai multă putere. O mică, dar esenţială inovaţie — scara de la șa, care le permitea călăreţilor să-și odihnească picioarele — a sporit enorm anduranţa războinicului călare. Încearcă să stai pe cal ore întregi, fără scară (sau pe un taburet înalt fără sprijin pentru picioare) și îţi vei da seama cât de tare îți pot obosi picioarele. În plus, greutăţile, inclusiv armura, pe care le poţi căra au și ele o limită. Inventarea scării de la șa a facilitat, mai întâi în India și China, apoi în Europa secolului al VIII-lea e.n., apariţia acelor cavaleri în armuri deosebit de elaborate care ne sunt atât de cunoscuţi din tablouri, romane și filme. Însă și aceștia aveau să iasă din peisaj când infanteria avea să-și recapete puterea.

Cultura, tehnologia și războiul sunt atât de strâns legate între ele, încât cu greu putem decide care derivă din care. Războiul alimentează evoluţiile tehnologice, dar adaptează și acele invenţii deja existente. În Antichitate, se foloseau pârghii la presele pentru vin și ulei de măsline; romanii au adoptat aceste pârghii pentru a lansa bolovani împotriva soldaţilor, navelor și fortificaţiilor inamice. În Evul Mediu, meșteșugarii au învăţat să producă metal de înaltă calitate pentru a turna clopote de biserică, iar acest lucru a ajutat la rândul său la fabricarea unor arme de foc mai performante. În secolul al XIX-lea, chimistul și omul de afaceri suedez Alfred Nobel a inventat dinamita pentru industria minieră; aceasta a fost rapid adaptată pentru fabricarea unei întregi serii de arme din ce în ce mai eficiente. Fermierii americani foloseau sârma ghimpată pentru a-și împiedica vitele să se piardă; întinsă în faţa tranșeelor săpate în Primul Război Mondial, a contribuit din plin la consolidarea apărării. Tancul a incorporat șenilele dezvoltate pentru tractoare. Albert Einstein și colegii săi din domeniul ştiinţific elaboraseră teoria diviziunii atomului, dovedind pe hârtie că astfel puteai elibera o sursă incredibil de mare de energie, dar până la al Doilea Război Mondial nu a existat nicio modalitate de a testa această ipoteză. Căutând să iasă învingători din spectaculoasa luptă împotriva dușmanilor lor, englezii și, mai ales, americanii, au găsit resursele necesare pentru îmbogăţirea uraniului și au construit și testat cu succes prima bombă atomică. Se estimează că Proiectul Manhattan a costat peste 20 de miliarde de dolari, această sumă apropiindu-se de cea cheltuită de Statele Unite pe arme ușoare pe tot parcursul războiului.

Modul în care este folosită tehnologia depinde pe de o parte și de valorile și de modul de organizare al unei societăţi, aspecte care se pot schimba la rândul lor pe parcursul timpului. În măsura în care ne putem da seama de acest lucru cercetând puţinele izvoare istorice rămase și folosind dovezile obţinute din analiza unor societăţi similare, strămoșii noștri îndepărtaţi, comunităţile de vânători și culegători, convieţuiau și se luptau ca între egali, fără să acorde mare importanţă organizării sociale. Formaţiunile sociale și politice mai puternice și elaborate au apărut pe măsură ce agricultura a progresat. Odată cu acestea s-a dezvoltat și o formă mai disciplinată de a purta război, cu echipament specializat, instructaj militar, o ierarhie a conducătorilor și fortificaţii. La sfârșitul mileniului al VIII-lea î.e.n., au fost construite primele ziduri de apărare cunoscute în istorie, cele de la Jericho. În mileniul al III-lea î.e.n.,

soldaţii din civilizaţiile timpurii, precum Sumeria sau Ur, foloseau arme cu vârful de bronz în luptă și erau organizaţi în formaţiuni.

Statul puternic care centralizează autoritatea într-o singură persoană sau o mână de oameni, folosindu-se ulterior de această poziţie pentru a căpăta mai multă influenţă, teritorii și pradă, datează din cele mai vechi timpuri. La apogeul său, în secolul al VII-lea, imperiul asirian se întindea din Sudanul de astăzi până în Turcia și de la Mediterană până în Iran. Conducătorii săi pretindeau că puterea le era conferită de zei, căci aveau un succes nemaivăzut în război. Byron nu a exagerat când a scris: „Asirienii s-au năpustit ca un lup într-o turmă". Statul asirian era organizat în jurul ideii de a purta război. Armatele sale permanente dispuneau de unităţi speciale, de la infanterie la arcași și cavalerie. Acestea se puteau deplasa rapid pe o reţea întreagă de drumuri și se puteau aproviziona în nenumăratele depozite construite pe tot teritoriul imperiului. Pentru asta era nevoie de o altă armată, de birocraţi, care să se asigure că arsenalele imperiului produceau echipamentul necesar, depozitele erau pline, iar oamenii și animalele bine hrănite. Romanii rămân în istorie ca niște extraordinari arhitecţi de drumuri și porturi, pe acestea bazându-se incredibilul lor sistem logistic care transporta regimentele romane și echipamentul acestora la destinaţia cuvenită. În 73 e.n., la asediul de la Masada, romanii au ţinut aproximativ 15 000 de soldaţi în deșert, unde nu se găsea strop de apă, vreme de câteva săptămâni.

În aceste societăţi ierarhice, războiul a fost și încă este responsabilitatea sau prerogativa claselor superioare sau a monarhului absolut, precum Ludovic al XIV-lea sau Cezar. În tragedia shakespeariană *Henric al V-lea*, soldaţii de rând care discută înainte de bătălia de la Agincourt știu că războiul este treaba regelui; „nouă ni-e de ajuns să știm că suntem supușii regelui", spun ei. „Dacă pricina lui e nedreaptă, ascultarea noastră faţă de rege ne spală de orice vină."[***] Mai există și un alt model social care datează din vremuri la fel de străvechi, un model în care oamenii sunt cei care decid soarta războiului. În orașele-stat din Grecia antică, cetăţenii votau dacă să pornească sau nu la război, iar în Republica Romană, Senatul era cel care lua această decizie. Acest sistem nu era chiar sinonim cu ceea ce am înţelege astăzi prin decizie democratică, dar presupunea cel puţin o oarece implicare cetăţenească. Pe de altă parte, cetăţenii erau obligaţi să vină în apărarea statului. Începând cu secolul al VI-lea î.e.n., fermierii sau meșteșugarii înstăriţi care trăiau în unul

dintre aceste orașe-stat deosebit de bine organizate din Grecia clasică își luau, în calitate de oameni cu stare, angajamentul de a veni în apărarea orașului lor. De fapt, și orașul se aștepta la acest lucru din partea lor. Tesalia, care rămăsese în urma celorlalte state grecești la capitolul dezvoltare politică, era singura excepţie: aici politica era dominată de o aristocraţie de tip feudal care prefera să lupte călare, și nu pe jos. În restul Greciei, orașul-stat tipic, polisul, era, cel puţin pentru oamenii liberi, o comunitate care inspira loialitate împătimită. Vreme de cel puţin trei secole, în Grecia, războiul a presupus o luptă între două grupuri, ambele în armură de bronz, înarmate cu lănci și săbii, care mărșăluiau una spre cealaltă într-o formaţiune compactă: falanga. Grecii nici că ar fi putut atinge un asemenea nivel de coordonare dacă nu s-ar fi antrenat și nu ar fi exersat din plin (lucru dispreţuit de perși, care considerau exerciţiile militare nimic altceva decât dans și gimnastică), și, premisă la fel de importantă de altfel, dacă nu ar fi existat disciplina și legăturile sociale care uneau cetăţenii. Soldaţii, hopliţii, luptau pentru camarazii lor la fel cum luptau pentru ei înșiși. În formaţiune de luptă, scutul purtat de fiecare soldat pe braţul stâng era folosit pentru protejarea camaradului. „Bărbaţii poartă coifuri și platoșe pentru propria apărare, se spunea, dar scuturile le poartă pentru restul.“ Când două armate rivale ajungeau în cele din urmă să se confrunte, se încleștau în luptă ca o masă compactă de oameni. Tabăra care ceda suferea de cele mai multe ori mai multe pierderi, iar soldaţii care fugeau de pe câmpul de luptă erau uciși. Se spune că Mardonius, generalul persan care a condus mai multe invazii importante împotriva Greciei, s-ar fi plâns în secolul al V-lea î.e.n., regelui său Xerxes că grecii se luptau unii cu alţii „într-un mod prostesc, fiind efectiv perverși și grei de cap“. Perșii aveau să afle pe propria piele ce puteau abate tacticile grecilor asupra adversarului. În 490 î.e.n., cu prilejul importantei bătălii de la Maraton, unde grecii s-au confruntat cu o armată persană de două ori mai numeroasă, hopliţii au rezistat atacurilor perșilor, care încercau să spargă liniile inamice. Herodot a susţinut că circa 6 400 de persani au căzut pe câmpul de luptă. Grecii au pierdut 203 de vieţi omenești.

Multe secole mai târziu, cavalerii aveau să înveţe o lecţie asemănătoare pornind la luptă împotriva unei mase de soldaţi din infanteria elveţiană care, asemenea hopliţilor care îi precedaseră, luptau unii pentru alţii, ca egali. În zilele de astăzi, Garda Elveţiană care păzește Vaticanul, îmbrăcată în uniforme renascentiste multicolore, ni se pare un detaliu încântător, iar Elveţia este o ţară pașnică și bucolică, patria ciocolatei gustoase, a băncilor discrete și, după cum

spune răutăcios și personajul Harry Lime din *Al treilea om*, a ceasului cu cuc. Vreme de două sute de ani, până în 1515 când în cele din urmă au fost înfrânte, formaţiunile elveţiene de luptă, înarmate până în dinţi cu lănci ascuţite, protejate de arcași cu săgeți mortale, au fost teroarea Europei și elementul-cheie al victoriei, cel puţin pentru cei care își permiteau să le angajeze. În acea perioadă, circula și o vorbă: „*Pas d'argent, pas de Suisse*“ (N-ai bani, n-ai elveţieni).

În momentul în care un guvern central puternic se prăbușește, așa cum s-a întâmplat în Războiul de 30 de Ani din secolul al XVII-lea, în Iugoslavia anilor 1990 sau în Irakul de astăzi, puterea revine celor aflaţi mai jos pe scara ierarhică, celor suficient de puternici și nemiloși să-și atragă susținători și să se menţină la suprafaţă storcând resurse de la populaţie. În secolul al IV-lea e.n., prăbușirea Imperiului Roman de Apus a lăsat în urma sa o Europă în care puterea se afla de cele mai multe ori în mâinile unor conducători locali puternici, a căror avuţie și al căror statut depindea de pământurile deţinute și de capacitatea de a le apăra, cu ajutorul vasalilor înarmaţi, de atacurile vecinilor sau ale popoarelor invadatoare. Foarte multe dintre aceste armate private luptau din ce în ce mai des călare și foloseau armuri pentru a proteja atât războinicul, cât și calul. Din cauza costurilor ridicate pe care le presupunea echiparea unui cavaler și problemelor de logistică survenite după prăbușirea unei bune părţi a reţelei de drumuri construite de romani, armatele aveau dimensiuni relativ mici. Potrivit estimărilor, pentru a echipa și întreţine un cavaler aveai nevoie de o fermă prosperă de mare întindere, de circa 300–450 de acri. Pe parcursul timpului, armura, atât cea necesară călăreţului, cât și cea de care avea nevoie calul, a devenit tot mai elaborată și mai grea ajungând să afecteze mobilitatea luptătorului și expunându-l noilor arme și tactici ale infanteriei. Așa că, asemenea unor broaște-ţestoase căzute pe spate, călăreţii se străduiau să se ridice dacă erau doborâţi la pământ. Unii istorici i-au comparat pe cavalerii medievali cu navele de luptă masive ale secolului trecut sau cu bazele portavion de astăzi; absorb foarte multe resurse, însă pot fi distruse de o tehnologie mult mai ieftină.

Pentru a-și asigura loialitatea soldaţilor și a-și acoperi cheltuielile, conducătorii europeni, că erau nobili sau regi, recompensau războinicii cu pământuri, un stimulent puternic pentru continuarea luptei. Carol cel Mare, Charlemagne, a reușit să pună bazele unui regat întins și să fondeze o dinastie în secolul al VII-lea e.n. repurtând o serie de victorii. A încercat să

sistematizeze serviciul militar și să centralizeze puterea în mâinile sale. Nobilii mai înstăriţi trebuiau să-i vină în ajutor, împreună cu armatele și cortegiile lor, ori de câte ori erau convocaţi în schimbul pământurilor primite. La celălalt capăt al ierarhiei sociale, micii proprietari aveau dreptul de a pune mână de la mână pentru a strânge resursele necesare pentru a-și trimite un reprezentant în luptă. Imperiul lui Carol cel Mare de-abia dacă a supravieţuit o generaţie, după care s-a fărâmiţat, iar puterea militară și politică a rămas în continuare în mâinile aristocraţiei latifundiare. În timp, o altă schimbare în avantajul infanteriei avea să-i scoată din joc.

Începând cu secolul al XII-lea, apariţia oraşelor-stat puternice, dominate de negustori, și dezvoltarea puterii monarhice centralizate — două evoluţii care au depins parţial de acumularea puterii militare — au devenit o nouă provocare politică pentru cavaleri. La fel de importantă a fost și apariția unor formațiuni mai disciplinate de infanterie, ca de exemplu, mercenarii elveţieni, care i-au contestat din punct de vedere militar. Elveţienii, a afirmat împăratul Carol al V-lea, erau „un popor de ţărani, prost-dispus, dur și rău, care nu are nicio virtute, pic de sânge nobil și cumpătare“. Vreme de două secole, au fost și mortali. Dacă doriţi să vedeţi cum arătau armele lor, intraţi în Turnul Londrei și, în timp ce îi admiraţi pe membrii corpului gărzii regale (înființată de Henric al VII-lea) îmbrăcaţi în minunatele lor uniforme aurii cu stacojiu, aruncaţi o privire mai atentă și elegantelor halebarde lungi, care par a fi o ciudată combinaţie de suliţă, secure și cârlig. Manevrat în luptă, vârful halebardei se înfigea în cavaleri și în caii acestora, securea putea zdrobi capete, iar cârligul îi agăţa pe călăreţi, azvârlindu-i la pământ, unde puteau fi uciși mai ușor.

Până să apară praful de pușcă și armele de foc în Europa, noile arme și tacticile îmbunătăţite începeau să anuleze avantajele armurii folosite pentru protecţia oamenilor și cailor. Nenumărate culturi din epoci anterioare — China și India, Grecia antică și poate și Roma — inventaseră arbaletele, care puteau fi armate dinainte și erau ușor de manevrat, ochind și ţintind cu ușurinţă. (Dezavantajul lor era că trebuiau reîncărcate, iar acest lucru necesita timp și lăsa regimentul care deschidea atacul descoperit.) Europenii au descoperit arbaletele în secolul al XII-lea și au continuat să le îmbunătăţească pe parcursul următorilor două sute de ani. Italienii, care își vindeau la rândul lor serviciile ca mercenari, au devenit faimoși pentru acurateţea lor în folosirea acestei arme.

Deși epoca războinicilor călare începea să apună, aceștia rămâneau o forță redutabilă în contextul potrivit. În secolul al XIII-lea, Ginghis-Han a unit triburile mongole rivale într-un stat puternic centralizat care, o vreme, s-a dovedit a fi o forță militară de neoprit, măturând efectiv regimurile la putere în China și Persia. Războinicii mongoli erau deosebit de mobili și, ori de câte ori erau provocați de armatele imperiilor mai sedentare, se retrăgeau în vastele spații deschise ale Asiei Centrale. Este foarte posibil ca unul dintre secretele succesului lor să fi fost o mică inovație tehnică asemenea scării de șa. Războinicii mongoli purtau maiouri de mătase și dacă erau loviți de săgeată, mătasea se înfășura în jurul vârfului acesteia. Săgeata nu numai că era mai ușor de scos, dar riscul de infectare era mai mic. Până la începutul epocii moderne, infecțiile, și nu luptele au fost principala cauză a morții printre soldați. Sub conducerea urmașilor lui Ginghis-Han, războinicii mongoli s-au revărsat asupra teritoriilor vestice, traversând Asia Centrală și Rusia și ajungând până la țărmurile Mării Negre, nimicind tot ce le ieșea în cale și semănând în urma lor moarte și ruină. Nicio armată nu le-a putut sta în cale, iar în 1241 au pătruns pe teritoriile Ungariei, Poloniei, României și Austriei de astăzi. Aparent, regiuni extinse din această Europă slăbită și divizată aveau să devină parte din imperiul lor — gândiți-vă cât de diferită ar fi fost istoria Europei în acest caz. În 1242 însă mongolii s-au oprit brusc și s-au retras. Este posibil să fi primit o veste de la mii de kilometri depărtare, din est, cum că marele han ar fi murit. De curând însă istoricii au speculat că, din cauza vremii nefaste, solul ar fi devenit mlăștinos, iar nutrețul de care ar fi avut nevoie caii mongolilor s-ar fi stricat.

La celălalt capăt al Europei, în zonele rurale din Țara Galilor, se perfecționa o altă armă formidabilă ce putea fi folosită împotriva oamenilor și cailor deopotrivă. Regii Angliei au început să aprecieze calitățile arcului lung galez pe parcursul războaielor purtate în secolul al XII-lea în Țara Galilor. Arcașii galezi aveau arcuri de 1,8 metri, mai înalte decât ei. Săgețile lor puteau străpunge straturile de zale ale armurilor și șeile de lemn, implântându-se în corpurile inamicului. În 1346, pe parcursul Războiului de 100 de Ani dintre Franța și Anglia, Eduard al III-lea și-a luat arcașii galezi în Franța. La Crécy, o armată engleză mult mai slabă s-a înfruntat cu francezii aflați în plin atac. Francezii aveau de trei ori mai mulți soldați călare, considerați a fi cea mai bună cavalerie europeană, 6 000 de genovezi înarmați cu arbalete și 20 000 de infanteriști. Infanteria engleză număra doar 5 000 de oameni. Englezii aveau însă 11 000 de galezi înarmați cu arcuri lungi. Genovezii au deschis atacul, dar arbaletele

lor nu au provocat cine știe ce pierderi armatei engleze. În timp ce genovezii se chinuiau să-și reîncarce arbaletele, nerăbdătorii cavaleri francezi care doreau să se încununeze cât mai repede de glorie au pornit la atac presându-i din spate, sub salva devastatoare de săgeți lansată de arcașii englezi. Un martor a povestit că: „Fiecare săgeată se împlânta în câte un cal sau un om, străpungând capetele, brațele sau picioarele călăreților și înnebunind caii". Cavalerii francezi au continuat să atace, în timp ce galezii își reîncărcau neîncetat arcurile și aruncau cu săgeți. La căderea nopții, câmpul de luptă era acoperit de trupurile neînsuflețite sau grav rănite ale cailor și oamenilor. Francezii au pierdut peste 1 500 de cavaleri și 10 000 de călăreți care nu erau de „viță nobilă". Pierderile englezilor au fost doi cavaleri, patruzeci de „alți luptători" și câteva „zeci" de galezi. Supremația de necontestat a cavalerilor a început să apună pe câmpul de luptă de la Crécy.

Ultimele cuie din sicriul cavaleriei au fost bătute odată cu apariția primelor arme de foc ale infanteriei și a tunului de asediu, care putea perfora zidurile înalte și subțiri ale fortărețelor medievale. În timp ce conducătorii puternici își construiau propriile armate, pe care le înarmau cu aceste noi arme, forțele private și domeniile cavalerilor dispăreau, pavând calea statului absolutist central. Odată ce au ajuns să dețină monopolul asupra puterii și instituțiilor funcționale, guvernele au putut extrage mai multe resurse de la societate, fie că era vorba de oameni sau de mijloacele necesare pentru a-i înarma și întreține. Iar în această timpurie cursă a înarmării, dezvoltarea forțelor armate ale statului vecin însemna că și tu, la rândul tău, trebuia să ții pasul cu acesta ori să riști să fii cucerit. Armatele aveau să capete dimensiuni din ce în ce mai mari și să devină de zece ori mai numeroase doar între 1500 și 1700. Acest lucru reflecta extinderea puterii guvernării și controlului deținut de aceasta asupra societății, dar constituia în același timp și un stimulent.

Pe parcursul celor trei secole ce au urmat bătăliei de la Crécy, Europa a cunoscut o transformare de o asemenea amploare în modul de a purta războaie și în plan social, precum și în raportul dintre societate și război, încât unii istorici au vorbit despre o „revoluție militară". Praful de pușcăm inventat inițial în China de alchimiștii care căutau secretul vieții eterne a fost elementul-cheie al acestei transformări, la fel cum fuseseră metalul sau calul pentru etapele anterioare ale războiului. Evoluțiile științifice europene au ajutat la îmbunătățirea eficienței și fiabilității prafului de pușcă și a armelor care îl foloseau. Forturile medievale erau acum ca niște castele de nisip în fața noilor

tunuri. În cele din urmă, europenii au învăţat să construiască forturi cu ziduri groase şi joase, între care se întindeau câmpuri de foc care să zădărnicească atacurile forţelor invadatoare. Îmbunătăţirile din domeniul metalurgiei şi designului au facilitat fabricarea de arme mai eficiente şi mai uşoare; greoaia archebuză a lăsat loc uşoarei muschete.

În primă fază, muschetele erau aproape la fel de periculoase pentru soldatul care le mânuia şi cei din apropierea sa precum erau şi pentru inamic, deoarece fitilul folosit pentru a aprinde pulberea arunca adesea în aer întreaga încărcătură. În plus, primele muschete nu erau deloc fiabile, căci nu reuşeai să tragi decât un foc pe minut, în timp ce soldaţii se chinuiau să încarce şi să detoneze arma. Cuiva, nu s-a consemnat numele acestei persoane, i-a venit ideea genială de a adapta la muschete cremenile folosite pentru la aprinderea focului, pietre care scoteau scântei când erau lovite de o bucată de oţel. Până la jumătatea secolului al XVII-lea, majoritatea armatelor europene folosea noua muschetă îmbunătăţită. Şi graţie unei alte simple descoperiri de tipul celor care pot face o diferenţă enormă, un maestru fierar suedez de secol XVII şi-a dat seama că putea înjumătăţi ţeava unui tun fără să-i afecteze eficienţa. Aşa au apărut tunurile mai mici şi mai uşoare, care puteau fi urcate în căruţe trase de cai, iar artileria a putut ajunge pe câmpul de luptă.

În războaiele europene urmau să se schimbe mult mai multe lucruri decât cele mai sus prezentate. Soldaţii şi ofiţerii lor au acceptat şi au învăţat să folosească noua tehnologie abia după câteva decenii. (Acelaşi lucru este valabil şi pentru guvernele care trebuiau să plătească pentru aceste inovaţii.) Dacă atitudinile şi modul de organizare a societăţilor nu s-ar fi schimbat, e foarte probabil ca revoluţia prafului de puşcă să nu fi avut loc sau să nu fi avut consecinţe de asemenea amploare. Iniţial, armatele au respins noul tun mai uşor, pe de o parte şi pentru că primele versiuni aveau neplăcuta tendinţă de a exploda, dar şi pentru că nu erau utile în asedii. Până în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, asediile erau considerate ţinta potrivită pentru artilerie. Odată cu apariţia muschetelor s-a ivit şi o altă provocare: cea de a antrena soldaţii să rămână pe poziţii, în timp ce inamicul intra în raza lor de acţiune. Dacă trăgeai prea devreme — înainte să poţi vedea „albul ochilor duşmanilor“, după cum se spunea —, proiectilul, care putea atinge în cel mai bun caz o ţintă aflată la aproximativ patruzeci şi cinci de metri depărtare, nu avea mare efect. În timp ce tabăra care deschisese focul prematur se străduia să reîncarce (trebuia să faci aproape cincizeci de mişcări diferite pentru a încărca şi a trage

cu muscheta), soldaţii, care trebuiau să stea în picioare pe parcursul acestui proces, deveneau o ţintă uşoară pentru infanteria sau cavaleria inamică.

Olandezii, care ne-au oferit atât de multe în epoca lor de aur din secolul al XVII-lea, de la Rembrandt la microscoape, s-au dovedit a fi inovatori şi în arta războiului. Maurice de Nassau, prinţ de Orania, care a devenit conducătorul lor în 1585, a eliberat provinciile olandeze de nord de sub stăpânire spaniolă pe de o parte şi datorită faptului că a construit o armată extraordinar de eficientă. Pe câmpul de luptă, şi-a organizat regimentele pe rânduri, până la zece şiruri, şi a fost unul dintre primii care a propus o strategie elaborată: primul rând de soldaţi deschidea focul, după care se întorcea în spatele regimentului său, permiţând următorului rând să tragă cu arma şi să se retragă. Cadenţa de tragere era mult mai ridicată dacă, iar acest condiţional este deosebit de important, trupele rămâneau pe poziţie şi avansau la unison, aşa cum li se ordona. Fără disciplină, o disciplină adesea cruntă, şi exerciţii militare repetate, căci mişcarea şi îndeplinirea ordinelor trebuia să fie o a doua natură pentru soldat chiar şi în timpul luptei, armata nu ar fi avut cum să folosească noile arme de o manieră eficientă. Armatele pe stil vechi — convocate de un conducător care angaja mercenari sau care obliga magnaţii locali să strângă forţe, care apoi se dispersau la finalul campaniei, nu erau potrivite pentru noile tactici şi forme de antrenament. Acesta a fost un stimulent puternic pentru guverne de a-şi construi propriile armate, lucru care bineînţeles că le-a sporit şi puterea în timp.

Ludovic al XIV-lea era pasionat de exerciţiile militare, pe care le considera a fi un element-cheie al victoriei în luptă. În plus, era personal interesat de antrenamente şi manevrele militare. În timpul liber, făcea adesea instrucţie militară cu soldaţii săi. „Continui să pregătesc din punct de vedere militar cu mare grijă, a declarat el, trupele ce-mi sunt apropiate, astfel încât, prin exemplul pe care îl ofer, să conving şi alţi conducători militari să arate aceeaşi grijă şi atenţie celor pe care îi au sub comandă.“ Un expert al vremii a estimat că era nevoie de cinci sau şase ani pentru a pregăti un regiment bine antrenat de infanterie. Marele conducător militar suedez Gustavus Adolphus, care se inspirase din realizările lui Maurice de Nassau, a impus ceea ce a ajuns să poarte numele de disciplină suedeză. Aceasta presupunea rugăciuni obligatorii, execuţii pentru ofense grave, ca de exemplu, jafurile sau decimarea regimentelor care dezertau în luptă. Mulţumită tiparniţei, au fost tipărite manuale ilustrate cu exerciţii militare care au făcut cunoscute noile practici în

întreaga Europă. Și, printr-un alt exemplu care ne confirmă că războiul influențează universul civil, mișcările de dans, prezentate tot prin intermediul acestor manuale ilustrate, au devenit la rândul lor mai stilizate și mai simple. Istoricii militari au susținut că armatele europene deveniseră atât de periculoase și mortale în războaiele purtate împotriva popoarelor din Asia și Africa datorită acestei organizări stricte și eficiente, dar în egală măsură și datorită noilor arme. În plus, odată cu apariția noilor nave cu pânze, europenii au avut la dispoziție mijloacele necesare pentru a ajunge pretutindeni pe mapamond.

Războiul pe mare cunoștea la rândul său o schimbare radicală în condițiile în care puterea eoliană înlocuia forța vâslașilor. Bătălia de la Lepanto din 1571, purtată între Liga Sfântă, o coaliție de state creștine, și Imperiul Otoman a fost ultima mare luptă maritimă purtată cu galere. Primele corăbii cu pânze erau primitive și dificil de manevrat, dar noua tehnologie a cârmei montate pe etambou asigura o manevrare precisă a vasului. Busola, importată din China la un moment dat în secolul al XIII-lea, sextantul și cronometrul maritim, două instrumente ce au apărut mult mai târziu, i-au ajutat pe navigatori să afle cu exactitate unde se aflau și încotro se îndreptau. În acest fel navigația s-a simplificat și a devenit mai precisă, iar flotele europene s-au extins și mai mult. În cele din urmă, preluând o inovație folosită pentru navele comerciale, porturi cu porți etanșe care putea fi închise navigației, dar deschise altor scopuri, ca, de exemplu, încărcarea mărfurilor, s-au putut instala tunuri în carena navelor. (Dacă așezai tunul undeva deasupra nivelului mării, exista întotdeauna riscul ca nava să se răstoarne, lucru care se și întâmpla câteodată.) Rezultatul a fost că în loc să se apropie pe cât posibil una de cealaltă pentru a se ciocni și încleșta în luptă, așa cum făceau odinioară, navele se puteau lupta acum cu tunurile, de la distanță.

Primele planuri ce schițează structura organizației și practicii militare standard din zilele de astăzi au fost puse pe hârtie în Europa, la un moment dat între secolele al XVI-lea și al XVIII-lea, fie că era vorba de împărțirea forțelor terestre în cavalerie, infanterie și artilerie, fie de înființarea de școli speciale, atât militare, cât și navale, pentru ofițeri. Armatele deveneau mai profesioniste. Soldații locuiau în cazărmi și purtau uniforme și, din moment ce erau finanțați de monarhie, soldații și marinarii erau considerați angajați ai regilor sau statului, nu proprietatea privată a ofițerilor lor, așa cum se întâmpla în trecut. Corsarii mărilor — pirați cu licență primită de la guvern — dispăreau, iar locul lor era luat de flotele naționale. Rolul mercenarilor și-a pierdut din importanță,

deși aceștia nu au dispărut niciodată cu desăvârșire. În schimb, guvernele își asumau o responsabilitate mai mare pentru armatele lor, hrănind și cazând soldații și, lucru de o importanță crucială, oferindu-le leafă la intervale regulate. În 1676, guvernul francez a finalizat construcția unui spital, Les Invalides, dedicat soldaților săi, iar în 1690, britanicii le-au urmat exemplul, ridicând Royal Hospital din Chelsea.

În Europa, au avut loc războaie și în secolul al XVIII-lea, dar acestea au fost mult mai puțin violente și mai limitate decât cele din secolul anterior, când un amestec toxic de religie și revoluție socială se soldase cu adevărate măceluri pe câmpurile de luptă și atrocități comise împotriva civililor inocenți. În epoca Iluminismului, în condițiile în care superstiția și religia păreau să lase cale liberă științei și rațiunii, europenii au sperat preț de o scurtă clipă că omenirea, sau cel puțin europenii, devenea mai pașnică și învăța să-și țină pasiunile în frâu. Observatorii erau de părere că războiul devenea mai puțin crud; Emer de Vattel, unul dintre influenții primi teoreticieni ai dreptului internațional, a observat că „națiunile europene poartă aproape întotdeauna război de o manieră reținută și dau dovadă de generozitate". Războiul devenea civilizat, era purtat de profesioniști, respecta anumite reguli. Sau cel puțin așa se spera. În comparație cu ce avea să vină sau ce se întâmplase pe parcursul războaielor religioase, în secolul al XVIII-lea s-au purtat conflicte „de cabinet", pentru îndeplinirea unor scopuri clare și limitate, războaie relativ ușor de oprit, care se încheiau elegant printr-un acord sau tratat.

Există o varietate de factori de care depinde ce tehnologii sunt adoptate și când: cât de necesară este acea tehnologie, cum se transmite informația și cât de deschisă este o societate la schimbare. Chinezii au dezvoltat praful de pușcă și armele de foc cu mult timp înaintea Europei și au deținut supremația în domeniu până în secolul al XV-lea. Apoi au rămas în urmă, probabil pentru că își ocupau cea mai mare parte a timpului cu războaiele purtate la granița de nord, iar puștile și tunurile, care erau greu de încărcat și respectiv de mișcat, nu erau de mare ajutor împotriva războinicilor călare. Oamenii vor adapta de regulă noi tehnologii când le consideră avantajoase. Ginghis-Han depindea de războinicii săi călare, dar a învățat cum să folosească și praful de pușcă, și instrumentele de asediu pe parcursul atacurilor lansate asupra orașelor. Pe parcursul Restaurației Meiji, care a început în 1868, japonezii au folosit și îmbunătățit tehnicile occidentale pentru a-și transforma țara într-o putere industrială și militară. În secolul al XVI-lea, când spaniolii au adus primii cai

în Americi, aceștia au fost adoptaţi cu entuziasm de băștinași, iar în prezent nici nu avem cum să ne imaginăm triburile din prerii, ca indienii blackfoot, sioux sau comanș, plecând la vânătoare sau în luptă fără caii și puștile lor, acestea din urmă fiind și ele un dispozitiv nou.

Societăţile sau unii membri ai lor se pot opune noilor tehnologii și din dezgust sau inerţie, din nostalgie pentru vechile metode sau din considerente etice. Piloţii forţelor aeriene de astăzi, care se plâng că nu mai este nevoie de ei în cockpit au un precursor, și anume pe liderul spartan care, după ce a văzut o catapultă aruncând un bolovan peste capul unui om, a exclamat: „Oh, Hercule, omul nu mai are nicio valoare!“ Armatele europene au continuat să se agaţe de cavalerie mult timp după ce a devenit cât se poate de clar că nici calul, nici călăreţul nu mai făceau faţă pe câmpul modern de luptă împotriva armelor de foc cu rază lungă de acţiune. Pentru ofiţerii care proveneau din rândurile aristocraţiei latifundiare și care crescuseră călare pe cal, acest animal avea o eleganţă care nu putea fi egalată nici de tanc, nici de vehiculele blindate. În primă fază, când au fost introduse în armată, mitralierele erau profund antipatizate de nenumăraţi ofiţeri. Potrivit primului comandant al școlii britanice pentru mitraliere din Franţa, răspunsul dat de regulă de comandanţii batalioanelor engleze la începutul Primului Război Mondial când aveau de-a face cu noua armă era: „Ia nenorocirea aia de aici și ascunde-o!“ În prima jumătate a secolului al XIX-lea, când au fost introduse primele cuirasate în flota britanică, foarte mulţi ofiţeri au fost sceptici în privinţa valorii lor. În 1828, când de-abia apăruseră navele acţionate de forţa aburului, în consemnările Amiralităţii se nota: „Excelenţele lor simt că este de datoria lor să descurajeze pe cât le stă în putinţă folosirea navelor cu aburi, căci sunt de părere că introducerea aburului are să aducă o lovitură fatală supremaţiei maritime a imperiului“. Navele cu pânze au continuat să aibă protectori care să le susţină împotriva puterii aburului vreme de decenii.

Arbaleta, a spus papa Inocenţiu al II-lea, era „nesuferită Domnului și nepotrivită creștinilor“. Ulterior, Biserica a decis că nu era nicio problemă ca arbaleta să fie folosită împotriva infidelilor, care erau oricum condamnaţi. Greoaiele arme timpurii ale infanteriei, archebuza sau muscheta, erau considerate a fi invenţii ale diavolului, fiind probabil operele infidelilor. Inventatorii noilor arme s-au simţit câteodată rușinaţi sau dezgustaţi de ce făcuseră. Se prea poate ca faimosul savant Roger Bacon să fi descoperit secretul de prafului de pușcă (deja cunoscut chinezilor și arabilor) la mijlocul secolului

al XIII-lea. Indiferent dacă este sau nu așa, a luat secretul cu el în mormânt. Leonardo da Vinci a refuzat să dezvăluie întreaga schiță a unui submarin, la care lucrase „din cauza naturii malefice a omului, care va comite asasinate pe fundul mărilor, atacând cele mai joase părți ale vaselor și scufundându-le împreună cu echipajele lor".

Clasele conducătoare japoneze, care au fost în primă fază încântate de armele de foc, ale căror prime versiuni ajunseseră în țară în 1543, prin negustorii portughezi, au respins în secolul următor aceste noi instrumente. Japonezii nu numai că învățaseră cum să fabrice arme de foc, dar îmbunătățiseră și tehnologia din spatele acestora. Cu toate acestea, pe la mijlocul secolului al XVII-lea, japonezii au decis să renunțe la orice tentativă de dezvoltare în acest domeniu. Să fi fost acesta un exemplu încurajator, relevant și astăzi, cum că un popor poate renunța de bunăvoie la arme mai noi și mai mortale? Din păcate se pare că lucrurile nu au stat așa. Din punctul de vedere al puternicei clase a războinicilor japonezi, samuraii, care perfecționaseră diverse modalități de luptă cu săbii de oțel de înaltă calitate, armele de foc erau un instrument care le anula aportul și îi făcea inutili, așa că nu erau stimulați să le adopte. Însă, la fel de important era și faptul că guvernul restabilise ordinea după o lungă perioadă de război civil, iar pentru menținerea păcii nu era nevoie de arme de foc. Din nefericire pentru Japonia, din același motiv nu a avut mari speranțe la ripostă în 1853, când comodorul american Matthew Perry a forțat deschiderea porturilor Japoniei pentru comerțul cu America.

Faptul că Occidentul s-a folosit de ceea ce reprezenta la acel moment un avantaj temporar în tehnologie, inclusiv arme, armură și oțel, i-a permis să cucerească o bună parte a restului lumii înainte ca popoarele subjugate să învețe cum să riposteze. În plus, în cazul Americilor, a ajutat și faptul că europenii au adus boli noi în Lumea Nouă. Aventurierii spanioli Cortés și Pizarro au subjugat marile imperii din Mexic și Peru, care aveau milioane de supuși și armate numeroase, cu doar o mână de oameni. America avea șanse fantastice de câștig, dar spaniolii aveau avantajul microbilor pe care îi aduseseră cu sine. Aceștia deja se răspândeau în interiorul noului continent, atacând înaintea europenilor și nimicind populațiile locale, care nu erau imune la boli ca pojarul și varicela. În plus, spaniolii luptau călare, purtau armuri de oțel și aveau arme de foc. Indienii aveau arme din bronz sau lemn și armuri capitonate cu bumbac. În lucrarea sa *Guns, Germs and Steel*, Jared Diamond a reunit mărturiile mai multor martori oculari, care au povestit ce s-a întâmplat

cu incașii în momentul în care Pizarro, cunoscut drept guvernatorul, și cei 168 de spanioli ai săi i-au luat prin surprindere pe împărat și miile sale de suporteri:

> Guvernatorul i-a dat semnalul convenit lui Candia, care a început să tragă salve de tun. În același timp, s-au auzit trompetele, iar trupele spaniole în armură — atât cavaleria, cât și infanteria — au pornit la atac, ieșind din ascunzătorile lor, năpustindu-se direct asupra masei de indieni neînarmați, luând piața cu asalt, și scoțând strigătul spaniol de luptă: „Santiago!“ Le montasem moriști de jucărie cailor ca să-i speriem pe indieni. Bubuitul armelor, sunetul trompetelor și uruitul cailor i-a adus pe indieni într-o stare de confuzie și panică. Spaniolii s-au năpustit asupra lor și i-au făcut bucăți. Indienii au fost atât de înspăimântați, încât s-au înghesuit unii în alții, formând movile umane și sufocându-se. Din moment ce erau neînarmați, atacul nu a presupus niciun pericol pentru creștini. Cavaleria i-a călcat în picioare, ucigându-i și rănindu-i. A pornit pe urmele celor care au fugit. Atacul infanteriei asupra supraviețuitorilor a avut atât de mult succes, încât majoritatea a cunoscut în scurt timp tăișul sabiei.

Spaniolii au înfrânt nu numai datorită cailor și armelor avansate, ci și pentru că l-au răpit pe împărat, încălcând astfel regulile sacre ale incașilor și lăsând supușii unei societăți cu o ierarhie rigidă fără conducător, plutind într-o stare de derivă.

În Primul Război al Opiului (1839–1942), tragedia suferită de China a fost parțial provocată de o diferență tehnologică și organizațională asemănătoare. Chinezii au trimis corăbii vechi, cu modelul neschimbat de secole și echipate cu aceleași tunuri pe care le folosiseră cu succes veacuri la rând, împotriva vaselor și armelor britanice mai avansate, inclusiv unul dintre primele vapoare de luptă, ce purta numele adecvat de *Nemesis*. În plus, acest episod se desfășura la începutul unei perioade de transformare, care avea să introducă o formă de război mai cuprinzătoare și mai violentă. Revoluția Industrială din secolul al XIX-lea, sinonimă cu schimbările economice, științifice și tehnologice de anvergură, permitea societăților occidentale și imperiilor ca Japonia, care, după înlăturarea vechii ordini pe parcursul Restaurației Meiji din 1868, era pregătită să învețe din exemplul vesticilor, să producă mai multe arme, mai performante, și să poarte război la o scară mai mare.

Schimbările au continuat în ritm alert, iar armele au devenit din ce în ce mai mortale pe parcursul istoriei. Să ne gândim la fragilele avioane cu un singur motor, fără arme la bord, care s-au înălțat pe ceruri în 1914, la începutul Primului Război Mondial, și să le comparăm cu cele mai rapide și mai puternice, apărute în 1918, capabile să fie dotate cu mitraliere și să arunce

bombe puternice asupra inamicului. Până la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial, avioanele zburau la altitudini mai mari, mai rapid, pe distanţe mai lungi și aveau la bord încărcături mai grele. Motorul cu reacţie începea să înlocuiască elicea. În august 1945, când bombele americane au căzut la Hiroshima și Nagasaki, lumea a inaugurat noua și înfiorătoarea eră nucleară. Astăzi, noile arme, de la avioane de vânătoare la nave portavion, nici nu apucă să fie folosite că sunt depășite tehnologic. Arsenalul mondial este imens: se estimează că pe întregul mapamond ar exista peste un miliard de arme ușoare. La cealaltă extremă se află armele nucleare, capabile să distrugă de câteva ori întreaga omenire. Iar măsurile serioase de dezarmare sunt o perspectivă mai îndepărtată ca niciodată. Cu toate acestea, mulţi dintre noi, inclusiv conducătorii noștri, încă descriu războiul ca fiind un instrument rezonabil, care poate fi gestionat.

** Shakespeare, *Opere complete*, vol. 7, *Coriolan*, traducere de Tudor Vianu, Editura Univers, București, 1988.

*** Shakespeare, *Opere complete*, vol. 4, *Henric al V-lea*, traducere de Ion Vinea, Editura Univers, București, 1985.

4

Războiul modern

„De aici și de azi începe o nouă epocă a istoriei lumii, și voi veți putea spune că ați participat la ea.“

— Goethe

În 1792, în cel de-al treilea an al Revoluției Franceze, Franța se afla în război cu Austria și Prusia, două dintre cele mai importante puteri conservatoare din Europa. Sorții de izbândă nu păreau a surâde câtuși de puțin francezilor: o bună parte a ofițerilor vechii armate dezertaseră, iar forțele rămase erau într-o stare la fel de haotică precum politica franceză. Este adevărat că revoluționarii umpleau golurile rămase, dar acestora le lipseau experiența, antrenamentul și disciplina de care dispuneau armatele pe stil vechi care avansau înspre ei. La sfârșitul verii lui 1792, armata prusacă a pătruns în nord-estul Franței, ocupând mai multe fortărețe și întâmpinând minimă rezistență. În timp ce prusacii se îndreptau spre Paris, revoluționarii s-au întors unii împotriva altora: în panica generată, guvernul și susținătorii acestuia din stradă au început să caute trădători printre francezi. Ghilotina, inventată pentru a-i executa pe condamnați, a devenit un instrument de opresiune de sine stătător. În mod înțelept, guvernul a apelat la voluntari, cerându-le să apere Franța și revoluția.

În 20 septembrie, francezii, slab echipați și prost organizați, au întâlnit forțele inamice în apropierea satului Valmy, aflat la vest de Verdun. Prusacii constituiau în continuare o forță redutabilă, însă pierduseră deja câteva mii de oameni care muriseră de dizenterie. O ploaie rece căzuse pe parcursul nopții, iar câmpurile erau pline de nămol și îmbibate cu apă, la fel cum aveau să fie și în Primul Război Mondial. Când s-a crăpat de ziuă, cele două tabere au lansat un schimb intens și susținut de focuri de artilerie; prusacii au pornit în câteva incursiuni împotriva liniilor franceze de luptă, care s-au menținut de poziții; când s-a lăsat seara, prusacii au decis să se retragă, în mod ordonat. Pierduseră

aproximativ 180 din 34 000 de soldaţi, iar francezii 300 din 32 000. Lupta nu s-a încheiat cu o victorie glorioasă, dar nici cu vreo înfrângere.

De ce a spus oare poetul Goethe, aflat de partea prusacilor, că „De aici și de azi începe o nouă epocă a istoriei lumii, și voi veţi putea spune că aţi participat la ea“? Bătălia de la Valmy este importantă și datorită faptului că, din pură necesitate, francezii începeau să descopere noi tactici care îi alarmau și nelinișteau pe inamicii lor. Soldaţii francezi aveau un comportament diferit de cel al soldaţilor din alte armate; cântau cântece revoluţionare în toiul luptei, își asumau riscuri inutile și nu păreau să-și dea seama când sufereau vreo înfrângere. (Pe parcursul unei lupte purtate un an mai târziu între forţele revoluţionare franceze și cele aparţinând coaliţiei din ce în ce mai vaste reunite împotriva Franţei, un observator s-a plâns de stilul francez de luptă: „Cincizeci de mii de animale sălbatice, care fac spume la gură ca niște canibali, se năpustesc asupra ta cu cea mai mare viteză posibilă“.) Valmy este important și pentru simbolismul său: marchează înfrângerea armatei profesioniste de modă veche de către o nouă armată formată din cetăţeni, ai cărei membri erau motivaţi nu de frica de ofiţerii aflaţi la conducere, ci de pasiunea nutrită pentru cauza lor.

Naţionalismul — identificarea oamenilor ca fiind o componentă a unui întreg ce poartă numele de naţiune — pătrunsese în istorie. Pe parcursul secolului al XIX-lea, două alte schimbări de anvergură aveau să se întrepătrundă cu mișcarea naţională și, împreună, să facă războiul mai violent, mortal și distrugător. În secolul ce a urmat războaielor napoleoniene, Revoluţia Industrială, care a schimbat enorm modalităţile de producţie, știinţa, tehnologia și potenţialul economic al societăţilor, avea să transforme mai întâi Europa, apoi o bună parte a lumii. Ulterior s-au produs schimbări sociale, politice și intelectuale de mai mare amploare, de la urbanizare la noile concepte privind natura umană. Naţionalismul a fost consolidat de noile concepte, de lucrările intelectualilor, scriitorilor, etnografilor și istoricilor, dar a pătruns adânc extinzându-și influenţa asupra întregii societăţi din Europa, apoi din restul lumii graţie alfabetizării în masă, cărţilor ieftine și mijloacelor rapide de comunicare. Revoluţia Industrială a adus cu sine inovaţii, a introdus producţia în masă și a stimulat și schimbările sociale. Clasele muncitoare și de mijloc s-au dezvoltat, devenind mai numeroase și, în cele din urmă, mai puternice, în timp ce vechile elite latifundiare și-au văzut sursele de venit și influenţa diminuându-se. Extinderea dreptului de vot și îmbrăţișarea guvernării

constituţionale au pus masele într-o relaţie diferită cu politicile externe și militare din ţările lor. Dacă războiul și pacea făcuseră odinioară obiectul preocupării celor puţini, acum acestea reprezentau niște concepte ce puteau fi discutate de majoritate. Naţionalismul venea cu pasiunea pentru război, Revoluţia Industrială, cu instrumentele și schimbările sociale de care era nevoie pentru a lupta, precum și cu sprijinul civililor pentru eforturile de război.

Războiul modern avea să dureze și să coste mai mult, dar și să ceară mai multe de la societate. În Primul Război Mondial, au fost mobilizaţi aproape 70 de milioane de oameni de ambele tabere, respectiv 40 la sută din populaţia de sex masculin din Franţa și Germania. Să ne gândim la implicaţiile acestui lucru pe plan social; aproape toată lumea a cunoscut pe cineva care a luptat în război și i-a plâns pe cei care nu s-au întors. Viaţa de zi cu zi s-a schimbat deosebit de mult, schimbările fiind deopotrivă neînsemnate și de amploare, căci bunurile de consum au dispărut din magazine, iar alimentele și combustibilul au început să se termine. Impozitele au crescut, iar în fabrici se lucra 24 de ore din 24 pentru a produce tone de alimente, milioane de perechi de cizme, kilometri întregi de materiale, munţi de muniţie sau oceane de petrol. În al Doilea Război Mondial, potrivit istoricului Walter Scheidel de la Stanford, „principalele state beligerante au produs 286 000 de tancuri, 557 000 de aparate de zbor de luptă, 11 000 de nave militare și mai bine de 40 de milioane de puști, dar și nenumărate alte arme“. Pentru cele două conflagraţii mondiale de amploare ale secolului XX a trebuit inventat un nou termen, cel de război total.

În 1812, când Napoleon a invadat Rusia, armata lui număra circa 600 000 de oameni; în 1870, când a pornit la război împotriva Franţei, armata Confederaţiei Germane număra de două ori mai mulţi soldaţi; în 1914, Germania a mobilizat peste 3 milioane de oameni împotriva dușmanilor ei; iar în 1944, Stalin a aruncat în luptă, pe frontul de est, 6,5 milioane de soldaţi împotriva puterilor Axei. Războiul modern era un război industrial, care producea armate, flote și, în cele din urmă, forţe aeriene, în masă. Deși în cele două Războaie Mondiale forţele terestre au continuat să folosească măgari și cai pentru transport, trenul, vaporul și motorul cu combustie internă au fost instrumentele care au facilitat apariţia unui război la o asemenea scară și de o asemenea anvergură. Și, deși unele arme — ca, de exemplu, baionetele și cuţitele — aduceau aminte de o epocă anterioară, puștile cu mult îmbunătăţite sau aeronavele, submarinele, vehiculele blindate și armele nucleare complet noi

dădeau startul unei alte epoci în istoria războiului, la fel cum făcuseră la vremea lor și armele de metal, caii sau praful de pușcă.

La fel ca în trecut, evoluţiile tehnologice și tactice au stimulat căutarea unui antidot, care să le facă faţă. Raza de acţiune a armei standard de infanterie se amplificase de zece ori doar în secolul al XIX-lea și puteai trage cu pușca mai des și mai rapid. În 1800, artileria de câmp era eficientă doar pe o rază de trei kilometri; până să izbucnească Primul Război Mondial, raza ei de acţiune era de opt ori mai mare. Nemţii au construit un tun masiv care arunca proiectile asupra Parisului de la o distanţă de 109 kilometri. În replică, armatele din întreaga lume au dezvoltat fortificaţii mai eficiente, câmpurile de luptă au fost înconjurate de sârmă ghimpată și tranșee din ce în ce mai elaborate. Cleștii de tăiat sârma și lopeţile au devenit echipamentul standard al infanteriei. În Războiul Civil american, când au intrat în Georgia pentru a o obliga să capituleze, trupele generalului Sherman au renunţat la baionete, dar și-au păstrat lopeţile. Și uniformele s-au schimbat. În luptele purtate în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, când din cauza prafului negru de pușcă peste câmpurile de luptă se lăsa o ceaţă densă, se impunea ca soldaţii să îmbrace uniforme în culori deschise, cu însemne stridente, pentru a deosebi dușmanul de inamic. Odată cu apariţia prafului de pușcă incolor, adoptat de majoritatea armatelor până în ultimii douăzeci și cinci de ani ai secolului al XIX-lea, frumoasele veșminte roșii, verzi sau albastre, cu butoni strălucitori și împletituri aurii au devenit ţinte perfecte pentru puștile mult mai precise cu rază lungă de acţiune. Cum armele se încărcau pe la chiulasă, soldaţii își puteau încărca și reîncărca puștile fără să se ridice în picioare, fiind astfel mai greu de observat. Britanicii au învăţat această lecţie plătind un preţ crunt în momentul în care au plecat în ofensivă îmbrăcaţi în uniforme de culoare roșie prin savana sud-africană prăfuită, pe parcursul Războiului Burilor din 1899–1902 (cunoscut mai des în zilele de astăzi sub numele de Războiul Sud-African). Fermierii afrikaans, care formau de regulă niște ţinte excelente, s-au întins pe jos îmbrăcaţi în uniformele lor pământii și i-au decimat pe britanici. După bătălia de la Colenso din 1899, pe parcursul așa-numitei „Săptămâni negre“, când armata britanică a suferit trei înfrângeri grave, unul dintre generali s-a plâns: „N-am văzut niciodată vreun bur până când nu s-a sfârșit bătălia, iar oamenii noștri au fost victime“. Autorităţile britanice și-au îmbrăcat în cele din urmă soldaţii în kaki. În 1914, infanteria franceză a pornit pe front în pantaloni roșii ţipători.

„*Le pantalon rouge, c'est la France!*“ a ţipat ministrul războiului secondat de o bună parte a armatei, în timp ce lista victimelor creștea și creștea la nesfârșit.

Pentru cea mai mare parte a secolului al XIX-lea și la începutul secolului XX, tehnologia a oferit un avantaj apărării, căci, odată cu îmbunătăţirea performanţei armamentului, s-a extins și suprafaţa câmpului de luptă pe care puteau avansa soldaţii aflaţi în plin atac. Să ne imaginăm, așa cum s-a întâmplat în Primul Război Mondial, un soldat cățărându-se din tranșee, având în spate o încărcătură grea, încercând să-și încarce arma pe un câmp adesea alunecos, traversând un teren răscolit de obuze, presărat cu mine și fâșii de sârmă ghimpată, fiind în același timp conștient că inamicul nevăzut îl putea identifica de la o distanţă de 900 de metri sau chiar mai mult. Războiul Civil american din 1861–1865, Războiul franco-prusac din 1870–1871, cel ruso-turc din 1877–1878, cel ruso-japonez din 1904–1905, Războaiele balcanice din 1912 și 1913 — toate aceste conflicte au oferit un avertisment, indicând în ce direcţie se îndrepta războiul, confirmând că soldaţii care se aflau în poziţii bine apărate puteau ţine pe loc forţe mult mai mari, care aveau să sufere pierderi înfiorătoare. În primele zile ale Războiului franco-prusac, 48 000 de nemţi au apărat o linie a frontului de 35 de kilometri împotriva unei armate de 131 000 de soldaţi francezi în ofensivă. În 1877, pe parcursul Războiului ruso-turc, la bătălia de la Plevna, rușii erau de trei ori mai numeroși decât turcii, însă nu au reușit să-și cotropească dușmanul. (În final, rușii au câștigat când turcii au rămas fără provizii — semn că logistica devenea deosebit de importantă.) Dacă mai avem nevoie de alte confirmări, acestea ne sunt oferite de Primul Război Mondial prin preţul plătit în milioane de vieţi.

Cu toate acestea, prin unul dintre acele momente de cotitură care și-au lăsat amprenta asupra artei războiului, puterea apărării începuse să aibă de suferit, mai precis la sfârșitul Primului Război Mondial, când taberele beligerante au venit cu modalităţi inovatoare de a sparge liniile de apărare: gaze otrăvitoare, aruncătoare de flăcări, mortiere, tancuri și aeronave. Până la izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial, ofensiva deţinea din nou avantajul. Blitzkriegul german, cu bombardierele sale în picaj și avioane de luptă care susţineau infanteria, dotată cu tancuri, vehicule blindate sau simpla motocicletă, a măturat efectiv defensiva, împresurând-o și atacând-o pe calea aerului. Celelalte armate au învăţat rapid aceste lecţii, în contextul în care noile arme și tactici cereau contramăsuri, ca de exemplu folosirea de armament antiaerian și antitanc sau mine terestre și marine. Războiul a ajuns să fie purtat și în alte

zone: în cerurile de deasupra sau în adâncurile oceanelor. Diferit de această dată a fost ritmul alert al schimbărilor.

Războiul și-a extins sfera de activitate, deoarece energiile societăţii trebuiau direcţionate înspre efortul de război. Dacă liderii militari și civili presupuseseră odinioară că proviziile disponibile la izbucnirea ostilităţilor aveau să fie suficiente până la sfârșitul conflictului, războaiele moderne, asemenea unui Moloh, cereau alimentarea constantă a soldaţilor, dar și a altor resurse. În 1914, în prima fază a Primului Război Mondial, armatele ambelor tabere au descoperit cu surprindere și groază că acele provizii critice care trebuiau să reziste până la finalul ostilităţilor se împuţinaseră îngrijorător. Francezii și-au consumat jumătate din rezerva de muniţie în mai puţin de o lună. Artileria germană își epuizase toate proiectilele în primele șase luni de la începerea războiului.

Dacă statele beligerante nu reușeau să-și direcţioneze economiile către efortul de război, atunci nu mai aveau cum să lupte. În consecinţă, linia de demarcaţie trasată între ţintele legitime și ilegitime de război s-a înceţoșat până când aproape a dispărut. Bombardarea sau lansarea de proiectile asupra unor ţinte precum liniile de cale ferată, depozitele de combustibil, fabricile de muniţie sau digurile erau, în fond și la urma urmei, modalităţi de a submina capacitatea de luptă a inamicului pe front. În timp, același lucru se putea spune și despre încercările de a distruge moralul populației prin dărâmarea caselor, bisericilor, spitalelor și școlilor și uciderea civililor fără discriminare. Lumea s-a perfecţionat la acest capitol în secolul XX, însă aceste lucruri datau din secolul al XIX-lea. În timpul Războiului franco-prusac, forţele germane au bombardat intenţionat cartiere civile din Paris pentru a obliga Franţa să se predea. După cum a scris în jurnalul său și moștenitorul tronului Prusiei: „Nu ne dorim altceva decât să pedepsim acel segment al populaţiei a cărui maliţiozitate a fost vinovată pentru izbucnirea războiului“. Până la începutul Primului Război Mondial, un alt termen avea să intre în vocabular: frontul de acasă. Fie că alegeau sau nu acest lucru, civilii făceau acum parte din câmpul de luptă.

Una dintre marile tragedii ale războiului modern a fost faptul că însăși punctele forte ale societăţii — capacitatea de a se organiza, industria, știința sau resursele — puteau transforma statele în mașinării atât de eficiente de ucis. Fiecare ţară putea susţine lupte mai îndelungate, de luni sau poate chiar ani de zile, și putea ucide un procentaj serios din forţele inamice. Este deosebit de greu să obţinem cifre exacte — să știm cu precizie câţi oameni au murit, câţi au

fost răniţi, câţi au dispărut sau câţi au fost luaţi prizonieri — și, după cum au avertizat autori ca Steven Pinker, ar trebui să privim întotdeauna aceste cifre raportate la populaţia totală. Spre exemplu, dacă mongolii și-ar fi purtat războaiele în secolul XX, și nu în al XIII-lea, în loc de 40 de milioane de morţi, am fi avut 278 de milioane. Cu toate acestea, oricât am încerca să înţelegem preţul plătit pentru război în termen de vieţi omenești, ne înfiorăm odată ce înţelegem numărul victimelor căzute în luptă și creșterea dramatică a acestuia în epoca de după războaiele napoleoniene, de la începutul secolului al XIX-lea și până în 1945, la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial. Cu prilejul singurei mari bătălii purtate în războaiele napoleoniene, la Leipzig, în 1813, cu mult înainte de marile evoluţii din domeniul armamentului, dintre cei 500 000 de soldaţi care au luptat de ambele tabere, circa 150 000 au căzut în luptă. Bătălia de la Leipzig a durat patru zile; bătălia de pe Somme din 1916, care a durat patru luni și jumătate, s-a încheiat cu peste 1 milion de victime. Războiul ruso-japonez din 1904–1905 a fost un avertisment pentru ce avea să se întâmple pe viitor, în această luptă murind între 130 000 și 170 000 de soldaţi de ambele tabere. În final, numărul celor care au murit în luptă în Primul Război Mondial este de circa 9 milioane. Numărul morţilor din al Doilea Război Mondial este cel puţin dublu. Numărul victimelor civile este chiar și mai mare, căci statele beligerante au o capacitate sporită de a-și ataca reciproc teritoriile cu armele lor de distrugere. În cel de-al Doilea Război Mondial, se prea poate să fi murit circa 50 de milioane de civili ca urmare a crimelor în masă, bombardamentelor sau foametei și bolilor provocate de război. O singură bombă atomică lansată la Hiroshima a ucis pe loc între 60 000 și 80 000 de oameni, iar alte mii de persoane au murit ulterior din cauza radiaţiilor. Nu este de mirare că cineva a inventat termenul de „hemoclism“ (cataclism sângeros) pentru a descrie secolul trecut. Cu toate acestea, cursa dintre tehnologie și contramăsurile din aceeași perioadă a dus și la o mai bună apărare a civililor și îngrijire medicală sporită. Pe parcursul războaielor din secolul al XIX-lea, soldaţii mureau pe câmpurile de luptă, dar și mai mulţi mureau din cauza bolilor și rănilor suferite. Acum, răniţii supravieţuiau și ajungeau adesea să lupte din nou.

Pe parcursul războaielor napoleoniene, vicontele Chateaubriand a deplâns noua configuraţie a războaielor, gigantică și atotcuprinzătoare. Vechiul stil civilizat de a purta război, a spus el, „lasă oamenii la treburile lor, în timp ce un mic număr de soldaţi pleacă la datorie“. Noul stil de război a introdus

mobilizarea în masă a popoarelor instigate de forţele emergente ale naţionalismului. Deși Revoluţiei Franceze i se atribuie de cele mai multe ori meritul de a fi introdus conceptul potrivit căruia naţiunile erau trupuri organice care existaseră din cele mai vechi timpuri și care le puteau cere membrilor lor să-și arate loialitatea, rădăcinile acestui concept pot fi regăsite în lucrările unor filosofi precum Rousseau — și teoriile acestuia despre contractul social și drepturile popoarelor de a se asocia nestingherite unele cu celelalte — și în alte evenimente politice, ca de exemplu, în Războiul Revoluţionar American de la 1775. „Fiecare cetăţean trebuie să fie soldat din datorie a scris Rousseau, nu din meserie.“ Declaraţia americană de Independenţă a introdus ideea cum că oamenii erau înzestraţi cu „drepturi inalienabile“ și că guvernele, care „își derivă puterile de drept din consimţământul celor guvernaţi“, există întocmai pentru a proteja aceste drepturi. În momentul în care guvernele nu mai îndeplineau dorinţele și nevoile celor guvernaţi, aceștia din urmă aveau dreptul de a le înlătura. Cu alte cuvinte, cetăţeanul începea să fie văzut ca o persoană independentă care avea un cuvânt de spus, și nu ca un supus al unui conducător neales. Cu toate acestea, aceeași declaraţie făcea o aluzie subtilă la faptul că cetăţeanul, de regulă înţeles ca fiind bărbat, avea la rândul său o datorie: cea de a veni în apărarea propriului stat. Acest lucru avea să devină cât se poate de clar pe parcursul Revoluţiei Franceze, care a avut loc câţiva ani mai târziu.

În 1792, în timp ce inamicii conservatori ai Franţei se raliau împotriva acesteia, noua Adunare Legislativă cerea tuturor bărbaţilor francezi să-și apere ţara. Anul următor, guvernul a decretat așa-numita *levée en masse*, o stare de mobilizare în masă fără precedent în secolele trecute. De această dată, și femeile au fost incluse în apel:

> Din acest moment și până când vom alunga inamicul de pe teritoriul Republicii, toţi locuitorii Franţei sunt permanent mobilizaţi în sprijinul armatei. Tinerii vor pleca pe front, bărbaţii căsătoriţi vor fabrica arme și căra provizii, femeile vor coase corturi și îmbrăcăminte, copiii vor face bandaje din fâșiile vechi de pânză, bătrânii vor fi duși în pieţe pentru a ridica moralul soldaţilor și a-i învăţa ura faţă de regi și unitatea republicii.

Războaiele izbucnite la acel moment și care s-au transformat ulterior în războaiele napoleoniene aveau ca scop apărarea naţiunii franceze și a revoluţiei, însă au devenit mult mai mult de-atât. Francezii au luat cu asalt întreaga Europă, cuprinși de febra misionară, considerând că misiunea lor sacră era cea

de a înlătura regimurile nedrepte și autoritare și de a-și elibera confraţii europeni. Un scop ca acesta nu numai că justifica războiul, cel puţin în ochii francezilor, dar oferea și mână liberă, acesta putând fi purtat fără niciun fel de restricţie. Din moment ce inamicii Franţei stăteau în calea unei lumi mai bune, atunci aceștia trebuiau atacaţi, a spus Robespierre „nu ca niște dușmani obișnuiţi, ci ca niște asasini și tâlhari rebeli“. Măcelul aleatoriu din Vendée din 1793, unde au fost uciși la grămadă bărbaţi, femei și copii, în timp ce republica înăbușea o revoltă regalistă și catolică, a lăsat să se înţeleagă ce însemna, de fapt, acest lucru.

Zelul soldaţilor a conferit cruzime armatelor revoluţionare, dar le-a adus și o serie nesfârșită de victorii, iar în momentul în care la conducere a sosit un geniu militar precum Napoleon, pentru o vreme, Franţa a părut a fi invincibilă. Este foarte posibil ca soldaţii francezi să nu fi avansat într-un sincron perfect, așa cum o făceau dușmanii lor, dar nu trebuiau obligaţi să lupte. Francezii puteau băga mâna în foc că ţintașii lor aveau să alerge înspre liniile de luptă ale inamicului înainte de lansarea atacului principal. La anumite intervale, armatele franceze își surprindeau inamicul sosind pe câmpul de luptă mult mai devreme decât era așteptat, căci puteau mărșălui pe timp de noapte. Armatele pe stil vechi trebuiau să ridice tabere bine păzite pentru a-și împiedica soldaţii să dezerteze. În 1772, contele Jacques de Guibert scrisese următoarele cuvinte, intuind cât se poate de clar perioada Revoluţiei:

> Închipuiţi-vă însă că în Europa ar apărea un popor de un geniu formidabil, cu resurse și o guvernare incredibilă; un popor în care s-ar reuni virtuți austere și o miliţie naţională pentru a desăvârși o constantă politică de consolidare a autorității, o naţiune care nu și-ar pierde din vedere scopul, care ar ști cum să facă război fără să cheltuiască prea mult și cum să se hrănească cu propriile victorii, o naţiune care nu ar ajunge să depună armele din cauza nevoilor financiare. Vom vedea un asemenea popor subjugându-și vecinii și înlăturându-le slabele constituţii, precum vântul din nord ce zgâlţâie trestiile mlădioase.

În cele din urmă, francezii aveau să fie înfrânţi, pe de o parte și din cauza faptului că treziseră în alte popoare exact aceleași sentimente care îi urcaseră și pe ei pe culmile gloriei. Spaniolii, prusacii și rușii, care au avut experienţa invaziilor franceze, nu s-au arătat recunoscători să-și primească libertatea prin tăișul sabiei franceze, așa că Napoleon s-a trezit în postura de a lupta împotriva unor curente naţionale emergente și războaie de rezistenţă naţională.

Pe parcursul secolului de după războaiele napoleoniene, vechile și noile curente naţionaliste au sudat popoare care nu fuseseră niciodată obișnuite să se gândească la ele însele ca făcând parte dintr-o „naţiune“, să împărtășească astfel caracteristici precum cultura, limba, istoria, religia, obiceiurile și, ţinând cont de faptul că teoriile rasiale înfloreau, biologia. Educaţia și îmbunătăţirea mijloacelor de comunicare au ajutat la răspândirea limbii naţionale, care era folosită tot mai mult. Dacă în secolul al XVIII-lea, locuitorii din interiorul graniţelor franceze vorbeau limbi precum bretona, languedoc sau dialectele locale, până la sfârșitul secolului al XIX-lea, mai toţi vorbeau franceza. Istoriile naţionale — iar acestea erau cele predate în toate școlile europene — au creat legende și mituri naţionale, care au inclus și momente de glorie și de umilinţă. Naţionalismul îmbrăca și veșminte religioase, împrumutând din limbajul și iconografia religioasă. Naţiunea poloneză sau sârbă avea să reînvie precum Hristos după ce a fost răstignit, iar sacrificiile din prezent aveau să dea pe viitor naștere unor regate ale raiului pe pământ. Iar organizaţiile religioase — ierarhia catolică poloneză sau biserica ortodoxă sârbă, de exemplu — susţineau cu entuziasm naţiunea. Pe parcursul Primului Război Mondial, toate taberele și religiile implicate, de la creștinism la islamism, au cerut ajutor zeilor lor. „Omorâţi-i pe nemţi“ — acesta a fost mesajul transmis de episcopul Londrei în 1914. „Nu-i omorâţi doar pentru a-i omorî, ci pentru a salva lumea, să-i omorâţi pe cei buni, dar și pe cei răi, pe cei tineri, dar și pe cei bătrâni…“

De cele mai multe ori, războiul era considerat a fi o parte integrantă și necesară din nașterea unei naţiuni, chiar și o metodă de a sfinţi noul stat, iar armata purta o aureolă specială, soldaţii fiind apărătorii și salvatorii naţiunii. După cum a spus un membru al Adunării Naționale de la Frankfurt în 1848, an cunoscut pentru revoltele naţionaliste care au cuprins întreaga Europă: „O naţiune nu are automat dreptul la independenţă politică pentru simplul fapt că există: acest lucru îi dă doar puterea de a se face remarcată ca stat printre alte state“. Istoricul german Heinrich von Treitschke, ale cărui prelegeri publice și scrieri erau deosebit de îndrăgite înainte de Primul Război Mondial, a susţinut că războiul creează nu numai statul, ci și naţiunea, căci sudează oamenii și îi leagă de o cauză comună (chiar dacă oamenii ar prefera să nu fie sudaţi ca niște bucăţi de fier vechi). Guvernele autoritare au folosit adesea războiul ca modalitate de a uni oamenii împotriva unui dușman comun din exterior. Aceleași guverne considerau războiul un pretext perfect pentru a zdrobi rezistența și pe cei consideraţi a fi niște revoluţionari periculoși. Conservatorii,

printre care kaizerul Wilhelm al II-lea însuși, își doriseră înainte de izbucnirea Marelui Război să dizolve Reichstagul, unde, spre groaza lor, Partidul Socialist câștiga cu regularitate din ce în ce mai multe locuri, și să se descotorosească total de constituţie. În 1914, când Germania a pornit la război, cancelarul a fost nevoit să intervină pentru a-i împiedica pe Wilhelm și susţinătorii săi să-i scoată pe socialiști în afara legii. Aceasta a fost o decizie înţeleaptă: deputaţii socialiști, care formau cel mai numeros partid unic, au votat pentru credite de război, iar Germania a intrat în conflict unită, căci clasele muncitoare s-au grăbit să susţină efortul de război.

Pentru nenumăraţi naţionaliști, războiul a fost o moașă a naţiunii, oferindu-i vitalitate și energie. Mussolini a afirmat că războiul „ridică energia oamenilor pe culmile ei cele mai înalte și pune o pecete nobilă pe acele popoare care au curajul de a-l primi cu braţele deschise“. Este adevărat că se spunea că un popor care nu era pregătit să lupte pentru existenţa sa nu merita să supravieţuiască. Un articol dintr-o revistă britanică militară de vază punea următoarea întrebare: „Nu este oare război acel măreţ plan al naturii prin care statele degenerate, slabe și de regulă primejdioase sunt eliminate din strategia reunită a naţiunilor civilizate și asimilate ţărilor puternice, care deţin o influenţă benefică și vitală“. Așa cum se întâmplă și în zilele de astăzi, în secolul al XIX-lea, înfrângerea suferită în război era de regulă descrisă în termeni ce făceau aluzie la castrare și emasculare. Ceea ce revoluţionarii francezi presupuseseră prin acel *levée en masse*, anume că cetăţenii aveau o obligaţie faţă de stat și ţară, și-a atins înfiorătorul apogeu în 1945, în Germania, când conducerea nazistă de la vârf a refuzat să ia anumite măsuri care ar fi putut salva vieţile germanilor. În momentul în care Comisia Internaţională a Crucii Roșii a sugerat crearea de zone de siguranţă în Berlin, zone în care civilii ar fi putut să se refugieze și să fie astfel cruţaţi în timpul luptelor, șeful de stat-major al forţelor armate germane a refuzat dispreţuitor această ofertă. Era doar o încercare de a testa poporul german și dorinţa acestuia de a rezista în luptă. „Acceptul are să fie un prim pas către o atitudine mai puţin fermă.“ Prin urmare, sute de mii de germani din armată, dar și din rândul civililor au murit. În buncărul său, și Hitler și-a întâlnit moartea, delirând și spunând că poporul german îl dezamăgise. Statul nu mai aparţinea cetăţeanului, cetăţeanul aparţinea statului.

Naţionalismul a slujit ca sursă de inspiraţie în războaie, dar, așa cum s-a întâmplat în Vendée, de exemplu, a avut și rolul de a demoniza adversarul, fie

el civil sau militar, care ajungea să fie văzut ca o ameninţare existenţială la adresa unei cauze cât se poate de rezonabile și ca un obstacol ce stătea în calea împlinirii naţionale. În 1864, când și-a dezlănţuit distrugătoarea ofensivă înspre linia de coastă, generalul Sherman a afirmat: „Nu luptăm împotriva unei armate ostile, ci împotriva unui popor ostil. De aceea trebuie să-i facem și pe cei tineri, și pe cei bătrâni, și pe cei săraci, și pe cei bogaţi să simtă mâna rece a războiului, dar și armatele organizate ale acestuia“. Pe parcursul Războiului franco-prusac, civilii francezi care luau calea armelor, ridicându-se împotriva forţelor invadatoare, erau trataţi de nemţi ca niște oameni fără drepturi. În plus, puteau fi pedepsite comunităţi întregi. După cum a ordonat și șeful statului-major prusac, generalul von Moltke, cunoscut de regulă sub porecla de Cel Bătrân pentru a-l deosebi de mult mai puţin eficientul său nepot: „Cea mai sigură cale de a gestiona o astfel de situaţie este să-i distrugi baza — iar acolo unde participarea a fost generală, întregul sat“. În iarna dintre 1870 și 1871, în timp ce rezistenţa franceză continua să lupte, un ofiţer german a fost oripilat de sentimentul reciproc de ură pe care și-l purtau francezii și germanii și de efectul acestuia asupra soldaţilor săi. „Atacuri atroce sunt răzbunate prin alte atrocităţi, care îţi amintesc de Războiul de 30 de Ani.“ La sediul central al lui von Moltke, generalul american Philip Sheridan, care răsese de pe faţa pământului valea Shenandoah în timpul Războiului Civil, oferea un sfat: odată ce inamicul era înfrânt, nemţii trebuiau să provoace atât de multă durere civililor, încât aceștia să-și implore guvernul să cadă la pace: „Oamenilor nu trebuie să le mai rămână nimic decât o pereche de ochi cu care să plângă războiul“.

Adesea civilii erau chiar mai vehemenţi decât armata. Soţia marelui cancelar prusac Otto von Bismarck, o casnică liniștită de altfel, a spus că francezii „trebuie împușcaţi și înjunghiaţi să moară, chiar și copiii mici“. Câţiva ani mai târziu, cu prilejul unuia dintre ultimele discursuri publice ţinute, von Moltke avea să emită un avertisment privind noile tipuri de război la dezlănţuirea cărora slujise. Epoca „războaielor de cabinet“, a spus el — respectiv acele războaie declanșate de conducători pentru îndeplinirea unor scopuri limitate —, luase sfârșit: „Tot ce ne-a rămas acum este un război al poporului și orice guvern prudent va ezita să dezlănţuie un război de acest tip, căci consecinţele pot fi neprevăzute“. Marile puteri, a continuat von Moltke, vor ajunge în situaţia în care le va fi dificil să pună capăt unor asemenea războaie sau să-și recunoască înfrângerea: „Domnilor, războiul ar putea dura șapte sau

treizeci de ani — și vai și amar va fi de cel care aprinde fitilul Europei, care alimentează primul acest butoi cu pulbere!“

Naţionalismul a fost cel care a oferit motivaţia de a aprinde acest butoi cu pulbere, iar Revoluţia Industrială mijloacele. Îmbunătăţirea condiţiilor de trai — lucru care însemna mai mulţi potenţiali soldaţi — a dus la creștere demografică, iar noile fabrici puteau produce milioane de bunuri de care armatele aveau nevoie, de la cizme la baionete. Producţia de armament fusese în trecut limitată, căci armele erau fabricate manual de meșteșugari pricepuţi. La acel moment, apariţia pieselor de schimb interșanjabile, standardizate, produse de mașini și linii de producţie a facilitat producţia armelor în masă, la fel cum se întâmpla și cu pianul ieftin care decora sufrageriile unei clase de mijloc din ce în ce mai numeroase. Holger Herwig, un istoric militar, a calculat că, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, meșteșugarilor unuia dintre cei mai mari producători de arme din Prusia le-ar fi luat treizeci de ani să producă suficiente puști pentru cei 320 000 de soldaţi ai armate prusace. În 1860 însă, un producător de arme francez putea fabrica un milion de puști în doar patru ani.

În 1860, pe liniștitele câmpii deschise din Wimbledon Common, regina Victoria a tras de o funie și a ţintit cu noua pușcă cu lunetă Whitworth, inaugurând astfel National Rifle Association. A lovit în centrul unei ţinte aflate la o distanţă de 360 de metri. Datorită ţevii ghintuite, armele de foc — atât cele de mici dimensiuni, cât și artileria — deveneau mai precise, iar prin îmbunătăţirea tehnicilor metalurgice armele puteau fi încărcate cu și mai multe explozibile puternice capabile să lanseze proiectile mortale și obuze pe distanţe mai lungi, cu mai multă forţă. În momentul în care cartușele, gloanţele și obuzele au înlocuit proiectilele ce trebuiau încărcate fiecare separat, precum și praful de pușcă și pulberea folosite vreme de secole, puștile și artileria de câmp au putut fi încărcate cu mai mare rapiditate și detonate mai frecvent de soldaţii care acum nu mai aveau nevoie de o pregătire atât de meticuloasă. Până la sfârșitul anilor 1860, infanteria franceză era echipată cu așa-numitele puști *chassepot* (acesta nu era vreun termen arhaic care făcea referire la vânătoare, ci numele inventatorului armei), care putea trage de la o distanţă de până la 1 200 de metri și, chiar dacă era încărcată cu gloanţe individuale, putea trage șase focuri de armă pe minut. Magaziile, încărcate în prealabil cu cartușe, au amplificat la rândul lor ritmul schimburilor de focuri de armă. Pe parcursul Războiului Civil american, un soldat destul de eficient, echipat cu o pușcă cu

magazie, putea trage până la șaisprezece focuri de armă pe minut. La sfârșitul secolului al XIX-lea, a apărut și mitraliera, care putea degaja sute de gloanțe pe minut. După cum se pare că ar fi spus și un general francez după bătălia de la Verdun, aparent interminabilă, din Primul Război Mondial: „Trei bărbați și o mitralieră pot opri un batalion de eroi“. Astăzi faimoasa pușcă de asalt Kalașnikov poate trage 600 de focuri pe minut, pe o distanță de peste un kilometru.

O altă schimbare de amploare, care a modificat modul de a purta război în secolul al XIX-lea, a fost introducerea transportului mecanizat pentru armatele care în trecut parcurgeau pe jos distanțele. (Armatele tot trebuiau să avanseze pe jos odată ce coborau din trenuri, dacă nu li se puneau la dispoziție camioane care să le transporte.) Înainte de Revoluția Industrială, armatele erau precum lăcustele: rădeau tot ce vedeau în fața ochilor, după care mergeau mai departe. Dimensiunea armatelor lui Napoleon, asemenea celor conduse de Alexandru sau Frederic cel Mare, fusese limitată de proviziile, fie că era vorba de alimente sau muniție, pe care le puteau transporta sau găsi pe drum. Napoleon și-a pierdut cea mai mare parte a soldaților în Rusia, unde aceștia au murit de foame sau au înghețat de frig. În secolul al XIX-lea, odată cu apariția trenurilor sau vapoarelor, armatele se puteau deplasa mai rapid pe distanțe mai lungi sau puteau rezista mai mult timp pe câmpul de luptă, căci puteau fi alimentate cu provizii proaspete.

Și războiul maritim a cunoscut schimbări la fel de impresionante. Deși marina britanică a păstrat totuși velele navelor alimentate acum prin forța aburului, grație aburului și noilor turbine, navele au devenit mai fiabile, mai ușor de manevrat și rapide. Cărbunele și stațiile de buncherare din întreaga lume, iar ulterior petrolul au devenit bunuri și ținte strategice de importanță. Mulțumită noii tehnologii, vasele puteau fi acum blindate, armura fiind inițial instalată deasupra punții, și puteau transporta arme mai grele. Odată cu inventarea tunului cu bătaie lungă, instalat în turela vasului și care se putea roti cu 360 de grade, navele nu au mai avut de ce să tragă salvele de artilerie din travers — mișcare ce le expunea pe lungime unui contraatac — putând trage și de la proră și pupă. Deși unii ofițeri navali erau convinși că navele construite doar din metal aveau să se scufunde, până la sfârșitul secolului al XIX-lea, șantierele navale din întreaga lume produceau nave de oțel. În 1906, în fața unei mulțimi ce număra 50 000 de oameni, reuniți pe cheiul portului Portsmouth, regele Eduard al VII-lea al Angliei a inaugurat *HMS Dreadnought*,

cea mai mare navă de război văzută vreodată pe mare. „Imensa masă de metal, a scris corespondentul *Daily Mail*, a plutit pe ape atât de lin, fără să scoată un sunet, la o viteză atât de mare încât te ducea cu gândul la o pasăre măiastră ce coboară în elementul ei natural.“ *Dreadnought* era un vas mai greu și mai rapid decât oricare altul, indiferent de flotă, chiar și cea germană, și tocmai acest lucru îl scotea în evidenţă. (Economia Europei era însă atât de bine integrată, încât *Dreadnought* era produs din cel mai bun oţel al firmei germane Krupp). La bordul său, se aflau 5 000 de tone de armament și zece tunuri de 304 mm/12 inchi (măsurătoarea are în vedere diametrul ţevii, lucru care dădea de înţeles că proiectilele lansate erau de dimensiuni destul de mari), dar și tunuri mai mici. Odată cu apariţia *Dreadnought*, navele de luptă ale altor flote au devenit brusc învechite. Prin urmare, fără prea mare tragere de inimă, și celelalte puteri au trebuit să-i urmeze exemplul și să-și construiască propriile versiuni. Dată fiind raza de acţiune din ce în ce mai amplă a tunurilor maritime, de la 16 kilometri în Primul Război Mondial la 29 în al Doilea, flotele se puteau lupta fără a se vedea vreodată. Tentativele de a găsi contramăsuri — de la distrugătoare rapide la torpile menite să vâneze navele mai grele și mai lente, dar și mine — nu au întârziat să apară. Războiul maritim, la fel ca și cel terestru, a atins noi dimensiuni. Odată cu apariţia submarinelor, războiul maritim a început să fie din ce în ce mai des purtat sub ape, direcţionat fiind în egală măsură împotriva navelor inamice, cât și a circulaţiei maritime. La sfârșitul Primului Război Mondial, teoreticienii descopereau aeronavele, considerându-le o modalitate de a identifica precum și de a scufunda navele inamice. În plus, primele nave portavion au fost construite în anii 1920.

Schimbările aduse cu sine de Revoluţia Industrială nu au avut loc peste noapte. Au urmat nenumărate catastrofe până când armata și societatea au învăţat să folosească și să organizeze noile resurse de care dispuneau. În 1859, Napoleon al III-lea, nepotul marelui om de stat Napoleon I, a trimis cu trenul în Italia o armată numeroasă, pentru a lupta împotriva Austriei. Soldaţii au ajuns la destinaţie, însă fără pături, alimente sau muniţie. Am făcut „fix pe dos de cum trebuia să facem“, a exclamat Napoleon. Rusia a suferit greutăţi asemănătoare pe parcursul războiului cu Japonia din 1904–1905, când, din cauza unor planuri defectuoase, calea ferată transsiberiană a căzut pradă haosului, iar proviziile de o importanţă crucială au fost lăsate să se irosească pe liniile feroviare secundare.

Cu toate acestea, în vara lui 1914, Germania a reușit să transporte 2 milioane de soldaţi, 1 189 000 de cai, împreună cu tot echipamentul acestora, la bordul a 20 000 de trenuri, în Belgia și nordul Franţei, întâmpinând doar câteva obstacole. În primele două săptămâni ale lunii august, trenurile germane, fiecare dispunând de cincizeci și patru de vagoane, s-au deplasat către graniţa franceză, traversând Rinul din zece în zece minute peste deosebit de importantul pod Hohenzollern, ridicat în dreptul orașului Köln. Guvernul prusac, iar după 1871, cel german, a îndeplinit dorinţele armatei, construind o reţea feroviară de așa manieră încât armatele și proviziile acestora să poată fi transportate cu ușurinţă peste graniţă. Nemţii au fost, de asemenea, printre primii care și-au dat seama că noile căi ferate puteau fi utile doar dacă erau bine organizate. Germanii au inventat statul-major, creierul de care era nevoie pentru a transporta masivele noi armate. Potrivit unui banc de secol XX, în Europa existau cinci lucruri perfecte: curia bisericii catolice, parlamentul britanic, baletul rusesc, opera franceză și statul-major german. Echipat cu ofiţeri inteligenţi și ambiţioși, statul-major evoluase, transformându-se din acel minuscul experiment de la momentul tentativelor de negociere ale Prusiei cu Napoleon într-un organ profesionist și coerent, care număra, în 1905, 800 de membri puternici. Departamentul feroviar deosebit de important număra 80 de membri. Generalul Groener, liderul acestuia de la 1914, era atât de devotat liniilor și intersecţiilor de cale ferată, încât și-a petrecut luna de miere scriind mersul trenurilor împreună cu proaspăta sa soţie. Rolul statului-major era de a strânge informaţii secrete despre inamic, dar mai ales de a pune la punct planurile pentru obţinerea victoriei. Ofiţerii statului-major studiau absolut tot, de la forturi, pentru a descoperi slăbiciunile și punctele forte ale inamicului, până la circurile americane, pentru a înţelege mai bine cum să mute mulţimi numeroase de oameni, animale și echipamente, pe suprafeţe întinse. Planurile propuse erau testate, modificate și testate încă o dată an de an.

Războiul modern a obligat societăţile să devină mai organizate și să-și folosească mai bine resursele. În caz contrar, aveau să sufere înfrângeri. Poate că cel mai important factor, care a dus la căderea regimului ţarist în 1917, a fost incapacitatea ţarului de a-și aproviziona soldaţii de pe front și de a-și hrăni populaţia rămasă acasă, la oraș. În secolul al XVII-lea, Samuel Pepys a fost solul birocraţiilor omniprezente ale epocii moderne. Chiar și în vreme de pace, guvernele și-au extins treptat, dar sigur controlul asupra societăţilor, având bine înfipt în minte gândul războiului.

Birocraţiile în plină dezvoltare întocmeau statistici şi ţineau registre mai clare, deoarece guvernele trebuiau să știe cum să facă rost de bani, resurse și oameni. În plus, trebuiau să dispună de mijloacele necesare pentru a ajunge să obţină aceste lucruri. Recensămintele — folosite de majoritatea statelor în secolul al XIX-lea — oferă o serie întreagă de informaţii demografice utile și, nu în ultimul rând, date referitoare la numărul de bărbaţi care au ajuns la vârsta necesară înrolării. Astăzi considerăm cetăţenia și documentele care o atestă de la sine înţelese, însă în secolul al XIX-lea guvernele nu aveau de cele mai multe ori nici cea mai vagă idee câţi locuitori număra ţara lor sau câţi aveau obligaţia de a lupta pentru patria lor. Prin urmare, s-au scris noi legi și reglementări, menite să definească persoanele care contau sau nu. După 1842, bărbaţii prusaci ajunși la vârsta necesară îndeplinirii serviciului militar nu au mai putut emigra fără permisiune. În satele franceze, unde înrolarea era considerată o practică prin care se renunţa pe nedrept la o mână de lucru valoroasă, numele tinerilor nici nu ajungeau de cele mai multe ori în registrele guvernamentale. Așa că un oficial trebuia să vină în sat să numere oamenii. Dacă recruţii nu se prezentau la strigare, așa cum se mai întâmpla, cineva era trimis să-i caute pe dispăruţi. O bună parte a nevoii de a îmbunătăţi sistemul public de sănătate, regimul alimentar, condiţiile de trai și educaţia era mânată de dorinţa de a recruta soldaţi mai sănătoși și în formă mai bună.

În anii 1960, pe când eram studentă și locuiam în Marea Britanie, nu am înţeles niciodată de ce toate barurile se închideau după-amiaza. Autorităţile introduseseră acest program în 1915, pentru a se asigura că muncitorii din fabrici nu beau prea mult și nu pierdeau o după-amiază de muncă. Englezii au suportat consecinţele acestei hotărâri până la sfârșitul anilor 1980, când legile de acordare a licenţelor au fost în cele din urmă modificate. Odată cu apariţia războiului modern, controlul guvernamental asupra societăţii s-a extins și amplificat. Fabricile au fost rechiziţionate, materiile prime direcţionate către acele domenii considerate esenţiale, iar mâna de lucru calificată din industriile importante, precum mineritul, nu-și putea schimba locul de muncă sau înrola fără o permisiune specială. Oamenii de știinţă deţineau de mult timp un loc important în război — să ne gândim la lucrările lui Arhimede sau Leonardo da Vinci —, însă guvernele foloseau din ce în ce mai des știința în avantajul războiului prin construirea de centre speciale de cercetare, finanţarea industriei de război sau oferind burse de cercetare universităţilor. Una dintre nenumăratele greșeli ale lui Hitler a fost faptul că a subminat valoarea știinţei,

domeniu în care Germania excelase odinioară la nivel mondial. Regimul nazist a neglijat cercetarea de bază și a permis unora dintre cei mai de seamă oameni de știință să se înroleze în armată. Prin urmare, aceștia și-au irosit cunoștințele și adesea și-au pierdut viața pe câmpul de luptă. În plus, naziștii i-au izgonit pe oamenii de știință evrei, inclusiv pe Albert Einstein. În consecință, aceștia și-au putut oferi serviciile inamicilor Germaniei. În absența lucrărilor oamenilor de știință exilați este puțin probabil ca Aliații să fi putut dezvolta atât de rapid bomba atomică. Sau, o alternativă înfiorătoare ar fi fost ca Hitler să fi pus mâna pe această armă, dacă nu ar fi fost preocupat de derularea propriilor sale politici rasiale. Proiectul Manhattan — de a dezvolta bomba atomică — a fost singurul mare exemplu de folosire a științei în scopuri militare, însă războiul a stimulat cercetarea într-o serie vastă de noi tehnologii și tipuri de armament. Îndeosebi englezii și americanii au reunit sute de oameni de știință pe care i-au angajat în diverse proiecte, de la dezvoltarea de radare la rachete. Pentru prima dată un concept care a ajuns să fie cunoscut sub numele de cercetare operațională a fost folosit pentru a calcula eficiența, costurile și beneficiile unor anume strategii sau aparate.

La prima vedere, invenția Ministerului britanic pentru Alimente, atomizarea ouălor, pare trivială în comparație cu fabricarea noilor arme deosebit de puternice. În plus, faptele curajoase ale unui inginer britanic, care a aruncat în aer puțurile petroliere din România în timpul Primului Război Mondial astfel încât Puterile Centrale să nu aibă acces la ele reprezintă o notă de subsol interesantă în istoria războiului. Însă ambele episoade scot în evidență o altă importantă componentă a războiului modern: aprovizionarea cu resurse — în vederea alimentării populației sau a efortului de război al propriei tabere — și interzicerea accesului inamicului, prin sabotaj, atac direct sau blocadă, la materie primă. „O primă condiție esențială ce trebuie întrunită de o armată pentru a putea face față vicisitudinilor luptei, a spus generalul german Erwin Rommel, este aprovizionarea adecvată cu arme, petrol și muniție. De fapt, lupta este purtată și decisă de statul-major înainte de tragerea focurilor de armă.“ Napoleon a încercat să sisteze legăturile comerciale dintre insulele britanice și continent și să-i forțeze pe englezi să pună capăt ostilităților; englezii au replicat prin strategia lor preferată: blocada navală. Au mai încercat o dată să facă același lucru împotriva Germaniei, în Primul Război Mondial. Economia germană nu a mai fost capabilă să susțină efortul de război în absența acelor produse de importanță vitală, precum alimentele sau fosfații

naturali, cruciali în fabricarea îngrășămintelor. Germania a răspuns, la fel cum a făcut și în al Doilea Război Mondial, printr-un război submarin fără limite direcționat împotriva navelor britanice și celor aparținând flotelor neutre care foloseau porturile britanice. Deși Germania a compensat pentru o parte a acestor neajunsuri, jefuind Belgia ocupată, și ulterior, în 1918, căzând la pace cu Rusia, care i-a oferit acces liber la grânele și mineralele din Ucraina, nu s-a mai putut ridica la nivelul puterilor aliate la capitolul resurse. În 1941, înainte de izbucnirea războiului din Pacific, americanii au interzis exporturile de metal și petrol către Japonia, care se baza foarte mult pe aceste importuri. Deși japonezii au ales să pornească la război și, o vreme, au fost de neînvins, pe termen lung, au rămas la rândul lor fără resurse, căci bombardierele, crucișătoarele și submarinele americane scufundau nave japoneze într-un ritm mult mai alert decât cel în care le putea înlocui Japonia.

Alimentele au constituit întotdeauna un front critic în lupta pentru resurse. Armatele care asediau cetăți s-au bazat pe factorul foamete pentru a forța garnizoanele să se predea. Armatele, după cum a spus Napoleon, avansează târându-se pe stomac, iar tăierea accesului la alimente a fost o tactică folosită în război din cele mai vechi timpuri. La fel cum generalul roman Fabius Maximus a slăbit armatele lui Hannibal, lovind în liniile de aprovizionare, rușii s-au opus unei serii întregi de invadatori, de la Napoleon până la Hitler, aplicând tactica pârjolirii pământului, distrugându-și propriile recolte și omorându-și vitele. Pe măsură ce războiul căpăta o dimensiune din ce în ce mai mare, hrănirea frontului de acasă a devenit esențială pentru menținerea efortului de război. Până la sfârșitul Primului Război Mondial, nenumărați germani, mai ales păturile sociale mai sărace de la oraș, mureau de foame, iar casnicele disperate ieșeau în stradă, lovindu-și sacoșele și cratițele goale. Ulterior, Înaltul Comandament German a caracterizat acest episod ca făcând parte din „mișcarea înjunghierii pe la spate“, care a împiedicat trupele germane să continue lupta. Criza alimentară a fost provocată pe de o parte de blocada britanică, dar și de planificarea ineficientă a guvernului german și raționalizarea la fel de prost organizată. În ambele Războaie Mondiale, Marea Britanie a repurtat un mai mare succes sporind producția alimentară și distribuind echitabil hrana. Pe parcursul celui de-al Doilea Război Mondial, englezii și-au dublat suprafața agricolă cultivând pășuni și parcuri. Concentrându-se pe recolte ca grânele și cartofii, în locul creșterii animalelor, au crescut producția internă de alimente destinate pieței britanice; mulțumită controalelor

guvernamentale stricte, transporturile maritime erau folosite pentru importul de alimente bogate în calorii, ca de exemplu cărnuri și brânză, și nu pentru zahăr, nuci și fructe proaspete. Când tatăl meu, care lupta în flota canadiană, a debarcat pentru prima dată în Marea Britanie și s-a pregătit să-și cunoască socrii englezi, a adus cu el un cadou: un ciorchine uriaș de banane pe care îl cumpărase când vasul său traversase canalul Panama. Pasagerii din tren s-au uitat la el uimiți și l-au rugat să-i lase să miroasă fructul. Însă, dacă cei mai mulți dintre englezi nu văzuseră niciodată o banană sau portocală de la începutul până la sfârșitul Primului ori celui de-al Doilea Război Mondial, chiar dacă aveau la dispoziție doar o cantitate minusculă de zahăr sau unt și mâncau niște feluri bizare de mâncare, dietele lor erau suficiente pentru a-i menține în formă și sănătoși.

Războiul, îndeosebi acest gen de conflict prelungit, la scară mare, vine cu nenumărate revendicări și adesea presupune un cost exorbitant de mare. Este adevărat că, atunci când a izbucnit Primul Război Mondial cea mai mare parte a lumii, inclusiv statele europene beligerante înseși, au presupus că acesta avea să se sfârșească rapid, odată ce se epuizau banii și resursele. În schimb, țările au învățat imediat cum să gestioneze și să exproprieze avuția societăților la o scară mai mare decât își închipuiseră că era posibil. Walter Scheidel a estimat că în Primul Război Mondial, în țări ca Franța, Marea Britanie sau Germania, statul își mărise de la patru la opt ori procentajul deținut din produsul intern brut. La mijlocul celui de-al Doilea Război Mondial, Germania utiliza echivalentul a 73 la sută din produsul național brut pentru efortul de război. Când s-a instaurat din nou pacea, guvernele nu au renunțat la toate pârghiile de putere comasate în timpul războiul și nici nu au uitat lecțiile învățate despre extragerea anumitor resurse de la societate. Cert este că impozitele nu au mai cunoscut niciodată pragurile dinainte de izbucnirea războiului. Iar în cazul Rusiei după 1917, devenită Uniunea Sovietică, Lenin și succesorul său Stalin au organizat și au gestionat o economie planificată, alocând resurse și direcționând mâna de lucru de parcă ar fi fost în plin război.

Deoarece industria, tehnologia și o mai bună organizare a societății au facilitat mobilizarea resurselor naționale chiar și pe timp de pace, statele europene s-au trezit în postura de a fi nevoite să-și sporească forțele armate pentru a nu fi depășite de vecinele lor. Până la sfârșitul secolului al XIX-lea, toate marile puteri, cu excepția Marii Britanii, care se baza pe oceane și pe marina ei, la acel moment cea mai puternică din lume, pentru a se apăra,

adoptaseră stagiul militar obligatoriu, prin care tinerii care ajungeau la vârsta potrivită erau obligaţi să se înroleze în armată pentru o perioadă determinată și să rămână în rezervă câţiva ani. Acest lucru însemna că statele europene dispuneau de armate numeroase, dar și de forţe de dimensiuni chiar și mai mari care puteau fi convocate în momente de criză. Cu toate acestea, conservatorii erau de părere că înrolarea putea fi periculoasă. Dacă pregăteai și antrenai bărbaţi din păturile sociale inferioare era ca și cum ai fi pus arme în mâinile unor revoluţionari. În plus, mai toată lumea presupunea că bărbaţii din orașe trebuiau să fie mai fragili, mai puţin rezistenţi la greutăţi și mai puţin disciplinaţi decât ţăranii robuști din zonele rurale. O altă problemă era faptul că aceste armate mai numeroase necesitau și mai mulţi ofiţeri care să le conducă. Prin urmare, sursa de recrutare trebuia extinsă în afara micii sau marii nobilimi, principalele pături sociale din care se recrutaseră ofiţerii vreme de secole. Ofiţerii pe stil vechi erau de părere că nu te puteai aștepta ca bărbaţii din clasa de mijloc — obișnuiţi cu vieţile lor burgheze comode, care poate că aveau chiar și interese intelectuale și artistice și care sigur nu practicaseră sporturi în aer liber care să-i facă mai duri — să împărtășească aceleași valori sau să aibă aceeași dorinţă de a-și sluji regele și patria și a-și da viaţa pentru aceste idealuri. De fapt, o bună parte a acestor temeri s-a dovedit a nu avea niciun temei. Deși autorităţile franceze se așteptaseră ca aproximativ 20 la sută dintre rezerviști să nu se prezinte la chemarea la arme, în 1914 numărul absenteiștilor nu a depășit un procent. Departe de a contamina corpul ofiţerilor cu valorile lor, bărbaţii din clasele de mijloc au adoptat idealurile aristocratice, iar dacă serviciul militar a avut vreun efect asupra soldaţilor de rând, acesta a fost cel de a-i face mai patrioţi. Cu prilejul unui discurs ţinut înainte de izbucnirea Primului Război Mondial, un general german și-a îndemnat ofiţerii să se asigure că soldaţii lor deveneau niște supuși deosebit de loiali. Conceptele socialiste, a spus el, erau o boală care putea fi vindecată printr-o doză bună de antrenament militar. Poate că nu l-ar fi amuzat dacă ar fi știut că revoluţionarul Troţki, devenit ulterior părintele Armatei Roșii a bolșevicilor, punea același accent pe importanţa pregătirii militare. Armata, a spus acesta din urmă, „este școala prin care partidul poate insufla rigoare morală, sacrificiu de sine și disciplină“.

Schimbarea nu este niciodată un lucru facil pentru organizaţiile ierarhice, iar pe parcursul timpului armata a privit inovaţiile, ca de exemplu stagiul militar pe timp de pace, cu suspiciune. Armata britanică s-a agăţat o perioadă

îndelungată de practica de a le permite tinerilor să-și cumpere grade, chiar dacă armatele continentale renunţaseră la această politică pe motiv că era ineficientă. Pentru guvern, aceasta era o modalitate convenabilă de a strânge fonduri, iar pentru armată de a se asigura că dispunea de „tipologia potrivită“ de recruţi. (Marina Regală, iar acest lucru este ușor de înţeles, nu a considerat niciodată necesar să numească prostovani bogaţi, fără pregătire, la comanda unor nave scumpe.) Această practică a fost în cele din urmă abandonată în 1871, odată ce dezastrele provocate de ofiţerii incompetenţi, mai ales futila și sângeroasa șarjă a cavaleriei ușoare de la Balaclava, din timpul Războiului Crimeii, au început să provoace prea multă indignare publică pentru a mai putea fi ignorate. De cele mai multe ori și noile arme erau privite cu la fel de multă suspiciune. Afișând aceeași atitudine ca pe vremuri cavalerii în armură, care încercaseră să ignore faptul că odată cu apariţia arbaletei, a arcului lung și a puștii rolul lor nu mai avea nicio valoare, o bună parte a corpului ofiţerilor de secol XIX a minimalizat în primă fază importanţa noilor arme și tactici și a refuzat să ia în calcul măsuri de combatere a acestor forme de atac. Feldmareșalul sir Garnet Wolseley, un extraordinar anglo-irlandez care luptase în nenumărate conflicte în întregul imperiu și care a fost comandant-șef al forţelor britanice din 1895 și până în 1901, s-a opus ideii de tranșee, pe motiv că soldaţii s-ar fi putut arăta mai puţin dispuși să iasă din acestea și să pornească la atac. În 1903, un tânăr colonel pe nume Ferdinand Foch, la acel moment instructor în cadrul Colegiului de Război francez, a prezentat dovezi matematice concrete cum că două batalioane în ofensivă care porneau la luptă împotriva unui batalion aflat în defensivă puteau trage de două ori mai multe gloanţe. Prin urmare, pentru a repurta victoria nu era nevoie decât de un număr de două ori mai mare de atacanţi decât de apărători. În calitate de comandant suprem al forţelor aliate în Primul Război Mondial, Foch avea să minimalizeze importanţa avioanelor: „*Tout ça c'est du sport*“.

Înainte de izbucnirea războiului (iar în unele cazuri și o perioadă îndelungată după) foarte mulţi ofiţeri de armată au continuat să fie de părere că un element deosebit de important în luptă era cavaleria. În manualul cavaleriei britanice din 1917 scria „că pușca, indiferent cât de eficientă ar fi ea, nu poate înlocui efectul vitezei calului, magnetismul loviturii și groaza produsă de oţelul rece“. În anii 1890, inspectorul general al cavaleriei britanice a susţinut că pulberea fără fum, contrar faţă de ce credeau pesimiștii, oferea un avantaj cavaleriei în ofensivă. Era adevărat că praful de pușcă modern ajuta inamicul să se ascundă,

căci, odată ce trăgeau cu arma, soldaţii nu mai lăsau în urmă o dâră de fum care să le trădeze ascunzătoarea, dar, din moment ce câmpurile de luptă nu mai erau acoperite de ceaţa de odinioară, imaginea unor ofiţeri călare care se năpusteau asupra lor era menită să-i demoralizeze pe apărători. Ofiţerii călare, care de cele mai multe ori proveneau din rândurile păturilor sociale superioare deţinătoare de pământuri, îi dispreţuiau de cele mai multe ori pe aceşti simpli tehnicieni. În armatele austriece, cavaleria îi desconsidera pe ofiţerii din artilerie, numindu-i „evreii de pulbere“ și chiar și artileriștii înșiși erau de părere că să știi să călărești era mai important decât să deţii expertiză tehnică. Foarte mulţi oameni și foarte mulţi cai aveau să moară până să aibă loc schimbarea, iar cavaleria să decidă să-și abandoneze caii în favoarea dispreţuitelor noi tancuri și vehiculelor blindate.

Nu a ajutat nici faptul că antiintelectualismul era o chestiune de orgoliu în nenumărate cercuri militare. Un colegiu pentru militarii britanici a fost înfiinţat la jumătatea secolului al XIX-lea în pofida protestelor membrilor de vază ai armatei. În primii ani de la înființare, nu a reușit să pregătească decât o mână de ofiţeri pe an. În momentul în care un ofiţer care făcea parte dintr-un regiment britanic la modă s-a gândit să se înscrie la cursuri, unul dintre colegii săi i-a spus: „Ei bine, am să-ţi dau un sfat, și anume, să nu sufli o vorbă despre asta camarazilor tăi, restul ofiţerilor, căci mari antipatii îţi vei atrage“. Horace Smith-Dorrien, care a devenit unul dintre acei ofiţeri britanici eficienţi care s-au remarcat în Primul Război Mondial, și-a amintit de anii petrecuţi studiind la colegiul militar, o perioadă mai degrabă relaxantă: „M-am bucurat de fiecare clipă a celor doi ani petrecuţi acolo. Nu cred că am învăţat atât de multe pe cât am fi putut, dar se făcea destul de mult sport și nu munceam prea mult“. Nu a reușit niciodată să afle unde era biblioteca, dar a reușit să treacă cu bine de examenul final.

În pofida acestei fanfaronade însă, militarii Europei erau neliniștiţi și conștienţi de faptul că lumea din jurul lor se schimba. Puteau observa cu propriii ochi câtă putere avea acum apărarea prin observatorii trimiși să studieze toate conflictele importante din Europa, dar și din restul lumii. Chiar dacă se opunea noii tehnologii, armata era în schimb deschisă ideilor provenite din domeniul în plină dezvoltare al psihologiei, considerând că reprezintă o soluţie la provocările aduse de progresul tehnic, dar și un ajutor în abordarea noilor recruţi, relativ educaţi, care trebuiau trataţi diferit de ţăranii analfabeţi. Bineînţeles că discuţia despre tacticile de motivare ale soldaţilor datează de

când au avut loc primele războaie, dar studiul acestora a devenit mai sistematic în ultimele două secole. Armata a apelat la ajutorul psihologilor pentru a găsi cei mai buni recruţi, pentru a-i testa prin antrenamente și în luptă și pentru a înţelege comportamentul oamenilor aflaţi sub presiune. Din păcate, înainte de izbucnirea Primului Război Mondial, psihologia și motivaţia erau mult prea des înţelese ca un antidot la amplificarea puterii artileriei pe câmpul de luptă. După cum a spus și colonelul Louis de Grandmaison, unul dintre cei mai de vază teoreticieni militari francezi ai vremii, în clasica sa lucrare despre pregătirea infanteriei: „Ni se spune pe bună dreptate că factorul psihologic deţine o importanţă crucială în luptă. Dar acesta nu este totul: la drept vorbind, nici nu există alţi factori, căci orice altceva — armamentul, manevrabilitatea — nu influenţează decât indirect armata, provocând reacţii morale… sufletul oamenilor este punctul de plecare al tuturor întrebărilor referitoare la război“. Soldaţii erau învăţaţi cum să folosească baionetele în luptă pe motiv că acestea aveau să le întărească determinarea în faţa inamicului. Determinarea și curajul nu au fost însă suficiente împotriva mitralierelor și gazului otrăvitor de pe câmpurile mortale de luptă ale Primului Război Mondial.

Deși tare și-ar fi dorit să rămână o castă cu totul distinctă, armata modernă a fost nevoită să ţină cont de schimbările sociale și politice mai ample din societăţile lor. Războiul sau pregătirile de război au creat presiune și mai multă și au provocat schimbări în societate, însă acest proces nu a venit niciodată dintr-o singură direcţie. Oamenii nu sunt niște mase inerte în așteptarea unei mâini puternice care să-i modeleze: oamenii au idei și valori, iar acestea au modelat la rândul lor dezvoltarea armatelor și relaţia acestora cu societatea. După cum am văzut, în secolele XIX și XX, naţionalismul a fost cel care a alimentat războaiele și a obligat cetăţenii să sară în ajutorul ţării lor, însă tot atunci cetăţenii au început să se arate mai interesaţi de politică și de deciziile guvernelor lor și să-și ceară dreptul de a modela sau schimba peisajul politic.

Extinderea treptată a dreptului de vot, iniţial pentru bărbaţi — Germania a introdus sufragiul universal masculin în momentul în care s-a format ca stat, în 1871 —, iar după Primul Război Mondial, și pentru majoritatea femeilor, i-a încurajat pe alegători să fie atenţi la intenţiile guvernelor lor. Datorită sistemului public de învăţământ gratuit, ratei din ce în ce mai ridicate a alfabetizării și apariţiei ziarelor ieftine cu tiraj mare, oamenii începeau să aibă acces din ce în ce mai larg la știri, chiar și la cele referitoare la regiuni aflate la

mare depărtare de graniţele ţărilor lor. Iar odată cu inventarea telegrafului, care până în 1914 conecta întreaga lume pe un model asemănător internetului din zilele de astăzi, oamenii de acasă urmăreau evenimente, ca de exemplu războaie și crize internaţionale, aflate efectiv în plină desfășurare în alte colţuri ale lumii. Pe parcursul Războiului Crimeii, din 1853–1856, a apărut un nou tip de jurnalist, corespondentul de război. Îndeosebi telegramele trimise de William Howard Russel către ziarul *The Times* au fermecat și, în același timp, oripilat publicul britanic. Pentru prima dată, englezii își dădeau seama cât de incompetentă putea fi armata și cât de prost erau trataţi soldaţii lor. Indignarea publică declanșată după publicarea corespondenţei a facilitat implementarea acelor schimbări mult-așteptate și necesare în armată și au pavat calea pentru Florence Nightingale și colegii ei, care au îmbunătăţit spitalele militare și sănătatea generală a soldaţilor.

Presa și patronii de ziare și-au dat seama că războiul contribuia la creșterea vânzărilor. Pe parcursul Războiului franco-prusac, de exemplu, tirajul ziarului londonez *Daily News* s-a triplat. La sfârșitul secolului al XIX-lea, un Winston Churchill ambiţios în vârstă de douăzeci și patru de ani a devenit faimos și a câștigat o adevărată avere transmiţând despre Războiul Burilor. Corespondenţii și fotografii de război — Ernest Hemingway, Edward R. Murrow, Robert Capa, Michael Herr, Marie Colvin — au devenit eroi ai epocii moderne. Vizualizarea ororilor războiului poate avea un impact important pe frontul de acasă, iar televiziunea, filmele și, în prezent, reţelele de socializare, au oferit oamenilor și mai multe ocazii de a urmări ce se întâmplă pe câmpul de luptă. Guvernul american a pierdut lupta pentru câștigarea opiniei publice pe parcursul Războiului din Vietnam, deoarece emisiunile de seară ale posturilor TV și presa scrisă au convins o bună parte a publicului că războiul era deopotrivă nedrept și rușinos. La sfârșitul războiului, colonelul Harry Summers, strateg militar american de vază, a vizitat orașul Hanoi. Într-o conversaţie purtată cu un colonel din Vietnamul de Nord, acesta a observat: „Știţi că nu ne-aţi înfrânt niciodată pe câmpul de luptă“. După o clipă de tăcere, vietnamezul a replicat: „Se prea poate, dar acest lucru nu este relevant“. Democraţiilor, în cadrul cărora liderii au întotdeauna în minte următoarele alegeri, le este deosebit de greu să susţină războaiele care nu beneficiază de sprijinul populaţiei — după cum au descoperit și francezii pe parcursul propriului lor război din Indochina, dar și autoritara Uniune Sovietică, care a plătit un preţ politic scump pentru

războiul purtat în Afganistan în 1980, conflict lipsit de popularitate, care nu a repurtat niciun succes.

Opinia publică poate avea și efectul contrar: poate forța guvernele să adopte politici sau să poarte războaie pe care nu și le doresc. Marina, forțele terestre, asociațiile de veterani și industriile de apărare s-au arătat foarte abile în stimularea solicitărilor publice pentru creșterea bugetului armatei. Cu prilejul unui discurs de rămas-bun ținut în 1961, președintele Eisenhower, care, general fiind, era în cunoștință de cauză, a avertizat: „În cadrul consiliilor de guvernare, trebuie să ne împotrivim acumulării de influență neîntemeiată, fie aceasta voită sau nu, de către complexul industrial-militar". În anii 1980, Marea Britanie și Germania s-au trezit în plină confruntare pentru insulele Samoa din Pacificul de Sud, pentru că așa își dorea opinia publică, cu toate că liderii politici și diplomații s-au arătat dispuși să negocieze un acord. „Căci, chiar dacă cei mai mulți dintre politicienii noștri de doi bani nici nu știau dacă Samoa era un pește, o pasăre sau regina vreunui stat din străinătate, s-a plâns un diplomat german, cu atât mai înverșunat țipau că, indiferent ce ar fi fost, ținea de Germania și trebuia să rămână pe veci germană." În 1884, generalul Charles Gordon a fost trimis de guvernul britanic la Khartoum pentru a salva armatele egiptene blocate aici ca urmare a unei revolte declanșate de sudanezii din regiune, conduși de Mahdi, împotriva proastei guvernări egiptene. Prim-ministrul William Gladstone nu arătase prea mare tragere de inimă să intervină, dar guvernul său fusese presat de opinia publică, ce vedea în bizarul Gordon, un individ pe jumătate nebun, un erou. Deși Gordon primise instrucțiuni clare să părăsească țara de îndată ce își îndeplinea misiunea, a încălcat ordinul și a ales să rămână, într-o zadarnică încercare de a-i supune pe sudanezi. Rezultatul a fost că el și mica sa armată au fost asediați la Khartoum. Apelând la pioșenia sa ostentativă, aparenta simplitate și convingerea că fusese trimis de Dumnezeu să salveze Sudanul amenințat de proastă guvernare, de islamism sau poate chiar de ambele, Gordon a întors cu iscusință opinia publică în avantajul său prin mesajele trimise prin telegraf (cel puțin până când liniile de comunicație au fost întrerupte de forțele lui Mahdi) de la Khartoum. Gladstone, care era foc și pară pe Gordon, a tergiversat procedurile de trimitere a unui regiment de salvare, însă în momentul în care vicarii din întreaga țară i-au rostit numele în rugăciunile lor, când presa a vorbit despre faima Marii Britanii și s-a întrebat „Gordon sau Gladstone", când până și regina Victoria a început să ia în calcul respectiva situație („Generalul Gordon este în pericol;

vouă vă revine sarcina de a încerca să-l salvaţi“, i-a spus aceasta secretarului de stat pentru război), Gladstone a fost nevoit să se supună dorinţei majorităţii. A trimis un regiment care a ajuns la două zile după moartea lui Gladstone. În 1896, un guvern conservator a trimis un grup expediţionar care să-l răzbune pe Gordon; mii de sudanezi au murit în conflictul ce a urmat, iar Marea Britanie a ajuns să fie vinovată pentru ce se întâmplase în Sudan.

Guvernele și armatele lor au învăţat să stăpânească jocul manipulării opiniei publice. În Primul și al Doilea Război Mondial, ambele taberele au supravegheat atent activitatea corespondenţilor de război de teamă ca o imagine prea realistă a luptelor să nu slăbească moralul opiniei publice. Deși armata americană a permis, printr-o decizie extraordinară, reporterilor accesul în Vietnam, a ajuns la concluzia că nu avea să mai repete niciodată această greșeală. Se prea poate ca americanii să fi luat exemplul aplicat de britanici în Războiul din insulele Falkland din 1982, când Ministerul Apărării s-a întrecut pe sine în a bloca publicarea oricăror știri, oricât de anodine, din sudul Atlanticului.

Paradele navale, defilările militare, fanfarele armatei cântând și avioanele de luptă executând acrobaţii uluitoare — pe parcursul timpului, toate acestea au distrat opinia publică, iar guvernele au sperat ca oamenii să devină mândri de forţele lor armate și să fie dispuși să ofere fondurile necesare dezvoltării acestora. Chiar dacă în zilele de astăzi majoritatea statelor își etalează mai puţin forţele armate, există ţări precum Rusia, China sau Iranul, care încă fac paradă de forţa lor militară și încurajează oamenii să susţină eforturile armate. Când și-a propus să construiască măreaţa flotă germană, înainte de izbucnirea Primului Război Mondial, unul dintre primii pași ai amiralului Tirpitz a fost înființarea unui birou special dedicat știrilor și afacerilor parlamentare. Pe parcursul anilor, a făcut lobby pe lângă membrii Reichstagului, a organizat zeci de prelegeri publice, a distribuit mii de broșuri și s-a asigurat ca fiecare nou vas de luptă să fie inaugurat prin ceremonii publice fastuoase. În momentul în care englezii au răspuns provocării germane construindu-și propriile cuirasate, Marina Regală a avut sarcina de a câștiga susţinerea publicului pentru fondurile necesare acestui proiect. În 1909, pe parcursul unei crize provocate de cheltuielile navale și sociale din ce în ce mai mari, marina a organizat un spectacol de șapte zile, timp în care a adus nave pe fluviul Tamisa până la Londra. Din acest spectacol, care a atras 4 milioane de spectatori, nu au lipsit focurile de artificii, luptele și programe speciale pentru copii.

În prezent, spectacolul absurd al marșului rapid al soldaţilor indieni și pakistanezi, care păşesc ţanţoș noapte de noapte ridicând și coborând și împăturind robotic steagurile ţărilor lor, bătătorind pământul de sub picioare și rotindu-și frenetic braţele, la un punct de trecere aflat pe antica rută Uttarapath dintre cele două state, atrage mulţimi numeroase și entuziaste din ambele tabere. Videoclipul este un favorit pe YouTube. Este cu siguranţă o sursă nevinovată de amuzament. Sau…? Ambele ţări deţin arme nucleare și au o istorie îndelungată caracterizată de conflicte și suspiciuni reciproce. Iar militarismul — fie că acesta înseamnă să pui armata pe un piedestal, aceasta devenind tot ce este mai nobil și mai bun într-o societate, fie că lași valorile militare, precum disciplina și obedienţa, să pătrundă în universul civil — poate crea probleme societăţilor democratice. Îndeosebi în Pakistan, armata este văzută ca un scut protector al naţiunii și în general nu este controlată sau supravegheată de ramura civilă a societăţii. Notoriul Directorat al Serviciilor Secrete a susţinut și finanţat grupări teroriste din India, disputata provincie Kashmir, Afganistan și Asia Centrală, însă nu în sprijinul acestor ţări sau al Pakistanului. Există o teorie general acceptată cum că unii generali pakistanezi au vândut tehnologie nucleară Coreii de Nord. Liderii civili care au încercat să ţină armata în frâu au fost rapid concediaţi sau, dacă au fost norocoși, exilaţi. Atât în India, cât și în Pakistan, politicile civile au căpătat o tentă militară, unele partide politice susţinând organizaţii paramilitare ai căror membri poartă uniforme, defilează în formaţiuni militare și se înarmează cu bâte pentru a-și amenința oponenţii. În cazul partidului Bharatiya Janata din India (BJ), de exemplu, se pare că acesta ar fi susţinut financiar de organizaţia paramilitară Rashtriya Swayamsevak Sangh (RSS).

Primul Război Mondial a avut un impact puternic asupra societăţii europene, nu în ultimul rând pentru că valorile și organizaţiile formate pe perioada conflagraţiei au continuat să dăinuie o bună perioadă după ce conflictul a luat sfârșit. Foștii soldaţi au format grupări paramilitare și, în unele cazuri, ca de exemplu unităţile germane Freikorps în zona baltică sau Black and Tans din Irlanda, au continuat să lupte în micile războaie care au pustiit Europa până la jumătatea anilor 1920. Politicile germane de dreapta erau impregnate de nostalgia „spiritului anului 1914“, când naţiunea germană își abandonase toate divergenţele interne și se unise pentru o cauză comună. Veteranii se îmbrăcau în uniforme pentru a participa la defilări, iar noile mișcări fasciste și comuniste aveau propriile lor uniforme și formaţiuni militare, își ascultau conducătorii

fără să le pună cuvântul la îndoială și porneau în misiuni pentru a-și lua inamicii la bătaie. „Pentru noi, a spus un fascist italian, războiul nu s-a încheiat niciodată. Am înlocuit pur și simplu dușmanii din exterior cu cei din interior."

Războaiele pot lăsa însemnele militarismului, înţeles în ambele sensuri ale cuvântului, asupra societăţii, însă militarismul poate provoca la rândul său războaie. Europa de secol XIX ne oferă un avertisment: ne arată ce se poate întâmpla pe parcursul unei perioade îndelungate de pace, când armata ajunge să se creadă superioară societăţii, când se consideră cea mai bună și mai curajoasă componentă a naţiunii, cu o misiune deosebită, poate chiar divină, de a proteja ţara, și când valorile militare devin mai importante decât cele civile. În Germania, Wilhelm Voigt, un întreprinzător escroc de duzină, a dat în mod necugetat în vileag impactul militarismului asupra societăţii germane, luându-l mai apoi în derâdere. Îmbrăcat într-o uniformă învechită, a preluat comanda unui grup de soldaţi berlinezi, pe care i-a dus într-un oraș învecinat, Köpenick, unde s-a distrat de minune arestând oficiali municipali și însușindu-și sume mari de bani. Deși în cele din urmă a fost prins și arestat, Căpitanul din Köpenick a devenit un erou popular printre nenumăraţii germani care nutreau concepţii antimilitariste, dar și printre dușmanii Germaniei. În plus, a ajuns să câștige bani frumoși ținând prelegeri despre experienţele sale.

Cu toate acestea, povestea de mai sus scoate în evidenţă statutul deosebit deţinut de armata germană. Aceasta răspundea numai în faţa kaizerului și nici ofiţerii, nici împăratul germanul nu suportau să fie luaţi la întrebări de Reichstag. Deși Planul Schlieffen obliga Germania să lupte pe două fronturi, împotriva Franţei și Rusiei, și să ocupe Belgia (a cărei neutralitate Germania se angajase să o respecte), cancelarul Theobald von Bethmann-Hollweg nu a aflat nimic despre această strategie până în 1912, moment în care a avut o singură reacţie: dacă armata considera această strategie necesară, avea să facă tot ce îi stătea în putinţă pentru a o susţine din punct de vedere diplomatic. Hollweg purta o stimă atât de profundă armatei încât, în momentul în care a ajuns pentru prima dată în faţa Reichstagului în calitate de cancelar, și-a îmbrăcat uniforma de colonel. La acel moment însă, capetele încoronate și moștenitorii lor din întreaga Europă se îmbrăcau de obicei în uniformă. Împăratul Wilhelm se lăuda cu colecţia sa de uniforme și, lucru foarte bizar de altfel, se mândrea în mod deosebit cu uniforma sa de amiral englez. În majoritatea ţărilor, băieţii se îmbrăcau în uniforme pe stil militar la școală, unde învăţau să defileze precum cadeţii, iar fetele purtau de cele mai multe ori sarafane croite pe modelul

uniformelor de marinar. Pe măsură ce se maturizau se puteau alătura unor organizaţii precum Boy Scouts, al căror scop era să-i pregătească pe băieţi să slujească regelui și ţării sau, în cazul fetelor, Girl Guides, unde învăţau să fie bune neveste, mame și infirmiere.

De aici armata a înţeles că avea mână liberă să acţioneze după bunul plac. În urma unor discuţii purtate cu francezii, armata britanică, supravegheată și controlată de ramura civilă a societăţii mai mult decât majoritatea armatelor altor state, aproape că s-a angajat, sau poate chiar a făcut-o, să vină în ajutorul Franţei în cazul în care aceasta ar fi pornit la război împotriva Germaniei. După procesul Dreyfus, când singurul căpitan evreu din statul-major a fost acuzat pe nedrept de a fi vândut secretele militare ale Franţei Germaniei, armata s-a abţinut de la a redeschide cazul vreme de un deceniu. În 1913, când soldaţii germani au încălcat legea și au aplicat un tratament necorespunzător civililor din orașul Zabern din Alsacia, înaltul comandament al armatei, având susţinerea deplină a împăratului, a refuzat să recunoască nedreptăţile comise. În cele din urmă, Bethmann-Hollweg s-a prezentat în faţa Reichstagului și a apărat armata, deși cunoștea realitatea. Cu toate că duelul nu mai era la modă în Marea Britanie la mijlocul secolului al XIX-lea, pe continent, chiar și în Franţa republicană, autorităţile militare apărau această practică și refuzau să ia vreo măsură pentru a o scoate în afara legii, pe motiv că insufla spirit de luptă ofiţerilor. În ajunul Primului Război Mondial, ministrul prusac al războiului, generalul von Falkenheyn, a protestat în faţa cancelarului: „Rădăcinile duelului sunt impregnate în codul nostru de onoare și se dezvoltă odată cu acesta. Acest cod de onoare este valoros, iar pentru corpul ofiţerilor reprezintă o comoară de nepreţuit“.

Războiul era adesea văzut ca un duel la scară mare, iar ideea de onoare și rușine era transpusă la nivelul întregii naţiuni. Să lupţi era onorabil, să te predai, o rușine care nu putea fi ștearsă decât printr-un alt război. Ideea că războiul nu este numai firesc, ci și esenţial în societate, un test pentru omenire și starea în care se află, are în spate o îndelungată istorie. Romanii, de exemplu, erau de părere că un dușman comun era util. După cum a spus și istoricul roman Salustiu despre lupta Romei cu Cartagina: „Cetăţenii nu rivalizează pentru glorie sau putere: teama de dușman menţine bunele principii morale ale statului“. În Roma zilelor de astăzi, regăsim în continuare asemenea concepte. „Războiul este îngrozitor, a spus președintele George W. Bush într-un interviu acordat în 2006, dar… știţi voi, scoate ceva la suprafaţă, atinge într-un fel

sufletul americanilor, care se oferă să pornească la luptă pentru a-și proteja sufletele“. Secolul al XIX-lea a adus și argumente ştiinţifice în favoarea binelui pe care războiul îl poate aduce cu sine, mai ales prin adaptarea teoriei evoluţioniste a lui Darwin. Darwinismul social — așa cum era denumită această gândire — susţinea că societăţile omenești urmau un curs evolutiv, ca și cum ar fi fost niște specii diferite și că războiul era o componentă importantă, dacă nu chiar esenţială a acestui proces. Teoria interpreta greșit lucrările lui Darwin și, de fapt, nu avea nicio bază ştiinţifică. Cu toate acestea, ideea că un concept ce purta numele de supravieţuirea celui mai puternic guverna soarta societăţilor și că fiecare dintre acestea avea cel mai probabil un prădător sau dușman natural a fost deosebit de apreciată și a influenţat diferite persoane, printre care bineînţeles și pe Hitler și naziștii săi, și continuă să influenţeze grupuri radicale marginale până în zilele de astăzi.

Cultura populară, de la cărţi de joc ce înfăţișează portretele marilor eroi militari până la revistele pentru băieţi, a avut rolul de a consolida aura deosebită a războiului, statutul acestuia și al forţelor speciale, precum și importanţa valorilor militare într-o societate puternică. În 1913, redactorul-șef al noii reviste britanice *Boys Journal* și-a descris publicaţia ca fiind „în esenţă, un ziar menit să facă din orice băiat un bărbat adevărat“. Lucrările scrise de autorii revistei, a continuat patronul publicaţiei, „sunt bineînţeles marcate de idealuri impunătoare: dragostea pentru cămin și patrie; conștientizarea măreţiei imperiului nostru; patriotism și camaraderie; puritatea minţii și a trupului; etică, dar și curaj fizic; dispreţ faţă de orice este fals, meschin, primitiv sau brutal“. Jocurile de echipă inoculau bunele valori bărbătești și colegialitatea. Robert Baden-Powell, fondatorul organizaţiei cercetașilor, era de părere că aceasta perfecţiona și capacitatea de a fi un bun conducător și de a lua decizii rapide. (Poate că ar fi fost de acord cu acel antrenor american de liceu, care, pe parcursul Războiului din Vietnam, i-a spus unui elev că trebuia să ia în serios ora de sport: „Acest antrenament pe care îl primești aici îţi va da un avantaj faţă de gălbejiţii ăia din Vietnam“.) Este adevărat că pentru societatea victoriană războiul era adesea înţeles ca o formă deosebit de nobilă de sport. În poezia sa, „Vitai Lampada“, influentul redactor și om de litere din epoca regelui Eduard, sir Henry Newbolt, începe prin a descrie un joc de crichet, în care tânărul care bate mingea este îndemnat să dea tot ce e mai bun în el pentru a repurta victoria pentru echipa sa. Poemul se sfârșește cu o descriere în care se varsă sânge pe nisipul din Sudan, căci tânărul, devenit acum ofiţer, își

îmboldește soldaţii ţipând: „Play up! Play up! And play the game!“ (Adună-te și joacă! Joacă jocul!)

Dacă soldaţii erau odinioară alungaţi din hanuri, împreună cu câinii și cerșetorii, acum erau priviţi cu mare respect și stimă, cel puţin cea mai mare parte a timpului. Rudyard Kipling, care a surprins atât de bine vocea soldatului britanic de rând, era sceptic în ceea ce privea amploarea schimbărilor din Marea Britanie, care nu-și pusese niciodată armata la mare preţ:

Într-o cârciumă intrat-am să-mi iau un ţap de bere
„Vestoane roșii nu servim“, îmi zice cârciumarul dând a-i cere.
Fete, în spatele tejghelei, chicotesc, de râs se prăpădesc,
Eu ies degrabă-n stradă și singur îmi șoptesc:
Hei „Tommy-n sus“ și „Tommy-n jos“ și „Tommy, hai ușchea“,
Dar „mulţumin, domnule Atkins“ zic ei, când fanfara începe a cânta.
Fanfara începe a cânta, băieți, fanfara începe a cânta,
Iar ei „mulţumim, domnule Atkins“, când fanfara începe a cânta.

În Marea Britanie, flota, scutul naţiunii, era cea care se bucura de mare stimă și respect. Un alt poem foarte cunoscut al lui Newbolt îl are ca personaj principal pe marele căpitan de vas al epocii elisabetane sir Francis Drake, care avea să se întoarcă să salveze Marea Britanie de la mare ananghie, după cum circula vorba în popor și așa cum și promite ultimul vers:

Sosirea măreţelor Armade Drake în hamac o-așteaptă,
(Hei, căpitane, dormi tu oare acolo jos?)
Atârnând peste ghiulele, bătaia tobei ascultând,
Visând în tot răstimpul la vechiul Plymouth Hoe.
Strigați-i numele pe marea largă, strigați-l în tot Sound-ul,
Strigaţi-l când pe mare plecaţi dușman să înfruntaţi;
Acolo unde suflă bătrânul alizeu, unde vechiul steag flutură,
Acolo o să-l găsească, neadormit și pregătit, cum l-au găsit anţărț!

Undeva dincolo de această fanfaronadă și de apelurile la patriotism exista o temere, cu siguranţă prezentă și în alte epoci, cum că, dacă avea să fie supusă testului războiului, societatea nu avea să se ridice la înălţimea acestuia. La sfârșitul secolului al XIX-lea, ţările dezvoltate se temeau, așa cum se tem unele dintre ele și astăzi, că omul modern era mai slab din punct de vedere fizic și moral decât strămoșii săi. Când au recrutat voluntari pentru Războiul Burilor, autorităţile și o bună parte a opiniei publice britanice au rămas șocate de

proasta calitate a recruţilor. Motivul putea fi urbanizarea, confortul prea mare — ori poate și lipsa alimentelor decente sau a aerului curat — sau chiar o formă greșită de educaţie. Întrebarea era însă următoarea: produceau oare naţiunile moderne războinicii de care aveau nevoie pentru a le proteja? William Balck, autorul unor faimoase lucrări de tactică militară, a afirmat că era cât se poate de clar că omul modern își pierdea din puterile fizice și spirituale. „Îmbunătăţirea constantă a standardelor de trai tinde să amplifice instinctul de autoconservare și să diminueze spiritul sacrificiului de sine.“ În 1905, Elliott Evans Mills, un tânăr conservator, a publicat un pamflet alarmist intitulat „The Decline and Fall of the British Empire“. Printre subiectele abordate s-au numărat „Predominanţa vieţii urbane asupra celei rurale și efectul dezastruos pe care aceasta îl are asupra credinţei și sănătăţii poporului britanic“, „Impozitarea excesivă și extravaganţa municipală“ și „Inabilitatea britanicilor de a se apăra pe sine și imperiul lor“. A făcut dese aluzii la declinul și decăderea Imperiului Roman. (Japonezii au cumpărat o ediţie specială pentru școlile lor.) Feldmareșalul Wolseley era la fel de îngrozit de schimbările din societatea britanică, precum era de tranșee; considera că era un semn de rău augur că balerinele și cântăreţii de operă ajunseseră să se bucure de stima publicului. Bărbaţii tindeau să devină mai puţin masculini, iar femeile mai puţin feminine. În Franţa, lumea era din ce în ce mai îngrijorată de declinul fertilităţii. Un intelectual german de vază i-a spus fără pic de tact unui jurnalist francez: „Un popor ai cărui bărbaţi nu doresc să fie soldaţi și ale cărui femei refuză să facă copii este un popor a cărui vitalitate este amorţită; este sortit să fie dominat de o rasă mai tânără, mai proaspătă“. Armata a planificat războaie scurte și decisive înainte de 1914 și din cauza faptului că atât liderii militari, cât și cei civili se temeau că societăţile moderne s-ar fi putut destrăma pe parcursul unui război de durată.

De fapt, această temere și altele similare nu aveau niciun temei. Una dintre marile enigme ale Primului Război Mondial este faptul că soldaţii și civilii au reușit să reziste o perioadă atât de îndelungată. Rusia, cea mai vulnerabilă dintre puteri, s-a menţinut pe poziţii până în 1917, iar restul au rezistat, împotmolindu-se când și când, până în 1918. Este adevărat că au avut loc revolte și mișcări izolate de rezistenţă, dar forţele terestre și navale europene au rămas de neclintit. O explicaţie poate fi faptul că valorile militare care au pătruns treptat în societatea civilă au pregătit din punct de vedere psihologic o bună parte a europenilor pentru război. În plus, mai era și speranţa, o speranţă

care, retrospectiv privind, pare deșartă, și anume că războiul are să fie acel important factor care să decidă o serie întreagă de probleme, care să paveze poate drumul unor zile mai calme și pașnice. Furtuna ce stătea să izbucnească — apăsarea din atmosferă, sclipirea bruscă a fulgerului, bubuitul tunetului și rafala scurtă, dar puternică de ploaie — avea să fie succedată de aer proaspăt și cer senin.

5

Facerea războinicului

> „Însă cel care poate fi socotit cu adevărat curajos este cel care înţelege cel mai bine ce este dulce și ce este înfiorător în viaţă și neabătut pornește spre ce are să vină, mai apoi, neabătut pornește să înfrunte ce-l așteaptă.“
>
> — Pericle

Să ne gândim la două bătălii diferite. Acestea sunt depărtate în spaţiu — una a avut loc în Europa, cealaltă în America —, dar și în timp, între ele se întinde o perioadă de aproximativ 400 de ani. În prima dintre ele, nu s-au folosit mai deloc puști, indiferent de dimensiunea acestora, iar în a doua, soldaţii dispun de propriile arme de foc, dar și de artilerie de câmp. În ambele instanţe, soldaţii au și săbii și cuţite și este folosită și cavaleria. Amândouă fac parte din câte un război civil și în ambele cazuri rezultatul contează în istorie. Ambele ating un record în ceea ce privește vărsarea de sânge. Ne întrebăm cum au ajuns cele două tabere în plin conflict. Ne întrebăm cum reușesc combatanţii — aproape exclusiv bărbaţi — să meargă mai departe. Cum pot sta acolo ore în șir făcând faţă morţii. Cum pot semăna moarte în stânga și în dreapta, câteodată de la distanţă, cu săgeţi și gloanţe, dar adesea și de aproape, în luptă corp la corp?

În 26 martie 1461, de Duminica Floriilor, două armate se întâlnesc în plină furtună de zăpadă lângă sătucul Towton, aflat la vreo treizeci de kilometri sud-est de vechiul oraș York. Lupta făcea parte dintr-o serie mai lungă de bătălii ce ţinea de complicatul război politic și dinastic cunoscut sub numele de Războiul Celor Două Roze. Războiul urma a stabili care dintre cele două familii regale, York sau Lancaster, avea să conducă Anglia, însă, așa cum se întâmplă de cele mai multe ori în război, existau multe alte motive, inclusiv doleanţele englezilor de rând și dezbaterile privind forma de guvernare pe care trebuia să o adopte ţara. Aproximativ 50 000 de arcași, infanteriști și cavaleri au luptat în acea zi până când râurile s-au înroșit de sânge, după cum povestesc cronicile

vremii. În cele din urmă, odată cu sosirea întăririlor pentru cei din tabăra York, armata Lancaster a cedat și s-a retras. Nenumăraţi soldaţi au fost măcelăriţi de armata triumfătoare a familiei York pe acel câmp de luptă care a ajuns să poarte numele de Bloody Meadow (Pajiștea Însângerată); alţii au fost călcaţi și zdrobiţi în picioare de propriii camarazi care fugeau cuprinși de panică; și mai mulţi s-au înecat într-un râu din apropiere.

În una dintre tragediile sale istorice, Shakespeare își imaginează monologul regelui înfrânt, Henric al VI-lea, care compară câmpul de luptă cu forţele schimbătoare ale naturii:

Se-aseamănă această bătălie
Cu lupta care-n zorii zilei prinde
În zbateri grele umbre pe moarte
Cu licărirea-n spor și când păstorul
Suflând în pumni ar vrea să se aleagă
De-i zi în zori sau încă noapte întreagă.
Când unduirea nopţii e ca valul,
Ce-și sparge creasta unduită-n vânt —
Când ziua pare același val înfrânt
Și-nfricoșat de-al nopţii rece vânt…
Acum câștigă unul — apoi celalt
Și amândoi victoria o vor
Dar nu-i învins și nu-i învingător —
E tare cumpăna-ncleștării lor…[****]

Henric s-a refugiat în Franţa, iar pe tron s-a urcat victoriosul Eduard al IV-lea până când sorţii războiului s-au schimbat din nou în 1470, iar Henric a revenit — temporar — în Anglia. Deși detaliile Războiului Celor Două Roze sunt astăzi puţin cunoscute majorităţii, Towton rămâne cea mai sângeroasă și mai de amploare bătălie purtată vreodată în Anglia. Potrivit estimărilor, aici și-ar fi pierdut viaţa aproximativ 28 000 de persoane și mulţi alţii au fost uciși sau executaţi după bătălie. Având în vedere că la acea vreme populaţia Angliei număra probabil 2 milioane de locuitori, raportat la numărul de locuitori de astăzi, și anume 56 de milioane, numărul celor căzuţi în luptă ar fi fost de aproximativ 784 000.

Patru secole mai târziu, în 17 septembrie 1862, la un ocean depărtare de Towton, alţi 50 000 de soldaţi se luptau lângă râul Antietam din vestul statului Maryland într-o zi călduroasă de toamnă. Armatele Confederaţiei fuseseră în

ofensivă din luna august, pătrunseseră în Virginia și repurtaseră o serie de victorii. Forţele Uniunii erau în defensivă, iar conducătorii lor nu păreau a reuși să-și apere teritoriile. Aplicând o strategie curajoasă și cutezătoare, așa cum îi stătea de altfel în fire, generalul Robert E. Lee a condus armatele Confederaţiei spre nord, intrând în Maryland la începutul lui septembrie și reușind astfel să amenințe Washingtonul, aflat la sud-est, și Pennsylvania, aflată la nord. Armatele Uniunii au avansat lent, intenționând să le opună rezistență în splendidele zone rurale din Maryland, un stat cu dealuri unduitoare, păduri și râuri. Lee era depășit numeric. Armata sa număra 12 000 de oameni, cea rivală 38 000. Din punctul de vedere al geniului militar însă, Lee era cu siguranță fruntaș. A fost la un pas de a câștiga lupta datorită faptului că dușmanii au acționat prudent și au comis greșeli.

Lupta, purtată pe un front larg care se întindea de la nord la sud, a început în zori. Spre deosebire de Towton, de această dată există și martori oculari care ne pot relata evenimentele zilei. Un maior din Regimentul 6 Wisconsin Infanterie Voluntari a descris prima întâlnire cu armatele Confederaţiei, întâlnire care a avut loc pe un câmp de porumb: „Am sărit peste gard și am continuat să presăm, încărcându-ne armele, deschizând focul și chiuind în timp ce avansam. Soldaţii erau cuprinși de un soi de vervă isterică, erau nerăbdători să avanseze, nechibzuiţi, fără a le păsa câtuși de puţin de viaţă, de nimic altceva în afară de victorie“. Rebelii, așa cum le spunea el confederaţilor, au luat-o la goană încercând să se salveze. „Sunt împușcaţi în număr mare în timp ce se caţără pe gardul din șine și stâlpi ridicat în jurul barierei.“ Alţi soldaţi ai Confederaţiei au rezistat vreme de patru ore pe un drum lăturalnic înfundat expuși focului continuu al armelor soldaţilor nordiști. La sfârșitul luptei sau cel puţin așa au susţinut supravieţuitorii, „Bloody Lane“ (Cărarea Însângerată) era acoperită de cadavre, iar sângele curgea aici șuvoaie. În dreptul podului Burnside, un mic grup de ţintași din Georgia a ţinut pe loc un regiment mult mai numeros al Uniunii până când a rămas fără muniţie, iar nordiștii i-au atacat cu baionetele. Generalul armatelor unioniste a ales prudența în locul atacurilor agresive și și-a păstrat rezervele intacte. Prin urmare, Lee și forţele sale au reușit să se retragă în mod ordonat până la sfârșitul zilei.

Lee a pierdut aproximativ între 1 500 și 2 700 dintre soldaţii săi. Potrivit estimărilor, între 7 700 și 9 000 de soldaţi sudiști au fost răniţi. Uniunea a suferit la rândul ei pierderi: 2 000 de morţi și aproape 10 000 de răniţi. Generalul unionist Joseph Hooker a descris cum arăta un lan de porumb după

luptă: „La momentul la care scriu, fiecare tulpină din latura nordică, de fapt și cea mai întinsă, a lanului de porumb pare să fi fost retezată de aproape, de parcă ar fi fost tăiată cu cuţitul“. Morţii, a continuat el, „zac aliniaţi, în exact aceleași rânduri în care au stat în picioare cu câteva minute înainte. Nu am avut niciodată ocazia să văd un câmp de luptă mai dezolant și mai sângeros decât acesta“. Antietam a fost cea mai sângeroasă bătălie din Războiul Civil. De fapt, a fost cea mai sângeroasă dintre toate bătăliile purtate de Statele Unite. Deși Uniunea nu a repurtat neapărat o victorie clară, rezultatul luptei a pus capăt încercărilor Sudului de a ocupa statul Maryland și poate chiar și Washingtonul. După Antietam, președintele Lincoln și-a emis Proclamaţia de Emancipare. Se prea poate ca rezultatul bătăliei să fi influenţat și Marea Britanie să nu recunoască Confederaţia.

Deși după Antietam, Sudul a căzut pradă deznădejdii — președintele Confederaţiei, Jefferson Davis, declarase: „Ne mobilizasem forţele la maximum, în timp ce dușmanul de-abia începe să-și etaleze puterea“ —, Confederaţia a continuat totuși să lupte încă doi ani și jumătate. După Towton, războiul civil din Anglia a durat încă douăzeci și patru de ani.

Ce îi atrage oare pe bărbaţi, și mai rar pe femei, să ia parte la război, ce îi determină să lupte chiar și atunci când bătălia sau cauza par pierdute? De ce scoate oare o bătălie la suprafaţă tot ce este mai nobil și în același timp primitiv în firea umană? Suntem deopotrivă fascinaţi și dezgustaţi de război, la fel cum suntem și de cei care îl poartă, de războinici. Îi admirăm, dar ne și temem de ei. Ne întrebăm dacă am putea face ce fac ei. Ne gândim și analizăm care sunt atributele unui războinic curajos. După cum a spus un soldat japonez aflat în China în al Doilea Război Mondial: „Chiar și atunci când mă uit îndelung la trupurile neînsufleţite ale chinezilor — forţându-mă să-i privesc până când simt că nu mai suport să fac acest lucru — nu mă încearcă niciun pic de *satori* (iluminare). Tot nu pot găsi un răspuns la dilema curajului și nu pot înţelege din ce parte a sufletului omului provine adevărata natură a curajului“. Bărbaţii pot fi curajoși din ignoranţă, a spus Pericle în impresionantul său discurs ţinut în onoarea atenienilor care își pierduseră viaţa în Războiul Peloponesiac, „iar când se opresc să se gândească, încep să se teamă. Însă cel care poate fi socotit cu adevărat curajos este cel care înţelege cel mai bine ce este dulce și ce este înfiorător în viaţă și neabătut pornește spre ce are să vină“. Una dintre nenumăratele ironii ale războiului este faptul că acele lucruri pentru care merită să trăiești pot fi aceleași lucruri pentru care merită să mori.

Motivele pentru care pornesc oamenii la luptă, indiferent dacă dau dovadă de curaj sau nu, fac de regulă parte din aceeași categorie cu motivele pentru care intră și țările în conflict: pentru câștiguri materiale, pentru a se apăra sau pentru idei sau sentimente. Putem diseca și mai mult aceste categorii. Deși aceasta nu este sub nicio formă o listă exhaustivă, iată o parte dintre motivele oferite de cei care au pornit la luptă: pentru că nu au de ales; pentru a-i proteja pe cei dragi sau pentru a-și apăra țara; pentru onoare; din teama pe care le-o inspiră ofițerii lor; pentru a câștiga aprobarea celor pe care îi respectă; pentru a se da în spectacol; pentru a se supune unui test; pentru a viola, jefui sau prăda; pentru glorie; pentru o cauză; pentru camarazii lor; pentru a avansa în viață. Poate că pe timp de pace voluntarii care se alătură armatei nici nu se gândesc la lupte, ci își doresc să viziteze lumea sau să deprindă o îndeletnicire utilă. Armata britanică a fost la un moment dat aspru criticată pentru folosirea unor afișe de recrutare pe care erau prezentate plaje tropicale, pârtii de schi sau săli de clasă, fără să dea câtuși de puțin de înțeles că cei care se înrolau ar fi putut fi chemați să-și rișteze viața în luptă. Canada a acceptat de curând un dezertor american care cerea azil pe motiv că nu înțelesese că înrolarea în armată ar fi putut presupune participarea la un eventual război.

Statele puternice — care își datorează cel puțin parțial influența forței militare — pleacă adesea de la premisa că supușii lor le aparțin pur și simplu și că orice încercare a acestora de a se sustrage de la obligația de a lupta este echivalentă cu trădarea. Tatăl lui Frederic cel Mare, regele prusac Frederic Wilhelm I, trimitea detașamente însărcinate cu recrutarea de soldați înalți pentru îndrăgitul său regiment Potsdamer Riesengarde (Garda de Uriași din Potsdam). În nenumărate societăți, sclavii sau prizonierii de război erau obligați să lupte. (Sparta, unde doar oamenii liberi puteau sluji în armată, nu a avut niciodată încredere în iloți. În timpul Războiului Peloponesiac, le-a cerut la un moment dat iloților să-și ofere serviciile militare în schimbul libertății; toți cei care au acceptat au fost imediat executați, astfel încât Sparta să se poată descotorosi rapid de asemenea inițiative periculoase.) În secolul al XVI-lea, sclavii creștini erau folosiți ca vâslași în formidabilele flote ale Imperiului Otoman, iar băieții creștini răpiți din sânul familiilor lor și convertiți cu forța la islamism ajungeau în regimentul de elită al ienicerilor otomani. La fel ca legiunile romane din trecut, ienicerii au ajuns să hotărască asupra conducătorilor otomani, având drept de viață și de moarte asupra acestora,

până în 1826, când sultanul i-a nimicit cu ajutorul unei armate mai noi și mai moderne, echipate cu puști.

Înainte de apariţia războiului modern, care a angrenat în luptă societăţi întregi și necesita soldaţi cu educaţie, puterile europene preferau să umple rândurile armatei cu membri mai de prisos ai societăţii. Faimosul pungaș al lui Shakespeare, Falstaff, numit de curând căpitan de prinţul Hal, se laudă cu recruţii săi pestriţi. Prinţul este îngrozit: „De când mă știu n-am văzut mai jalnice haimanale". Falstaff nu afișează urmă de regret: „Eh, destul de buni pentru tăvăleală; carne de tun! Carne de tun! Vor umple o groapă la fel de bine ca și cei mai de ispravă; deh, frate dragă, oameni muritori, oameni muritori…"[*****] În Europa secolului al XVIII-lea, infractorilor și chiar asasinilor li se oferea adesea de ales — ofertă pe care nici că puteau să o ia în calcul sau să o considere echitabilă — între execuţie sau înrolarea în armată. Oamenii săraci, fără prieteni, erau pur și simplu convocaţi prin recrutare forţată să se alăture armatei terestre sau flotei. În alte ocazii, așa cum se arată în piesa lui Farquhar, *The Recruiting Officer*, tinerii erau îmbuibaţi cu băutură până își ofereau de bunăvoie serviciile. Există o legendă, care poate chiar conţine un sâmbure de adevăr, cum că în cârciumile britanice cănile aveau fundul de sticlă, astfel încât clienţii să poată fi siguri că nimeni nu le punea o monedă în băutură. Dacă acceptai „șilingul regelui" semnai efectiv un contract prin care te alăturai armatei.

Bunii fermieri și meșteșugarii iscusiţi erau mai valoroși conducătorilor lor dacă rămâneau acasă. Frederic cel Mare a afirmat că soldaţii săi de rând erau scursurile societăţii „trântorii, leneșii, depravaţii, răsculaţii, fiii nerecunoscători și cei asemenea lor…". Ducele de Wellington și-a numit soldaţii, recrutaţi după vechiul model chiar și după Revoluţia Franceză, „lepădăturile pământului". Și tot în pământ se întorceau, iar mormintele lor rămâneau anonime. După instaurarea păcii, foarte mulţi englezi au purtat cu mândrie proteze dentare realizate din „dinţi găsiţi la Waterloo", furaţi de cei care răscoliseră printre cadavrele rămase pe câmpul de luptă. În 1822, un ziar londonez a publicat un articol despre câmpurile de luptă pe care se purtaseră războaiele napoleoniene. Acestea fuseseră întoarse cu susul în jos în căutare de oase — atât omenești, cât și de animale. Milioane de baniţe au fost trimise la Hull și au ajuns ulterior în mașinile de măcinat din Yorkshire, unde puternicele

motoare alimentate de forţa aburului le-au transformat în pulbere. „În această formă, le sunt vândute fermierilor pentru a-și îngrășa pământurile.“

Totuși, chiar și cele mai nefericite dintre războaie pot fi o modalitate de evadare pentru unii. Despre Legiunea Străină franceză s-a știut dintotdeauna că nu insista asupra adevăratelor identităţi ale membrilor săi și nu punea întrebări despre trecutul acestora. La sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial, a recrutat o serie de bărbaţi cu nume franceze care vorbeau cu accent german sau italian și păreau a înţelege foarte bine chestiunile militare. Unul dintre motivele pentru care se înrolează lumea în armată a fost și încă este sărăcia. În prezent, armata americană recrutează foarte mult din zonele rurale și urbane mai sărace. Nu din întâmplare foarte mulţi mercenari din Europa modernă timpurie proveneau din ţările mai sărace, precum Scoţia, Elveţia sau Italia. Serviciul militar le oferea o leafă mai mult sau mai puţin regulată, alimente și ocazia de a-și însuși orice le era la îndemână, de la bani la femei, pe parcursul luptelor. Pentru cei deosebit de hotărâţi și norocoși, războiul era și o șansă de a avansa pe plan social. Una dintre notoriile personalităţi ale Războiului de 30 de Ani din secolul al XVII-lea a fost Ernst von Mansfeld, fiul ilegitim al unui conte german. S-a făcut pentru prima dată remarcat luptând pentru Habsburgi și Sfântul Imperiu Roman. A fost recompensat cu binecuvântarea împăratului, care i-a conferit legitimitate. Deși a rămas catolic, a îmbrăţișat cauza protestanţilor, atât pentru că rămăsese cu senzaţia că Habsburgii nu îl trataseră corect, cât și pentru a-și spori șansele de a obţine bani și pământuri. Un secol mai târziu, Samuel Greig, originar din Scoţia, se afla la începutul carierei sale, fiind un simplu marinar de rând. A sfârșit drept unul dintre amiralii preferaţi ai Ecaterinei cea Mare datorită curajului și succesului repurtat în luptele navale. Mormântul său elaborat din catedrala din Tallinn a fost realizat la ordinul special al împărătesei.

Războiul mai oferă și un alt tip de evadare, te scapă de lucrurile pământești și de plictiseală. În Europa renascentistă, tinerii aristocraţi își ofereau din simplu amuzament serviciile unei armate sau alteia. „Am jucat întotdeauna rolul de aventurier așa cum m-a tăiat capul“, a spus un tânăr englez cu mândrie. Nu acceptase nici să primească ordine, nici să fie plătit de vreo autoritate deoarece își dorise să aibă libertatea de a veni și a pleca după bunul plac. Benjamin Harris, care a luptat de partea britanicilor în războaiele napoleoniene ca ţintaș, un soldat de rând, și-a sfârșit zilele ca mic negustor la Londra. „În ceea ce mă privește, a scris acesta în memoriile sale, nu pot spune decât că m-am bucurat

mai mult de viaţă cât timp am activat ca soldat decât după; şi, când mă aşez la lucru în prăvălia mea din Richmond Street, Soho, privesc în urmă şi mă gândesc la timpul petrecut pe câmpurile de luptă din Peninsulă, şi le consider singurele momente de care merită să-mi aduc minte."

Înainte de izbucnirea Primului Război Mondial, un liberal britanic de vază, G.P. Gooch, a scris: „Faptul că am fost scutiţi o perioadă atât de îndelungată de realităţile războiului ne-a amorţit imaginaţia. Adorăm tot ce este palpitant la fel de mult ca rasele latine; vieţile noastre sunt anoste; o victorie este un lucru pe care până şi cei mai meschini dintre noi îl pot înţelege". Foarte mulţi tineri din întreaga Europă au resimţit undele transmise de această stare de entuziasm şi exaltare. Ernest Psichari, un tânăr francez considerat erou datorită aventurilor prin care trecuse în Africa colonială franceză, detesta pacifismul, curent care, credea el, slăbea Franţa. Într-o lucrare intitulată *L'Appel des armes*, publicată înainte de izbucnirea războiului, când tensiunile începeau deja să clocotească în Europa, Psichari se arăta nerăbdător să dea piept cu ceea ce a descris ca fiind: „marea recoltă a forţei, înspre care ne poartă grăbit, încătuşându-ne ca într-o vrajă, o graţie ce nu poate fi descrisă în cuvinte". A fost ucis în luna august a anului următor. Rupert Brooke, promiţătorul tânăr poet englez, a spus că tânjea la „un anume fel de schimbare". Când a izbucnit războiul s-a grăbit să se înroleze şi, în una dintre ultimele poezii pe care le-a scris înainte să moară, în 1915, a exclamat triumfător:

Acum, Domnului să-i mulţumim Cel Ce sorocul vremii ne-a orânduit,
Şi-ai noştri tineri i-a insufleţit şi din adormire ne-a trezit,
Cu mâna sigură, ochiul ager şi forţa întărită,
Să ne pornim, precum înotătorii ce-n ape limpezi sar,
Bucuroşi dintr-o lume de bătrâneţe, frig şi osteneală istovită,
Să lăsăm cele inimi bolnave ce-onoarea nu le-a putut clinti,
Şi pe-aceia ce bărbaţi doar pe jumate sunt, şi-ale lor deşănţate şi jalnice cântări,
Şi toată acea meschină lipsă de iubire!

Chiar şi pe timp de pace, armata oferă perspectiva seducătoare a unei lumi sigure, în care conducătorii acţionează clar, iar deciziile, cel puţin cele care îi privesc pe cei de rang inferior, sunt luate de alţii. Şi, urmând modelul unui circ ambulant sau al unei trupe de teatru, armata are propriile ei valori, care intră de regulă într-o plăcută contradicţie cu cele ale banalei societăţi. În lucrarea sa *Convorbiri familiare*, marele filosof renascentist Erasmus condamnă „viaţa păcătoasă a soldatului" şi îşi imaginează o conversaţie între un călugăr şi un

soldat. Cel din urmă își mărturisește regretul de a-și fi abandonat familia pentru a deveni soldat și a măcelări alţi creștini. Atunci, întreabă călugărul, de ce ești atât de sărac? „Întrebi de ce? spune soldatul. Tot ce am câștigat prin plată, jaf, sacrilegii, furt și pradă s-a dus pe vin, curve și jocuri de noroc.“ Soldaţii renascentiști — și le putem găsi corespondenţi și în zilele de astăzi, dacă ne gândim la războaiele civile din Africa, de exemplu — puneau mare accent pe faptul că se deosebeau de civili, lăsându-și bărbile și părul să crească, purtând pălării bizare, haine ţipătoare și suspensoare supradimensionate. Când un bărbat devine soldat, a comentat Machiavelli, acesta nu-și schimbă doar „hainele, ci adoptă și atitudini, maniere, un fel de a vorbi și de a se comporta care nu mai corespunde cutumelor vieţii civile“. Pe parcursul Războiului de Independenţă, locuitorii din New York s-au plâns autorităţilor britanice, relatându-le evenimentele care au avut loc când mercenarii nemţi și-au primit leafa. „Vreme de trei zile s-au dedat la beţii, iar noi am fost nevoiţi să asistăm la scene deplorabile, care ne-au pus la grea încercare: încăierări în cârciumi, bubuit de tobe, fluierături, dansuri cât era noaptea de lungă, jocuri de cărţi și zaruri, și toate abominaţiile de pe lume s-au desfășurat chiar sub acoperișurile noastre.“

Nevoia de a evada, de a fugi de sărăcie sau de pedeapsă, îi poate arunca pe unii oameni în braţele armatei, în timp ce alţii sunt încurajaţi și susţinuţi de propria cultură chiar și în toiul luptei. Valorile și ideologiile, inclusiv religia și naţionalismul, motivează la nivel individual, la fel cum se întâmplă și pe plan naţional. Religia promite nemurire sau recompense în viaţa de apoi celor care își pierd viaţa în război. Mii de voluntari iranieni au pornit la luptă, pășind pe câmpuri presărate cu mine, pe parcursul îndelungatului Război Iran–Irak purtat în anii 1980, crezând că, după moarte, aveau să ajungă direct în paradis, căci așa le promisese ayatollahul. Unii aveau asupra lor chei, pe care le primiseră cadou și care chipurile i-ar fi ajutat să ajungă mai repede în paradis. Femeile sovietice intervievate de cunoscuta scriitoare bielorusă Svetlana Aleksievici au declarat că nu avuseseră încotro decât să-și ofere serviciile ca voluntare în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, deoarece patria lor fusese invadată. Slujbele religioase, cărţile, pamfletele, piesele de teatru și tablourile, iar ulterior radioul, cinematograful și televizorul pot avea o influenţă extraordinară asupra oamenilor, convingându-i să participe la război. Franţa revoluţionară a abundat de imagistică și ceremonii fastuoase care descriau eroismul războiului. Între 1789 și 1799, au apărut peste 3 000 de cântece

revoluționare. În Primul și al Doilea Război Mondial, afișele produse în masă — cu titlul „Țara ta are nevoie de tine“ sau „Te vreau pe TINE în armata SUA“ — au chemat tinerii la înrolare și au îndemnat civilii să susțină efortul de război.

Războiul oferă bărbaților o șansă de a-și pune forța la încercare, de a dovedi că sunt mai buni decât camarazii, dar și decât strămoșii lor. Înainte de 1914, tinerii germani auzeau aceleași povești de la generațiile mai vârstnice: povești despre suferințele și sacrificiile îndurate pentru a construi națiunea pe parcursul războaielor de unificare, așa că își doreau cu ardoare, sau cel puțin astfel afirmau foarte des, să aibă șansa de a face același lucru; în statele dușmane Germaniei, respectiv în Marea Britanie și Franța, tinerii visau să-și apere cu vitejie patriile, iar în cazul Franței să se răzbune pentru înfrângerea suferită în 1870–1871. Aproape întotdeauna tinerii erau cei care se ofereau voluntari sau erau chemați primii la arme. Din punct de vedere fizic sunt mai bine pregătiți și mai rezistenți decât părinții lor și, în plus, probabil că încă nu au devenit atât de legați de familie și comunitate, lucru care de regulă îi face pe oameni mai puțin dispuși să-și rișteze viețile în luptă.

Premisa cum că bărbatul este cel care trebuie să îndeplinească rolul de războinic pare a fi aproape universal valabilă, indiferent de epocă și de spațiu cultural și, cu toate că există câteva exemple de femei luptătoare în istorie, majoritatea celor care pornesc la luptă este formată din bărbați. În plus, când s-au stabilit regulile războiului în varii societăți, femeile, împreună cu bătrânii, copiii și uneori preoții, au fost incluse în categoria noncombatanților. Motivele pentru care bărbații și nu femeile au fost cei activi în cea mai mare parte a luptelor sunt la fel de dezbătute precum înseși originile războiului. Explicațiile sunt din nou cât se poate de diferite și apelează la tot soiul de argumente, de la cele de ordin biologic până la cele culturale. Dacă se face o medie a deosebirilor dintre cele două sexe, bărbații se clasează undeva mai sus pe scara forței, înălțimii și probabil agresivității, însă există foarte multe femei puternice și masive care pot egala sau chiar întrece un bărbat în forță. Bărbații au mai mult testosteron decât femeile, lucru care îi poate face mai predispuși la agresivitate — cu toate că oamenii de știință nu au ajuns la un consens în această privință —, însă există nenumărați bărbați blânzi din fire, care nu-și doresc să lupte. Societățile militariste, ca Sparta, de exemplu, sau armata, așa cum a evoluat ea pe parcursul timpului, nu și-ar fi pierdut timpul cu atâtea antrenamente care să insufle valorile „potrivite“ bărbaților, dacă majoritatea ar

fi fost asasini înnăscuţi. Fie că aleg de bunăvoie sau sunt nevoite să lupte, femeile pot fi la fel de îndârjite și agresive ca bărbaţii.

Chinezii au o legendă despre Sun Zi care pleacă să-i ofere regelui din Wu sfaturi despre război. Regele citise scrierile lui Sun Zi, așa că îl întreabă dacă își poate transforma concubinele în soldaţi. Înţeleptul îi răspunde că da și le învaţă pe femei comenzile folosite în timpul unui exerciţiu militar. Le împarte pe companii, le dă săbii și le pregătește de defilare. Când le ordonă să se întoarcă, acestea încep să chicotească. Sun Zi are răbdare și spune că generalul este de vină dacă comenzile sale nu sunt clare. Mai explică de câteva ori exerciţiul militar, apoi femeile pornesc din nou la defilare. Sun Zi cere toboșarilor să bată semnalul de întoarcere, însă femeile nu se supun și chicotesc din nou. În cele din urmă, după mai multe încercări eșuate, Sun Zi ajunge la concluzia că ordinele generalului au fost clare, iar dacă soldaţii nu ascultă, atunci vina aparţine ofiţerilor. Ordonă decapitarea concubinelor aflate la comanda fiecărei companii. Acestea erau favoritele regelui, iar regele a protestat. Sun Zi a fost de neclintit: își asumase sarcina de a antrena femeile și nu se putea supune ordinului de a le cruţa. Femeile au fost ucise și s-au numit în funcţie noi ofiţeri. Ulterior exerciţiul militar s-a desfășurat fără probleme și în tăcere.

Poate că potenţialul războinic al femeilor este recunoscut prin apariţia unor zeiţe ale războiului în diferite culturi — Aștar, Atena, Kali, Valkiriile — sau prin legendele ţesute în jurul reginelor războinice ca Zenobia din Palmira. Dar este și o modalitate de a limita acest potenţial la sfera divină sau de a marginaliza femeile cu puteri supranaturale. De la Boadicea, regina britanică din secolul I e.n., care este adesea înfăţișată în carul ei de război, și până la Rani din Jhansi, care și-a condus trupele împotriva britanicilor pe parcursul revoltei indiene din 1857, poveștile despre femeile războinice există în nenumărate culturi, iar unele legende au chiar și un sâmbure de adevăr și sunt bazate pe evenimente reale. Unele femei au luptat făcându-și identitatea cunoscută, însă altele s-au deghizat în bărbaţi, ca de exemplu Deborah Sampson, activă în Războiul de Independenţă american, Lizzie Compton și Frances Hook, din Războiul Civil american, care s-au înrolat de mai multe ori după ce identitatea le-a fost dată în vileag. La fel ca femeile războinice din filme precum *Crouching Tiger*, *Hidden Dragon*, *Wonder Woman* și *Kill Bill*, acestea sunt totuși excepţii și, ca atare, văzute ca fiind ceva ieșit din comun, căci războiul este, în esenţa sa, un domeniu masculin.

Obișnuiam să credem că amazoanele erau legendare, deși, potrivit cronicilor grecilor din Antichitate, acestea ar fi trăit undeva în Asia Mică. Grecii erau fascinați și oripilați de poveștile despre aceste femei supranaturale, despre care se spunea că și-ar fi tăiat un sân pentru a-și ține mai bine arcul la piept și că și-ar fi schilodit copiii de sex masculin. Despre amazoane se spunea că ar fi făcut față cu succes bărbaților în luptă, până când ordinea firească a lucrurilor a fost în cele din urmă restabilită, iar acestea ar fi fost înfrânte. Izvoarele arheologice mai recente ne dau totuși de înțeles că amazoanele nu ar fi fost un simplu mit al grecilor antici. Având în vedere că, în prezent, arheologii pot stabili sexul scheletelor, rămășițele mai multor războinici considerați a fi bărbați au fost reanalizate și s-a ajuns la concluzia că aparțineau, de fapt, femeilor. În cazul popoarelor nomade războinice care traversau călare stepa și care, potrivit grecilor, ar fi făcut parte din triburile sciților, femeile erau egale bărbaților, chiar și în luptă. Când mureau, erau îngropate cu armele lor. Probabil că circa 37 la sută dintre mormintele scite aparțin unor femei războinice. Au fost găsite și morminte aparținând războinicelor vikinge, care au luptat ceva mai târziu.

Pe țărmul vestic al Africii, a existat o versiune modernă a amazoanelor în statul Dahomey, care își datora avuția și influența comerțului cu sclavi și unei societăți deosebit de militarizate. Navigatorul victorian Richard Burton, care a ajuns aici în 1863, a descris Dahomey ca fiind „o Spartă mică și neagră" și a fost uimit să vadă regimentul militar de elită format din femei. Se spune că, la începutul anilor 1700, un conducător ducea lipsă de soldați de sex masculin pentru armata sa, așa că a îmbrăcat un regiment de femei în uniforme pentru a-și păcăli inamicul. Minciuna a devenit până la urmă realitate, căci femeile au format un regiment de pază deosebit de eficient și s-au dovedit la fel de bune în luptă. Probabil că reprezentau aproape o treime din forțele regale. Femeile erau puternice din punct de vedere fizic, disciplinate, înarmate cu muschete, iar ulterior cu pușți. Se spune că ar fi fost agresive și implacabile, mai bune luptătoare decât bărbații. Pe parcursul ultimelor bătălii purtate în Dahomey, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, războinicele au luptat până la ultima suflare. „Erau remarcabile datorită curajului și ferocității lor", a spus un marinar francez și se năpusteau asupra baionetelor franceze „cu un curaj extraordinar".

Ne amintim de războinice precum cele menționate mai sus tocmai pentru că reprezintă un exemplu atât de rar în istorie. De fiecare dată când au participat activ la efortul de război, femeile au avut mai degrabă rolul de amante sau soții

care și-au susţinut bărbaţii, infirmiere, bucătărese, furnizoare de alimente sau plăceri sexuale. În secolul al XVI-lea, armata spaniolă din Olanda era însoţită de 400 de prostituate călare și alte 400 care mergeau pe jos. În Războiul Civil american, femeile care au însoţit Armata Potomacului condusă de generalul nordist Joseph Hooker au inspirat inventarea unui nou termen — *hooker* — pentru meseria de prostituată. Armatele anglo-saxone s-au arătat dezgustate de bordelurile oficiale, pe de o parte și din cauza presiunii sociale, deși armata indiană le administra în tăcere de pe tușă. Iar armata franceză le-a considerat multă vreme un lucru de la sine înțeles. În 1953, în timpul asediului de la Dien Bien Phu din Indochina, când o armată franceză a fost înconjurată de naţionaliștii vietnamezi — Viet Minh — două bordeluri ambulante instalate pe câmpul de luptă, în care activau femei din Algeria și Maroc, au fost sechestrate împreună cu apărătorii lor, iar fetele au ajuns să-i îngrijească pe soldaţii răniţi. De foarte multe ori femeile erau forţate să se prostitueze, așa cum s-a întâmplat cu „femeile de confort“, un termen eufemistic folosit în timpul ocupaţiei Coreei și Chinei de către Japonia.

Pe parcursul primelor războaie europene moderne, persoanele care însoţeau soldaţii pe câmpul de luptă, iar printre acestea se puteau număra și bărbaţi, formau adesea un convoi lung care însoţea niște armate de dimensiuni relativ mici. Un localnic a povestit că armata spaniolă, care asedia orașul olandez Bergen-op-Zoon în 1662, „era extrem de mică, dar era urmată de o mulţime de care, cai, mârţoage, cantinieri, lachei care cărau în spate tot soiul de lucruri, femei, copii și o gloată de nerozi cu mult mai numeroasă decât armată însăși“. Autorităţile au încercat în repetate rânduri să limiteze numărul însoţitorilor, dar până să se poată aproviziona pe cont propriu, armatele au fost nevoite să apeleze la furnizori privaţi. În plus, era aproape imposibil să împiedici femeile disperate să urmeze armatele; în absenţa unui bărbat, și ele, și copiii acestora aveau să moară mai mult ca sigur. Dacă bărbaţii mureau în luptă sau de boală, femeile trebuiau să-și găsească alţi soţi sau protectori cât de repede posibil.

Deși provenea dintr-o clasă socială complet diferită de cea din care făcea parte majoritatea femeilor care însoţea armatele pe câmpul de luptă, spanioloaica Juana Smith se afla într-o situaţie la fel de vulnerabilă când și-a cunoscut soţul, pe Harry, pe parcursul campaniilor purtate de ducele de Wellington în Spania. În vârstă de paisprezece ani, nu avea un sfanţ — familia ei făcea parte din aristocraţia spaniolă, dar pierduse tot pe parcursul invaziei franceze și în războiul ce a urmat — și nu avea pe nimeni pe lume cu excepţia

unei surori mai mari. El era un ofiţer britanic care, la fel de nechibzuit în dragoste pe cât era pe câmpul de luptă, s-a îndrăgostit de ea nebunește. Prin căsătoria cu Harry, Juana a câștigat un protector, cel puţin cât timp acesta rămânea în viaţă. Ţinând cont de vremuri și de faptul că Harry era ofiţer, această uniune nu părea a fi de durată. Juana a rupt însă orice legătură cu compatrioţii ei căsătorindu-se cu un protestant. Căsătoria s-a dovedit a fi una de durată și deosebit de fericită, lucru puţin probabil de altfel. Juana și-a urmat soţul în întreaga Spanie, experimentând alături de el greutăţile campaniei militare, în timp ce Wellington alunga armatele napoleoniene înspre nord. Când focurile de armă au încetat, a colindat câmpurile de luptă de la Vitoria și Waterloo în căutarea lui. I-a fost alături când a luptat în India, iar mai apoi în Africa de Sud, unde orașul Ladysmith a fost numit în onoarea ei.

Deși în secolul XX, femeile au pătruns în domenii care aparţinuseră odinioară exclusiv bărbaţilor, forţele armate le-au acceptat cu greu ca fiind egale sexului puternic și au ezitat să le folosească în luptă. Această reticenţă, sau mai degrabă împotrivire ca să fim mai preciși, avea la bază nenumărate argumente: că femeile sunt prin natura lor mame, nu războinice; că prezenţa lor pe câmpul de luptă poate dăuna disciplinei armate, căci bărbaţii ar fi încercat să le protejeze; sau că din punct de vedere fizic și temperamental nu ar face faţă rigorilor războiului. Sau poate că adevăratul motiv era că bărbaţii se temeau că, prin acceptarea femeilor în armată, ar fi distrus un mediu confortabil. Pușcașii marini americani, a afirmat o femeie ofiţer, erau de părere că, dacă printre ei s-ar fi aflat o femeie, nu ar mai fi putut să „tragă pârţuri, să râgâie, să spună bancuri obscene, să umble dezbrăcaţi de colo colo, să-și povestească aventurile sexuale sau să se ia la trântă — pur și simplu nu ar mai fi putut fi niște tineri care se simt bine împreună“. De ce încercaţi voi, femeile, „să distrugeţi ultimul lucru bun care le-a mai rămas bărbaţilor?“ și-a întrebat un tânăr care făcea parte dintr-o unitate de operaţiuni speciale colega de sex feminin. În ultimele decenii, majoritatea armatelor occidentale a acceptat treptat femei în rândurile lor, ca soldaţi, însă vechile năravuri sunt greu de ucis. În anii 1990, un ofiţer din marina rusă a întâmpinat prima femeie cadet acceptată la Academia Navală spunându-i: „O singură fată nu are cum să distrugă flota“. În America, femeile care s-au alăturat infanteriei marine, aceasta fiind probabil cea mai dură ramură a forţelor armate americane, au trebuit să facă faţă unor atitudini ostile și misogine, iar în unele cazuri chiar și abuzului sexual. Această ostilitate a pornit adesea chiar din rândurile societăţii.

În mod paradoxal, femeile în uniformă erau văzute fie ca niște ființe lipsite de sexualitate, fie prea sexualizate. În Primul Război Mondial, britanicii au renunţat la buzunarul de la piept al uniformelor feminine de teamă că acesta ar fi atras atenţia asupra sânului ce se afla dedesubt. În al Doilea Război Mondial, în SUA circula o campanie subtilă care acuza membrele Corpului de Armată al Femeilor (Women's Army Corps) că nu s-ar fi deosebit prea mult de niște prostituate. O bună parte a participantelor la război cu care a discutat Aleksievici au aflat când s-au întors acasă că femeile care nu fuseseră pe front le acuzau că ar fi plecat pentru a pune mâna pe bărbaţi. „Știm noi ce aţi făcut acolo!"

Femeile active în război se loveau de încă o prejudecată, respectiv de percepţia că ar fi fost mai blânde decât bărbaţii. Când am luat parte la *Reith Lectures*[******] despre război, unul dintre comentariile care mi-a rămas în minte a aparţinut unei tinere femei ofiţer din York. Când a fost detașată în Afganistan, avea doi copii mici, a povestit ea, însă s-a forţat să nu se gândească la ei. În Afganistan, regimentul ei a trecut printr-un moment de panică, suspectat fiind că ar fi fost infectat cu antrax, așa că au fost toţi trataţi cu injecţii care, potrivit avertismentelor, ar fi putut provoca infertilitate printre femei. Și de această dată, s-a forţat să nu se gândească la acest lucru, a continuat ea. Publicul s-a cufundat într-o tăcere sumbră.

Date fiind necesităţile impuse de războiul de masă în secolul XX, forţele armate au fost nevoite să accepte femei în rândurile lor, însă acestora le-au fost de regulă atribuite funcţii necombatante, ca de exemplu, rolul de infirmiere sau funcţionare, șoferi de vehicule sau piloţi. Britanicii au descoperit că recruţii de sex feminin se pricepeau extrem de bine la migăloasa sarcină de interpretare a fotografiilor realizate din avion, probabil și datorită faptului că aveau experienţa cusutului, după cum a sugerat un ofiţer. Chiar și naziștii, care puneau un accent deosebit pe domeniul *Kinder, Küche, Kirche* (copii, bucătărie, biserică), considerându-l a fi o sferă ce aparţinea strict femeilor, s-au trezit în situaţia de a nu avea încotro decât să le cheme sub arme în al Doilea Război Mondial. În 1945, în armata germană activau 500 000 de femei, care îndeplineau sarcini auxiliare și de suport. Probabil că numărul femeilor angajate de forţele sovietice era de două ori mai mare. Pe timp de pace, autorităţile sovietice vorbiseră întotdeauna despre egalitatea în drepturi între cele două sexe (deși în realitate lucrurile nu stăteau chiar așa), însă femeile

fuseseră acceptate în armată, o bună parte a acestora ca voluntari, după pierderile devastatoare în vieţi omeneşti suferite de parcursul invaziei germane. În Uniunea Sovietică, femeile erau trimise în prima linie de luptă, făcând parte din personalul medical, dar luptau şi ca soldaţi sau puşcaşi antiaerieni, ca partizani, în spatele liniilor frontului, ca infanteriști, piloţi sau alăturându-se echipajelor de pe tancuri. Forţele aeriene sovietice dispuneau de trei unităţi formate exclusiv din femei, cea mai cunoscută dintre acestea fiind un regiment de bombardiere, poreclit de nemţi „vrăjitoarele nopţii“. Formarea acestor regimente i-a neliniștit în primă fază pe sovietici, pe de o parte pentru că foarte multe dintre aceste femei erau extrem de tinere și, pe de altă parte, pentru că le aduceau aminte de casă. Olga, o asistentă medicală intervievată de Aleksievici, și-a amintit că: „La un moment dat, într-o noapte, stăteam lângă un buncăr și am început să cânt în șoaptă. Credeam că toată lumea doarme și că nimeni nu mă poate auzi, însă de dimineaţă comandantul mi-a spus: Nu am dormit. Atât de mult tânjeam să auzim vocea unei femei…“ Comandantul de sex masculin al unui regiment antiaerian a spus în primă fază că femeile nu se puteau integra: chestiunile militare „au fost considerate încă din cele mai vechi timpuri sfera bărbaţilor“. În plus, proiectilele erau prea grele ca să poată fi transportate de femei; prezenţa femeilor în același buncăr avea să-i tulbure pe bărbaţi; toată lumea știa că nu era sănătos pentru femei să stea ore în șir pe scaunele de control din metal; și, în fond și la urma urmei, „unde ar fi putut să-și spele și să-și usuce părul?“ Nevoile impuse de război au forţat atât femeile, cât și bărbaţii înrolaţi în respectivul regiment să se adapteze. „Am mers împreună pe un drum anevoios“, a spus o femeie. Germanii erau adesea deosebit de violenţi cu prizonierele sovietice, etalându-le în cadrul paradelor pentru a arăta că erau niște monștri sau împușcându-le fără să mai stea pe gânduri. Femeile care luptau în război aveau la îndemână două gloanţe, unul pentru a se sinucide înainte de a cădea pe mâna nemţilor și un al doilea, de folosit în caz că primul dădea greș.

Aproximativ 27 000 de femei din Uniunea Sovietică au luptat și în cadrul forţelor de gherilă împotriva nemţilor. Se spune că în Italia, 35 000 de femei ar fi făcut parte din forţele partizane ce luptau în spatele liniei frontului și că unele dintre acestea ar fi murit în luptă. Femeile au luptat și și-au dat viaţa și în Iugoslavia, Grecia, Polonia și Danemarca. Rezistenţa Franceză le oferea de regulă femeilor doar funcţii auxiliare, pe de o parte și pentru că Francezii Liberi ai lui de Gaulle nu erau de acord cu înarmarea femeilor. Sau, după cum le-a

spus un membru de sex masculin al Rezistenţei britanicilor: „Dacă trebuie să folosim femei, atunci este de preferat să folosim femei mai în vârstă… căci șansele ca acestea să devină ispite pentru colegii lor sunt mai mici…“ Începând cu 1943, formidabilele formațiuni de gherilă Maquis, care au luptat inițial în munții și dealurile din sud-estul Franței, s-au descotorosit cu totul de femei. Din 1945, femeile au continuat să lupte în războaiele de gherilă împotriva forţelor externe de ocupaţie sau a propriilor guverne, însă, în momentul în care războiul a luat sfârșit, contribuţiile lor au fost adesea minimalizate sau șterse din istorie. În Nicaragua anului 1979, după victoria repurtată de Frontul Sandinist, majoritatea femeilor a fost demobilizată sau mutată în unități formate exclusiv din femei. După Războiul de Independenţă din Algeria, femeile care au participat la lupte nu au primit pensii.

În mod evident, argumentele biologice nu sunt îndeajuns pentru a explica vechile deosebiri dintre sexe, percepţie care de-abia acum începe să se schimbe, în mod sporadic și neregulat. Având în vedere faptul că războiul și societatea s-au influenţat reciproc într-un mod atât de profund, nu putem ignora faptul că războiul ne-a modelat puternic percepţia și felul în care înţelegem feminitatea și masculinitatea. Cultura, cum bine știm, înţeleasă în cel mai larg sens al valorilor și convingerilor pe care pune o societate preţ și care o menţin unită, modelează individul în egală măsură sau chiar mai mult decât biologia. Le prezentăm celor tineri aceste așteptări și îi educăm inspirându-le valorile noastre.

Războiul și masculinitatea au avut o relaţie intimă, de durată cea mai mare parte a istoriei omenirii, iar oamenii au privit de regulă universul feminin ca fiind centrat în jurul căminului și al familiei. În *Iliada*, Hector pleacă în luptă împotriva grecilor și își ia la revedere de la soţia sa Andromaca, spunându-i:

> *Du-te-napoi liniștită și-ţi cată de treburi acasă,*
> *Vezi de vătale și furcă și-ndeamnă pe roabe să fie*
> *Harnice-alături de tine și las' că de arme purta-vor*
> *Grijă bărbaţii troieni și eu mai presus decât alţii.*[*******]

„Războiul este pentru bărbaţi, ceea ce este maternitatea pentru femei“, a declarat Mussolini. Fasciștii erau efectiv îndrăgostiţi de rolurile tradiţionale ale sexelor. Franţa de la Vichy a făcut din Ziua Mamei un festival important, în cadrul căruia acorda medalii mamelor cu calităţi extraordinare. Goebbels, șeful propagandei naziste, a susţinut că „bărbatul trebuie pregătit pentru a fi

războinic, iar femeia ca recreere pentru războinic“, idee pe care a și pus-o în practică pe parcursul vieţii, cel puţin în ceea ce privea recreerea. „Dacă eliminăm femeia din toate domeniile vieţii publice, facem acest lucru nu pentru a o dezonora, ci tocmai pentru a-i reda onoarea“, a spus tot Goebbels, făcând pe sfântul. Regăsim asemenea mentalităţi și astăzi chiar și în societăţile mai liberale.

Dacă părerile bărbaţilor privind implicarea femeilor în război sunt împărţite, același lucru este valabil și pentru femei. Grupările feministe ce au urmat au fost neliniștite de discuţiile referitoare la femeile active în război, preferând să înţeleagă războiul ca pe o activitate masculină. Filosoful Jean Bethke Elshtain, care a explorat, printre altele, și subiecte precum rolul sexelor și războiul, a citit cu uimire o ediţie specială a *Women's Studies International Forum*, revistă care, așa cum sugerează și titlul, are ca scop încurajarea cercetării feministe. Titlul ediţiei, „Women and Men's Wars“, a spus Elshtain căzând pe gânduri încurajează femeile să se ţină departe. „Războiul este activitatea bărbaţilor: din punct de vedere istoric, bărbaţii sunt autorii violenţei organizate. Este adevărat că femeile au fost atrase în această realitate — căci li s-a cerut să respecte, să sufere, să facă faţă, să plângă, să onoreze, să adore, să fie martori și să muncească. Dar bărbaţii sunt cei care *au scris și definit* războiul, iar femeile sunt «afectate» de război; în majoritatea cazurilor, ele *reacţionează*.“ Deși impactul războiului asupra femeilor a fost un subiect destul de cercetat, prin comparaţie, există relativ puţine lucrări referitoare la rolul de războinic al femeii sau subiectul mai general al rolului sexelor și războiului.

Cu toate acestea, în nenumărate societăţi — atât în epocile trecute, cât și în prezent — băieţilor li se cere să fie bărbaţi. Dar în parte, acest lucru înseamnă să dea dovadă de acele calităţi pe care le asociem de regulă războinicilor. Pe măsură ce cresc, trec prin ritualuri, adesea dureroase, prin care sunt iniţiaţi în bărbăţie. Copii fiind, băieţii primesc în dar arme de jucărie, uniforme în miniatură sau jocuri de război. În Europa de secol XIX, serviciul militar era adesea supranumit „școala de bărbăţie“. Mai mult decât femeile, bărbaţii învaţă să se teamă să fie lași. Acuzaţia „te comporţi ca o muiere“ are conotaţia emotivităţii și lașităţii. Chiar și în societăţile moderne de astăzi, pe parcursul antrenamentelor militare, sergenţii și ofiţerii își umilesc proaspeţii recruţi spunându-le „fetiţă“ sau „păpușă“. Prin urmare, dacă luptă alături de bărbat, femeia amenință să submineze însăși noţiunea de bărbăţie. După cum a spus cât se poate de clar și un subofiţer al unităţii de elită a marinei americane, Navy

SEALs (al cărei motto este: „The Only Easy Day Was Yesterday“, adică *Singura zi ușoară a fost ieri*): „Acești bărbați au fost crescuți cu ideea că fetele sunt mai slabe, că le sunt inferioare și și-au dedicat identitatea și bărbăția meseriei lor. Prin urmare, atunci când văd femei pe câmpul de luptă, sunt cuprinși de panică, deoarece se gândesc «Oh, Doamne, atunci eu ce sunt?»“

Femeile au avut un rol de jucat în facerea războinicului masculin. Era convinsă că iubise un laș, a declarat o americancă pe parcursul celui de-al Doilea Război Mondial, în momentul în care a primit de la iubitul ei o scrisoare în care acesta i-a recunoscut că plânsese pe parcursul luptelor mai dure. „Nu i-am mai scris niciodată.“ Asemenea mamelor spartane din Grecia antică sau femeilor care ofereau pene albe bărbaților care îndepliniseră vârsta serviciului militar, dar nu purtau uniformă în perioada Primului Război Mondial, femeile au îndemnat bărbații să plece la luptă și i-au făcut de rușine când au refuzat. În alte culturi, femeile luau bărbații peste picior, dezbrăcându-se sau arătându-și organele genitale în semn de batjocură pentru ceea ce considerau a fi lașitate masculină. În timpul regimului de stânga instaurat de guvernul Salvador Allende în Chile, unele dintre oponentele sale conservatoare au aruncat cu porumb în soldați, acuzându-i că ar fi fost niște „lași“ cărora le era frică să-l îndepărteze pe Allende de la putere.

Femeile s-au opus războiului, uneori pe motiv că ele ar fi fost cele care creau, nu care luau vieți. Cu toate acestea, au și susținut și aplaudat războiul. „Să nu crezi că plâng deoarece fiii mei mai vârstnici au murit“, a spus o mamă din Bulgaria la începutul secolului XX. „Plâng pentru că mezinii mei nu sunt suficient de mari să plece și să ajute la izgonirea turcilor.“ În Prusia de secol XIX, femeile patriote strângeau fonduri pentru construcția navelor de război. Sufragetele activiste Emmeline și Christabel Pankthurst și-au schimbat radical poziția după 1914, când au abandonat lupta pentru lărgirea dreptului de vot și au ajuns să susțină din toată inima războiul, inclusiv înrolarea bărbaților. În Primul Război Mondial, o scrisoare aparținând unei femei care se autodescria ca fiind „o mămică“ și trimitea un „mesaj pacifiștilor“, a apărut în ziarul britanic de circulație în masă *Morning Post*, care, în 1916, a vândut 70 000 de copii în mai puțin de o săptămână. Ulterior, scrisoarea a fost tipărită sub formă de pamflet. Femeile din Marea Britanie, a scris aceasta, în calitate de mame ale bărbaților care luptă pentru a apăra onoarea și tradițiile imperiului, nu vor tolera apelurile la pace. „Femeile din rasa britanică au o singură temperatură și aceea este incandescența.“ Noi, femeile, a continuat ea, „oferim muniția, «pe

unicii fii» să umple aceste rânduri“. Femeile, „bine crescute“ și „timide“, nu își doriseră război, însă acum își îndeplineau responsabilităţile ce le reveneau. „Ne-am luat băiatul de la școală, i-am luat bereta de pe cap…“ Dacă, încheia femeia cu mândrie, fiii lor nu se întorceau, englezoaicelor avea să le rămână amintirea încununată de glorie a bărbaţilor lor.

După cum a scris și Virginia Woolf în *O cameră doar a ei*:

> Pe parcursul secolelor, femeile au îndeplinit rolul de oglindă, au posedat acea magică și fermecătoare putere de a reflecta chipul bărbatului, de a-i da o valoare de două ori mai mare decât cea firească. Fără această abilitate, pământul încă ar fi arătat probabil ca o mlaștină, o junglă. Triumfurile care au încununat războaiele ar fi rămas necunoscute. Încă am scrijeli conturul căprioarelor cu rămășiţe de oase de berbec și am face troc cu cremene pe piei de oaie sau orice fel de podoabă simplă ar fi pe gustul nostru primitiv. Superman și Fingers of Destiny nu ar fi existat niciodată. Ţarul și kaizerul nu ar fi purtat niciodată coroane și nici nu le-ar fi pierdut. Oricare ar fi scopul lor într-o societate civilizată, oglinzile sunt esenţiale oricărei acţiuni violente și eroice. Acesta este motivul pentru care și Napoleon, și Mussolini insistă atât de puternic că femeile sunt inferioare, căci, dacă nu ar fi inferioare, ar înceta să mai dea importanţă bărbatului. Acest lucru, explică în parte de ce sunt adesea femeile atât de necesare bărbaţilor.

Ahile, simbolul occidental al marelui războinic, cel care fusese antrenat din fragedă pruncie să devină o formidabilă mașinărie de ucis, a apelat la mama lui, nimfa Thetis, să-i aline durerea și furia care l-au cuprins în momentul în care a fost umilit de Agamemnon, comandatul invadatorilor greci ai Troiei. Thetis i-a promis răzbunare și i-a făcut cadou o armură specială. În viaţa reală putem găsi nenumărate analogii pentru Ahile. Julian Grenfell provenea dintr-o veche familie aristocrată britanică. Julian, fratele său Billy și doi veri din familia Grenfell au crescut în perioada antebelică în conace impresionante, unde erau vizitaţi de prim-miniștri, scriitori de vază, capete încoronate și ofiţeri distinși. Familia Grenfell se pricepea la război și vânătoare — vânătoarea fiind la rândul ei o simplă pregătire pentru război sau cel puţin pentru războiul pe stil vechi. Arborele genealogic al familiei includea amirali, generali și un feldmareșal. Bărbaţii Grenfell câștigaseră medalii pentru curajul lor și își dăduseră viaţa în războaiele purtate de Marea Britanie în întreaga lume. La începutul Primului Război Mondial, Julian se afla în Africa de Sud, dar era disperat să se întoarcă în Europa să se alăture luptelor. „Este îngrozitor să fii izolat aici în vremuri ca acestea“, i-a scris el mamei sale, Lady Desborough. „Trebuie să fie minunat în Anglia acum!“ Când a ajuns în tranșeele de pe frontul de vest, i-a scris niște scrisori deosebit de sincere despre experienţa de a fi soldat, fiorii luptei și teama

de a ajunge laș. Ea le-a arătat cu mândrie prietenilor ei și l-a convins pe redactorul-șef de la *The Times* să le publice în ziar ca anonime.

Pentru ducele de Wellington, cel mai important lucru nu era ca ofițerii săi să știe să citească o hartă sau să înțeleagă cum funcționa o armă de foc; aceștia trebuiau să fie curajoși. Înainte de 1914, această lecție era predată băieților din păturile sociale de mijloc și aristocrație, ca de exemplu, Grenfell și verii lui. Școlile publice britanice, dar și prietenii și familiile îi învățau pe cei tineri că trebuiau să-și păstreze calmul și să-și controleze emoțiile. Dacă se confruntau cu moartea, atunci trebuiau să-i facă față cu curaj. Era de neconceput să nu iei parte la marile lupte ale momentului, ca de exemplu, cele două Războaie Mondiale, în condițiile în care toată lumea se înrola în armată, iar civilii îi priveau strâmb pe bărbații care ajungeau la vârsta îndeplinirii serviciului militar, dar nu purtau uniforme. Nu din curaj sau din proprie inițiativă, a spus un englez, ajunsese să lupte pe frontul din Franța în Primul Război Mondial. „Din contră, am fost purtat pe crestele valului provocat de acest eveniment mondial. Asta-i tot. Nu este vorba de slăbiciune, ci doar de neputința de a rezista curentelor vremii. Nu, nu este slăbiciune, este tinerețe."

Culturile au nevoie de eroi și de cele mai multe ori cele mai vii imagini din închipuirea noastră aparțin chipurilor luptătorilor: Hector, Ahile, Ginghis-Han, Napoleon, Lancelot, Robert the Bruce, Iuliu Cezar, Babur, Frederic cel Mare, baronul von Richthofen, Geronimo, Richard Inimă de Leu, Saladin. Vechiul Testament abundă de povești despre marii războinici — Iosua, Gideon, David. Toți avem propriile noastre liste de luptători preferați, însă eroii nu cunosc bariere culturale. Alexandru cel Mare și-a început invazia din Asia, aducând jertfe pe un tumul care, bănuia el, ar fi aparținut marelui Ahile. Napoleon era cu gândul la Alexandru când a invadat Egiptul, iar nefericitul său nepot, Napoleon al III-lea, a încercat să-și imite curajosul unchi, luând în propriile mâini comanda trupelor franceze în Războiul franco-prusac și mânându-le spre dezastru la Sedan. Europa de secol XIX a redescoperit Evul Mediu, fermecată fiind de această perioadă și datorită imaginii acelui nobil cavaler în armură, gata să lupte și să-și dea viața pentru onoarea sa și a doamnei care îi cucerise inima. Într-un manual militar austriac din 1889 scria: „Stricta interpretare a conceptului de onoare militară înnobilează corpul ofițerilor în ansamblul său și îl înzestrează cu ideea de cavalerism". În timp ce se apleca peste marginea vasului care îl purta către Franța în 1914, camaradul unui tânăr soldat pe nume Huntly Gordon recita versuri din tragedia shakespeariană

Henric al V-lea: „Și-acum spre Franţa, lorzi. Ne fie calea de slavă, tuturor, învăluită. Măreţ și norocos războiul fi-va!“******** Tinerii care au pornit la război în 1914, indiferent dacă proveneau din mari orașe europene sau regiuni izolate din Canada sau Australia, crescuseră cu miturile și epopeile clasice, măreţele opere literare și romanele populare precum *Cei trei muschetari* sau aparent nesfârșita serie de romane de aventură.

Războiul poate oferi aventură; dar poate fi și o afacere, adesea una deosebit de profitabilă. Mercenarii (în engleză *free-lancers* — așa cum erau aceștia cunoscuţi după armele pe care le foloseau) au o istorie veche și adesea prea puţin onorabilă. În secolele al XIII-lea și al XIV-lea, existau grupări de bărbaţi înarmaţi care luau Italia cu asalt, oferindu-și serviciile prosperelor orașe-stat, implicate în lupte cu vecinele lor. Unii erau localnici, alţii proveneau însă din regiunile alpine, fiind probabil veterani ai cruciadelor sau războaielor dinastice și lipsiţi de alte talente pe lângă cel de a lupta. Conducătorii lor semnau un contract, așa-numitul *condotta*, prin care se angajau să trimită în bătălie un anumit număr de soldaţi. Bărbaţii, *condottieri*, soseau pe câmpul de luptă cu arme și armură proprie și luptau de regulă atâta timp cât erau plătiţi. Dacă dintr-un motiv sau altul nu-și primeau banii promiși, se puteau opri în plină campanie, chiar și în toiul luptei, luându-și angajatorul ostatic în schimbul unei răscumpărări. Odată ce luau sfârșit campaniile, care aveau de obicei loc pe parcursul lunilor călduroase de vară, *condottierii* începeau să cutreiere zonele rurale, însușindu-și mai toate bunurile pe care puteau pune mâna. Asemenea liderilor grupărilor criminale de astăzi, care se laudă cu tatuajele lor, căpitanul unui regiment de *condottieri* își purta cu mândrie motoul pe platoșă: „Dușman al lui Dumnezeu, dușman al cucerniciei, dușman al păcii“. Machiavelli ura mercenarii, considerându-i niște paraziţi periculoși care se hrăneau cu organul politic al statului. Prin urmare, i-a îndemnat pe conducătorii italieni să formeze miliţii civile, cărora le erau insuflate virtuţile corecte și care erau întru totul loiale orașului lor. La fel de important era ca acestea să fie bine disciplinate și antrenate. Provocarea, a descoperit Machiavelli, rămânea aceeași ca întotdeauna, și anume de a găsi o modalitate de a recruta civili — fermieri, cizmari, funcţionari sau învăţători — pe care să-i transforme într-un regiment unit, gata să asculte ordine și să facă faţă greutăţilor, gata să ucidă și să fie uciși.

Asemenea multora dintre contemporanii săi, Machiavelli consulta literatura clasică. „Victoria în război, a scris mult-admiratul Vegetius, nu depinde întru

totul de numărul de soldaţi sau de simplul curaj de care aceştia dau dovadă; doar priceperea și disciplina pot asigura victoria.“ Romanii, a continuat el, au cucerit lumea pentru că își antrenau permanent soldaţii, menţineau o disciplină strictă și luau foarte în serios artele războiului:

> În absenţa acestor atribute, ce șansă să fi avut armata romană, formată dintr-o mână de oameni, în faţa puzderiei de gali? Sau ce succes să fi repurtat romanul, mic la stat, în comparaţie cu germanii de statură impresionantă? Spaniolii nu ne-au depășit doar numeric, ci și în forţă fizică. Am fost întotdeauna inferiori africanilor în ceea ce privea avuţia, dar aceștia nici că se puteau compara cu noi la strategie și viclenie. Grecii ne erau fără îndoială mult superiori în arte și toate științele.

În societăţi asemenea celei romane, graţie culturii predominante, cei tineri erau deja pregătiţi să devină soldaţi. În alte epoci și spaţii geografice însă, influenţa deţinută de societatea civilă asupra recruţilor a trebuit retezată, atât la propriu, cât și la figurat, pentru ca tinerii să poată fi modelaţi și transformaţi în buni soldaţi. Renunţarea la îmbrăcămintea civilă și îmbrăcarea uniformei, impunerea unor frizuri standard și traiul în cazarmă — toate acestea simbolizează trecerea dintr-o lume în alta. Vechile loialităţi, faţă de familie, prieteni sau comunitate trebuie înlocuite cu cele noi, faţă de regiment, vas sau escadră. Stindardele, înfăţișând vulturi de bronz sau metal, care erau purtate de legiunile romane, de exemplu, steagurile, poveștile despre triumfurile sau înfrângerile trecutului fac parte dintr-o nouă identitate comună. După ce a recuperat doi vulturi romani pierduţi într-un război cu parţii, împăratul Augustus a construit un templu în onoarea acestora și a bătut monedă în cinstea lor. În secolul al XVI-lea, temutele companii germane de mercenari, *Landsknechte*, își întimpinau noii membri printr-o ceremonie elaborată, cvasireligioasă. Recruţii treceau pe sub o boltă improvizată din halebarde și sulițe, erau astfel înrolaţi, își scriau numele într-un registru și își acceptau prima leafă. Apoi le era citit codul riguros de disciplină, iar ei depuneau un jurământ prin care îl acceptau. Pentru a le menţine regulile proaspete în memorie, teritoriile le erau delimitate cu câte un eșafod, fie acesta doar schiţat sau real. Iar eșafoadele chiar erau folosite.

În principiu, disciplina militară a fost întotdeauna strâns legată de teama de a fi pedepsit, de a fi închis sau executat. Începând cu grecii din Antichitate și sfârșind cu indienii irochezi, armatele au folosit ca pedeapsă mănușa de fier, victima ajungând să alerge printre camarazii ei, în timp ce aceștia o loveau. Ofiţerii prusaci își băteau soldaţii cu capul sabiei, iar spaniolii foloseau

vergeaua muschetei. Vreme de secole, marina și armata britanică au folosit biciul *cat-o-nine-tails* (pisica cu nouă vieți), care tăia în carne vie. Pe când era doar un cadet în vârstă de treisprezece ani, viitorul amiral Jacky Fischer a leșinat asistând la prima sa biciuire. Deși tipul crimelor de care pot fi acuzați soldații s-a schimbat — dacă blasfemia încă s-ar număra printre acestea, barăcile din vest ar fi aproape goale —, incredibil este că unele abateri rămân neschimbate, indiferent de epocă și de spațiul geografic. Nesupunerea și nerespectarea ordinelor, pierderea unei arme, dezertarea — toate acestea constituie amenințări la adresa ordinii și unității și sunt deosebit de periculoase în luptă. „Un soldat, a spus Frederic cel Mare, trebuie să se teamă mai mult de ofițerul său decât de inamic." Într-o epocă cu totul diferită, un om cu totul diferit, și anume revoluționarul Troțki, a afirmat cam același lucru: „Un soldat trebuie să aibă de ales între moartea probabilă, dacă avansează, și moartea sigură, dacă dă înapoi". Asemenea multor alte armate, din epoci trecute, dar și din viitor, Armata Roșie a lui Troțki efectua execuții sumare pe câmpul de luptă, așa cum au făcut și armatele sovietice în al Doilea Război Mondial.

În 1941, William McNeill, un tânăr american care fusese recrutat împreună cu milioane de alți soldați, a făcut cunoștință cu o altă metodă, la fel de veche, folosită de armată pentru a transforma omul de rând în soldat. Detașat pe o câmpie uscată și prăfuită din Texas, a trebuit să execute la nesfârșit diverse exerciții militare, în timp ce un „noncombatant analfabet" urla tot soiul de ordine. „Nici că mi-aș fi putut imagina un exercițiu mai inutil." Ani mai târziu, McNeill, devenit acum un distins istoric, și-a dat seama că își aducea aminte de momentul exercițiului cu o oarecare căldură. „Nu există cuvinte potrivite pentru a descrie sentimentul pe care mi l-a trezit mișcarea prelungită la unison pe care o cerea exercițiul militar." Își aduce aminte că l-a încercat un sentiment de bine, că-i plăcea faptul că luase parte la un ritual colectiv alături de camarazii săi. Defilarea a devenit un scop în sine: „Simplul fapt că înaintam la pas sprinten, pe ceas, era suficient pentru a ne face să ne simțim bine, împăcați cu noi înșine, mulțumiți de faptul că avansam împreună, și oarecum satisfăcuți de lumea întreagă". În societățile individualiste de astăzi râdem și deplângem automatizarea omului, când asistăm la exercițiile de gimnastică în masă efectuate la Phenian, de exemplu, la pasul de gâscă în care mărșăluiesc soldații la paradele militare, dar admirăm în același timp munca de echipă — cum reușesc opt vâslași să-și poarte ambarcațiunea pe apă sau felul în care se mișcă elegant, pe scenă, o trupă de balet. McNeill a scris în cele din urmă o carte

despre importanţa unui concept pe care l-a denumit „muscular bonding“ (legătură musculară). Exerciţiul militar și disciplina colaborează pentru a da naștere acelor războinici care ascultă ordinele și execută sarcinile în echipă, asemenea atleţilor și dansatorilor bine antrenaţi, chiar și în cele mai dificile dintre împrejurări. „Este minunat că putem să scoatem atât de multe din ei“, a spus Wellington despre „lepădăturile pământului“ (soldaţii săi).

Poate că deplângem însuși conceptul de antrenament, care transformă omul într-o piesă ce face parte dintr-o mașinărie mai mare, mușchii determinându-l să avanseze automat, însă acest lucru este esenţial bunei funcţionări în luptă. O sarcină clară, precum cea dată marinarilor pe vas, de exemplu, poate ţine panica în frâu. Antrenamentul și disciplina determină soldaţii să facă lucruri nefirești, să-și rișteze vieţile sau să ia viaţa altuia. Dacă disciplina și antrenamentul dau greș, iar regimentele își pierd coeziunea, soldaţii nu mai reprezintă o ameninţare atât de mare pentru dușmanul lor și devin și mai vulnerabili. În bătălia de la Antietam, Regimentul 16 de Infanterie Connecticut, a fost trimis în luptă, fără pic de antrenament. Soldaţii abia dacă știau cum să tragă cu arma. De fapt, învăţaseră doar cu o zi înainte cum să-și încarce puștile. Soldaţii Regimentului 16 nu știau cum să defileze și cum să înainteze ca un corp compact, sarcină dificilă chiar și în cele mai favorabile dintre situaţii, dar cu atât mai grea pe câmpul de luptă, iar ofiţerii încă nu dispuneau nici de autoritatea, nici de cunoștinţele necesare pentru a le da ordine. Când soldaţii confederaţi, mai duri și mai experimentaţi, le-au atacat flancurile, avansând din lanul înalt de porumb, s-a declanșat haosul. Ofiţerii Regimentului 16, la fel de lipsiţi de experienţă ca soldaţii lor, nu au știut ce să facă. Unul dintre ei i-a spus disperat colonelului său: „Spuneţi-ne ce vreţi să facem și vom încerca să ne supunem“. Oamenii s-au panicat pur și simplu și au luat-o la goană. Un soldat confederat a descris o adunătură de soldaţi nordiști înspăimântaţi, „care se ghemuiau într-o formaţiune dezordonată“, incapabili să se miște, la poalele unui deal. „Am dat iama în ei, a povestit acesta, voleu după voleu, fără să avem vreun dubiu executând această înfiorătoare manevră“. Regimentul 16 și-a pierdut un sfert din oameni în acea zi.

Ierarhia militară, coeziunea și un moral puternic pot presupune însă pericole. În octombrie 1943, un ofiţer s-a adresat unui grup de soldaţi din regimentul său: „Majoritatea dintre voi va ști cum arată o sută de cadavre întinse pe pământ, va ști când sunt o sută sau când sunt o mie. Iar faptul că aţi asistat la asemenea scene și v-aţi păstrat decenţa — cu excepţia acelor cazuri excepţionale

de slăbiciune omenească — v-a întărit și constituie o pagină de glorie a istoriei noastre, care nu a fost menţionată și nici nu trebuie menţionată vreodată“. Cel care a luat cuvântul a fost Heinrich Himmler, devotatul locotenent al lui Hitler și liderul forţelor militare naziste, Schutzstaffel sau SS, responsabile pentru cele mai înfiorătoare atrocităţi. Publicul său era format din ofiţeri SS din Polonia ocupată, iar pagina de glorie la care se referea era exterminarea evreilor din Europa. Deși unii soldaţi ajung să guste sadica plăcere de a-i tortura și ucide pe cei neajutoraţi, alţii privesc acest lucru doar ca pe o sarcină ce trebuie dusă la bun sfârșit.

Un simţ puternic al camaraderiei, la care se adaugă dorinţa de a îndeplini ordinele, care îi determină pe soldaţi să lupte și să reziste împreună, pot provoca cruzimi și atrocităţi organizate și sistematice. *Ordinary Men* (*Oameni obișnuiţi*) este titlul studiului realizat de istoricul Christopher Browning, care a analizat un batalion german de poliţie care a masacrat evrei în Polonia. Unii dintre aceștia erau într-adevăr antisemiţi, dar se pare că majoritatea nu făcea decât să respecte ordinele primite. Oamenilor li s-a dat de ales și s-au putut transfera în alt batalion dacă sarcina li se părea prea complicată. Din 500 de oameni, au plecat mai puţin de zece. În 1944, un regiment SS a pătruns în orășelul francez Oradour-sur-Glane, unde a ucis toţi locuitorii, bărbaţi, femei și copii, care i-au ieșit în cale. Ulterior s-au justificat spunând că orașul era puternic implicat în activităţile Rezistenţei. Aproximativ 642 de persoane au murit, deși SS-ul nu a găsit nicio dovadă că aici s-ar fi desfășurat acţiuni ale Rezistenţei. Unul dintre ucigașii SS i-a mărturisit ulterior unui alt veteran german: „Vorbind ca între doi veterani SS, Herr Müller, vă spun, că n-a fost mare lucru. În Rusia, făceam astfel de lucruri zi de zi“. De atunci, satul devastat a rămas pustiu, ca un monument ridicat pentru a aminti de acea perioadă întunecată. Cu toate acestea, nu ne putem consola cu gândul că oamenii „obișnuiţi“ ai batalionului de poliţie sau cei din SS erau naziști. Chiar și armatele bunelor regimuri democratice, cu puternice valori liberale, sunt capabile să comită atrocităţi. O veșnică provocare pentru acele societăţi care deplâng violenţa nestăvilită este transformarea soldaţilor din armată în ucigași, dar niște ucigași ţinuţi sub control. Fragilul echilibru presupune antrenarea recruţilor de așa manieră încât aceștia să depășească acele inhibiţii pur omenești care îi împiedică să ucidă — căci altfel nu ar fi utili în luptă — și totodată menţinerea soldaţilor în frâu, astfel încât să nu meargă prea departe.

Războiul are propriile lui legi, iar una dintre cele mai vechi și mai trainice dintre acestea presupune cruţarea civililor sau a persoanelor care s-au predat, în toate instanţele posibile. Cu toate acestea, toţi știm povești sau am văzut imagini în care orașele sunt prădate, prizonierii de război executaţi, bisericile pline de refugiaţi aruncate în aer sau fermele incendiate intenţionat. Nu putem uita nume ca Oradour, Wounded Knee sau Nanjing. Pentru orice american care a trăit în perioada Războiului din Vietnam, incidentul de la My Lai, când un grup important de soldaţi americani de rând s-a dezlănţuit asupra unui sat, a ajuns un simbol al violenţei și cruzimii acestui război. (Și tabăra vietnameză a comis atrocităţi, dar Vietnamul le-a acceptat mai greu.) În 1968, la urechile reporterilor americani din Vietnam au început să ajungă povești cum că 500 de săteni, de toate vârstele, fuseseră uciși cu sânge-rece de o patrulă americană. Un pilot curajos de elicopter care s-a aflat la faţa locului a făcut tot ce i-a stat în putinţă pentru a-i salva pe vietnamezi și ulterior a înaintat un raport superiorilor săi, care nu au luat absolut nicio măsură. Ofiţerii de rang înalt din Vietnam și ulterior de la Washington au făcut tot ce au putut pentru a mușamaliza incidentul. În 1969, unul dintre cei mai respectaţi jurnaliști americani, Mike Wallace, l-a intervievat pe Paul Meadlo, unul dintre soldaţii responsabili pentru atac, care a recunoscut fără ocolișuri că deschisese de la mică distanţă focul asupra civililor neajutoraţi. „Și câţi ai omorât?“ a întrebat Wallace. „Greu de spus, a răspuns Meadlo, căci cu o pușcă automată nu faci decât să arunci cu gloanţe în stânga și în dreapta. Poate că zece sau cincisprezece“, a adăugat el. „Și copii mici?“ a întrebat Wallace. „Și copii mici.“ Mama lui Meadlo, care a fost intervievată de Seymour Hersh, primul jurnalist care investigase incidentul, a spus următoarele despre fiul ei: „Le-am dat un băiat bun, iar ei mi-au trimis înapoi un criminal“.

**** Shakespeare, *Opere complete*, vol. I, *Henric al VI-lea*, Partea a III-a, traducere de Barbu Solacolu, Editura Univers, Bucureşti, 1982.

***** Shakespeare, *Opere complete*, vol. 4, *Henric al IV-lea*, Partea I, traducere de Dan Duţescu, Editura Univers, București, 1985.

****** Serii de conferințe ținute de personalități contemporane marcante, organizate anual de BBC și transmisă de BBC Radio 4 și BBC World Service. (*N.tr.*)

******* Homer, *Iliada*, traducere de George Murnu, Editura Univers, Bucureşti, 1985.

******** Shakespeare, *Henric al V-lea*, *op. cit.*

6

Luptele

„Nimeni nu a reușit să surprindă adevăratul sentiment care te încearcă pe câmpul de luptă. S-au scris nenumărate cărţi, s-au înregistrat sute de role de film, s-au rostit mii de cuvinte, însă niciunul dintre aceste canale nu a reușit să transmită acea imagine cu adevărat înfiorătoare, zgomotul îngrozitor, mirosul și teama care te fac să te ridici în picioare și să urli din toţi rărunchii până scoţi din tine tot ce ai acumulat înăuntrul fiinţei tale. Însă undeva, dincolo de toate acestea, există o latură cu adevărat frumoasă a războiului.“

— Din jurnalul unui soldat american detașat pe frontul din Pacific în al Doilea Război Mondial

Războiul este un mister atât pentru cei implicaţi în luptă, cât și pentru noi, restul, care stăm pe margine. Este un mister care ne tulbură și ne neliniștește. Deși ar trebui să fie dezgustător, adesea este fascinant, iar valorile lui — seducătoare. Promite glorie și oferă suferinţă și moarte. Se prea poate ca noi, cei care nu luptăm, să ne temem de războinici, dar îi admirăm sau chiar îi iubim în același timp. Nu ne putem preface că nu facem toţi parte din aceeași familie, că nu avem același potenţial de a lupta. Poate că scriitorul australian Frederic Manning, autorul unuia dintre cele mai cunoscute romane despre Primul Război Mondial, *The Middle Parts of Fortune*, a avut dreptate când a spus: „Războiul este purtat de oameni; nu de animale sau zei. Este o activitate în esenţa ei pur omenească. Să afirmi că este o crimă la adresa omenirii înseamnă să ignori cel puţin jumătate din semnificaţia războiului; războiul este și pedeapsa pe care o plătești pentru o crimă“.

De la apariţia primelor picturi rupestre încoace, am tot încercat să descriem războiul și să înţelegem complexa lui natură prin artă, jurnale, scrisori, memorii, poeme, istorii, romane și filme. În ce măsură ne putem baza însă pe aceste canale? Memoriile sunt sortite greșelii și, cu cât sunt mai complexe și

mai intense evenimentele, cu atât mai dificil ne este să ne amintim ce s-a întâmplat, de fapt, în trecut. În plus, fiecare generaţie își poartă propriile conversaţii aprinse despre cum trebuie înfăţișat războiul și fiecare se fixează mai mult sau mai puţin pe anumite aspecte. Contează și cine este naratorul: un general sau un amiral poate vedea bătălia în ansamblu, dar soldatul sau marinarul de rând se poate concentra doar asupra rolului său. Experienţa aviatică sau cea maritimă este foarte diferită de cea terestră. În plus, o bună parte de timp, registrele au fost realizate și păstrate de minoritatea care știa să scrie și să citească. Știm ce gândeau sau ce simţeau cavalerii sau căpitanii de pe punţile vaselor, dar habar nu avem prin ce trecea umilul infanterist sau marinarul. Primul Război Mondial a venit cu inovaţii pe mai multe planuri, o noutate fiind și faptul că majoritatea combatanţilor știa să scrie și să citească. Prin urmare, o bună parte a cunoștinţele dobândite despre experienţa de a lupta provine din acești patru ani de conflict. Chiar și așa, majoritatea autorilor publicaţi în perioada Marelui Război provine din rândurile păturii sociale educate de mijloc și aristocraţiei; recuperarea vocii claselor inferioare a fost o sarcină dificilă, însă nu imposibilă, cu toate că a fost realizată indirect, de exemplu, prin analiza rapoartelor prezentate de ofiţeri, rapoarte ce aveau la bază scrisorile trimise de soldaţii lor, pe care adesea le cenzurau.

Însă trebuie să avem grijă ca aceste câteva relatări să nu devină reprezentative pentru toată paleta deosebit de variată a experienţelor de război. La sfârșitul Primului Război Mondial, imaginea frontului de vest — cu noroiul, păduchii, șobolanii, moartea, atacurile futile, generalii incompetenţi și duri — a ajuns să domine amintirea colectivă, mai ales în Europa Occidentală. Dintre sutele de romane, memorii și poezii publicate de cei care au luptat în război, o mână de lecturi — precum memoriile lui Robert Graves și Siegfried Sassoon sau poeziile lui Wilfred Owen în Marea Britanie, operele lui Henri Barbusse în Franţa sau romanele lui Erich Maria Remarque în Germania (*Nimic nou pe frontul de vest* a devenit un bestseller internaţional) — au ajuns să modeleze o anumită concepţie, deosebit de influentă, despre război. Însă foarte mulţi dintre soldaţii activi în Primul Război Mondial, iar acest lucru este valabil și pentru nenumărate alte conflicte, nici nu au luat parte la lupte sau au fost detașaţi pe fronturi calme, unde nu se întâmpla aproape nimic. Pe parcursul războiului, au existat varii tipuri de câmpuri de luptă, ca de exemplu, nesfârșitul front de est, frontul din Balcani, cel din Orientul Mijlociu, Africa sau Asia, sau fronturile maritime. Experienţele au fost multe la număr, s-au deosebit puternic unele de

altele și au fost descrise în tot soiul de stiluri. Prin urmare, ceea ce scriu eu aici nu reprezintă decât o colecţie a lucrărilor existente și lucrurilor care se pot povesti despre experienţa războiului.

Exemplele mele provin în mare parte din domeniul luptelor terestre. Războiul maritim sau aerian este la fel de intens pentru combatanţi, dar nouă, spectatorilor, ne este mai greu să ne punem în pielea aviatorilor și marinarilor. Nu avem cum să vizităm fronturile din ceruri și, dacă nu suntem cumva scafandri, nu avem cum să ajungem nici în acele locuri pe care s-au purtat marile bătălii navale sau la mormintele celor care au murit pe mare. Este adevărat că, în trecut, echipajele de pe galere și chiar și cele de pe primele nave cu vele se angajau în lupte corp la corp, dar odată cu îmbunătăţirea mecanismelor de manevrare și cu apariţia puterii aburului, războiul naval a început să aibă ca scop scufundarea flotei inamice. De la începutul secolului XX, de cele mai multe ori marinarii nici măcar nu mai ajung să vadă vasele inamice, deoarece acestea se află undeva dincolo de linia orizontului. În Primul Război Mondial, așii aviatici se vedeau adesea la chip în timpul atacurilor și chiar se știau după nume. Aceștia se considerau un echivalent modern al cavalerilor în armură de odinioară și dădeau războiului o dimensiune umană. Adesea erau văzuţi astfel și de soldaţii care se zbăteau în războiul de masă purtat undeva jos, pe pământ. Războiul aviatic a cunoscut însă o evoluţie atât de rapidă, încât piloţii devin de prisos, iar atacurile aeriene din viitor vor fi executate de roboţi. Majoritatea eroilor și cea mai mare parte a poveștilor cunoscute nouă provin însă din aria războiului terestru. Bestsellerul publicat de Smithsonian Magazine în 2018, *Battles That Changed History*, enumeră patruzeci și două de bătălii purtate de la începutul secolului al XVII-lea și până la atacul de la Pearl Harbour din 1941. Dintre acestea, doar cinci au fost purtate pe mare.

Oare putem spera să înţelegem sau să simţim pe propria piele ce înseamnă să lupţi alături de și împotriva altor fiinţe umane? Mirosurile, sunetele și senzaţia de luptă, prezenţa fricii și a morţii, frenezia care poate cuprinde un soldat în plin atac, panica celor înfrânţi? Deși scopul lui ne poate scăpa printre degete, încercăm în continuare să înţelegem războiul, deoarece acesta este o parte integrantă a omenirii, istoriei și evoluţiei noastre. Și poate că pe undeva, în mijlocul acestei isterii de voci care se fac auzite din varii epoci și locuri atât de diverse, putem distinge anumite trăsături comune războiului. Pentru început, omniprezenţa posibilei morţi, cu toate că războinicii îi fac faţă în diferite

moduri în funcţie de cultura din care provin. Grecii din Antichitate cunoșteau ororile războiului, dar scriitorii lor le descriau fără pic de patos, evaluând cu sânge-rece rănile primite și provocate și deplângând din când în când pierderea vieţilor omenești în luptă. Moartea era o certitudine în cazul războinicilor. În *Iliada*, săbiile și săgeţile arcurilor străpung stomacurile, ochii, piepturile și mădularele oamenilor, care mor cuprinși de agonie. După cum spune și Homer despre un luptător: „cu răsuflarea întretăiată în timp ce se zvârcolește pe jos/ca un vierme întins în moarte, în baltă de sânge/ îmbibând ţărâna în roșu-închis…“ Nu au nici măcar consolarea de a găsi porţile raiului deschise; sunt purtaţi undeva departe în întuneric. Pe de altă parte, în religia creștină și în islamism, războinicilor li se promite viaţă veșnică drept recompensă pentru sacrificiile și suferinţele îndurate pe pământ.

Talmeș-balmeșul și confuzia au făcut parte din război încă din cele mai vechi timpuri. Lupta este una dintre cele mai organizate activităţi omenești, cu toate că există o mare probabilitate ca lucrurile să o ia pe un făgaș greșit. „Niciun plan, a spus von Moltke cel Bătrân, părintele victoriilor Prusiei din secolul al XIX-lea, nu supravieţuiește primului contact cu dușmanul.“ În *Război și pace*, Pierre Bezuhov hoinărește cuprins de groază pe câmpul de luptă de la Borodino. Nu prea înţelege ce se întâmplă, cine câștigă — rușii sau francezii. Același lucru se poate spune și despre ofiţerii și soldaţii pe care îi întâlnește. După cum subliniază și Tolstoi, nici generalii, indiferent de tabăra din care provin, nu par a ști mai multe. În memoriile lor, scrise după bătălie, generalii pot spune povestea unui măreţ plan strategic care se desfășoară potrivit așteptărilor, însă realitatea este mult mai haotică. Chiar și marii comandanţi, fie că este vorba de Napoleon — care încearcă să găsească un deal sau un turn care să-i permită să vadă câmpul de luptă —, fie de generalul Norman Schwarzkopf din Primul Război din Golf și ai săi „ochi electronici“ trimiși pe teren, nu pot decât să întrezărească atacurile în mijlocul confuziei generale și să încerce să-și dea seama de direcţia în care o iau lucrurile. În toiul bătăliei, ordinele pot sosi prea târziu, sunt imposibil de îndeplinit sau nici nu ajung unde trebuie, iar destinatarii lor fie nu le înţeleg bine, fie aleg să nu se supună. Catastrofa șarjei cavaleriei ușoare de la Balaclava, când cavaleria ușoară britanică a pornit la atac fix în salvele artileriei rusești, a avut drept cauză un ordin neclar și comanda pripită a contelui de Cardigan, care își dorea că se încununeze de glorie. În bătălia de la Crécy din 1346, când englezii erau depășiţi numeric, regele francez nu și-a putut ţine în frâu cavalerii, care s-au năpustit asupra arcașilor

francezi, călcându-i în picioare și poticnindu-se în ei. După cum a transmis un cronicar: „Cei aflaţi mai în spate nu s-au dat bătuţi până când nu i-au ajuns din urmă pe cei din primele rânduri. Iar când conducătorii au văzut restul cavaleriei înaintând, le-au urmat exemplul. Prin urmare, mândria și vanitatea au preluat conducerea armatei. Fiecare cavaler își dorea să-și pună camarazii în umbră“.

De la începutul epocii moderne timpurii și până în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, din punctul de vedere al soldatului, războiul se desfășura în ceaţă, atât la propriu, cât și la figurat. În 1914, când a ajuns pentru prima dată în Franţa, înainte ca războiul să se mute în tranșee, Julian Grenfell i-a scris mamei sale că regimentul său mărșăluia înainte și înapoi, în timp ce în depărtare se auzea bubuitul puștilor. Nimeni nu părea a avea idee ce se întâmpla. După cum a scris și americanul Tim O'Brien despre Războiul din Vietnam în faimosul său roman *The Things They Carried*: „Cel puţin pentru un soldat de rând, războiul lasă sentimentul — textura spirituală — unei ceţi dense, fantomatice, groase și permanente“.

În toamna lui 1943, tânărul ofiţer Michael Howard, care a devenit ulterior un faimos istoric specializat în războaie, a fost detașat la Salerno, oraș aflat aproape la capătul cizmei italiene, la sud de Napoli. Pe parcursul primei întâlniri cu inamicul german, a fost trimis pe timp de noapte să ocupe un deal. El și micul său regiment s-au pierdut în întunecimea nopţii și au ajuns mai târziu decât era planificat la punctul de plecare, în oarece dezordine, după ce barajul care trebuia să-i protejeze fusese deja ridicat. El și oamenii săi s-au adăpostit în spatele unui zid de piatră, în timp ce gloanţele germanilor le vâjâiau deasupra capetelor. Se simţea de parcă ar fi jucat într-un film de categoria B, în rolul maiestuosului comandant de pluton: „Ei bine, m-am gândit eu, dacă trebuia să-l interpretez pe David Niven, cel mai bine ar fi fost să mă și comport ca David Niven; așa că am șuierat către oamenii mei: Haideţi — după mine!“ Englezii au coborât panta împleticindu-se în întuneric, ocolind copacii și zidurile terasate. „Tot ce a urmat este învăluit într-o asemenea confuzie, încât îmi este greu să vin cu o poveste coerentă“, a scris el. Își aducea însă bine aminte cum ţipa ca un nebun, acoperind tunetele și fulgerele lăsate în urmă de grenadele și puștile nemţilor. Acţiunea a avut succes, iar nemţii s-au retras. A doua zi de dimineaţă, englezii au îngropat trupurile nemţilor, „niște păpuși patetice și zbârcite“.

Foarte mulţi combatanţi au încercat la rândul lor să descrie presiunile și intensitatea experienţei războiului, experienţă la care se adaugă întotdeauna teama de moarte, nevoia de a respecta în continuare ordinele și strania senzaţie de exaltare conferită de luptă. David Thompson, un soldat din New York, a încercat să descrie stările care îl încercaseră pe parcursul bătăliei de la Antietam. „Adevărul este că, atunci când gloanţele se lovesc de trunchiurile copacilor, iar proiectilele zdrobesc craniile soldaţilor de parcă ar fi coji de ouă, în pieptul bărbatului obișnuit clocotește un singur sentiment, cel de a fugi cât mai departe“, a scris el. Cu toate acestea, la primirea ordinului, Thompson s-a ridicat în picioare și a mers mai departe. „Într-o clipită, nu mai puteai vedea și auzi nimic altceva decât vâjâitul gloanţelor și bubuitul obuzelor. Presiunea mentală era atât de mare, încât atunci am asistat la acel bizar efect menţionat de Goethe, cred, într-o împrejurare asemănătoare, întregul peisaj a devenit preţ de o clipă roșiatic.“ Manning, al cărui roman este inspirat de experienţa prin care a trecut în bătălia de pe Somme, a vorbit despre „un singur punct de acţiune teribil de greu“. „Cel mai îngrozitor lucru este bineînţeles prima luptă“, a spus una dintre luptătoarele sovietice intervievate de Svetlana Aleksievici. „Și asta pentru că încă nu ştii nimic… Cerul pulsează, pământul pulsează, inima pare a-ţi sări din piept, ţi se pare că pielea are să-ţi crape. N-am crezut niciodată că pământul se poate crăpa. Totul crăpa, totul bubuia.“

Câteodată, în toiul luptei, un straniu sentiment de liniște și calm se poate pogorî asupra soldaţilor. În faimoasa sa cronică despre Primul Război Mondial, *Un anno sull' Altipiano*, italianul Emilio Lussu își amintește cum a luat parte la unul dintre nenumăratele atacuri inutile lansate împotriva liniilor austriece. Italienii au fost atacaţi pe câmp deschis, în timp ce coborau un deal expus mitralierelor austriece. Lussu a scris:

> Preţ de o clipă sau poate un pic mai mult, m-a cuprins un fel de toropeală mentală și tot corpul mi-a părut a fi greoi și lent. Poate că sunt rănit, m-am gândit eu. Dar simţeam că nu mă rănise nimic. Sunetul gloanţelor mitralierei vâjâind pe lângă mine și atacurile rapide și constante ale regimentelor aflate pe urmele noastre m-au trezit. Am devenit imediat conștient de situaţia în care mă aflam. Nu mânia și acea ură care te cuprind într-o încăierare, ci un calm cumplit, absolut, un fel de sfârșeală infinită mi-a luat cu asalt mintea acum lucidă. Apoi și acea sfârșeală a dispărut, iar eu am început să fug din nou repede.

Unul dintre sentimentele împărtășite de majoritatea celor care au participat la lupte este frica — frica de a fi rănit sau ucis, firește, dar și frica de a nu face

faţă testului războiului, de a ceda în faţa panicii sau de a avea un comportament neadecvat. Tim O'Brien, care a luptat în Vietnam, a consemnat: „Oamenii ucideau și mureau pentru că le era rușine să nu o facă. În fond și la urma urmei, tocmai din acest motiv aleseseră încă de la început să participe la război, căci nu fuseseră mânaţi de un sentiment pozitiv, nu visaseră să se încununeze de glorie sau onoare, ci veniseră aici din dorinţa de a evita rușinea și dizgraţia". Și lui Julian Grenfell i-a fost teamă, după cum i-a recunoscut mamei sale după prima sa confruntare în Franţa. Își dorea să poată pretinde că se bucurase de experienţa războiului. „Dar este sângeros. O vreme mi-am spus mie însumi că-mi plăcea; dar nu mi-a folosit la nimic; dacă te prefăceai, nu deveneai decât mai nepăsător, mai puţin vigilent și mai absorbit de tine însuţi. Însă, dacă îţi recunoșteai ţie însuţi că războiul era sângeros, îţi reveneai și îţi recăpătai calmul." Deși pe timp de pace este dificil să prevezi cine are să fie curajos și cine nu, antrenamentul, disciplina și uneori și conducătorii îi pot ajuta pe combatanţi, ghidându-i prin cele mai periculoase bătălii. În timpul bătăliei de la Gettysburg, Little Round Top, un deal de o importanţă crucială, aproape că a fost ocupat de armatele Confederaţiei. Uniunea a reușit să iasă din această situaţie dificilă datorită unui mic regiment, depășit numeric, aflat sub comanda unui profesor de colegiu. În ciuda tuturor așteptărilor, forţele Uniunii au pornit la atac înarmate cu baionete și au rupt liniile Confederaţiei.

Câteodată, după cum își aduce aminte și Howard, să joci rolul unui soldat însemna să-i impresionezi pe cei din jurul tău și pe tine însuţi în egală măsură. Pe parcursul unui alt atac, desfășurat de această dată în timpul zilei, Howard se afla în tranșee alături de un alt tânăr ofiţer. „Parcă suntem într-un film american de duzină", a spus Howard. „Da, a răspuns camaradul său, dar mai puţin distractiv." Soldaţii din Vietnamul lui O'Brien aveau un fel dur de a vorbi: „Foloseau cuvinte grele pentru a ascunde o sensibilitate puternică. *I-am făcut felul*, obișnuiau ei să spună. *I-am făcut de petrecanie, l-am ras de pe faţa pământului, nimic n-a mai rămas din el*. Aceasta nu era cruzime, ci mai degrabă prezenţă scenică". Iar pentru a face mai bine faţă morţii, soldaţii luau de multe ori această perspectivă în râs: în cele două Războaie Mondiale, așezau câte o ţigară între degetele soldaţilor inamici căzuţi în luptă. În timpul Războiului Malvinelor dintre Argentina și Marea Britanie, crucișătorul britanic *Antrim* a fost lovit de forţele aeriene inamice și, cum a pierdut mult combustibil, s-a aflat în pericol de a lua foc. În cel mai tensionat moment, în timp ce alarmele

și clopotele sunau asurzitor, iar echipajul alerga aferat de colo colo, fochistul vasului și-a făcut brusc apariţia. „STOP!“ a răcnit acesta. Întregul echipaj, de la ofiţeri la marinari de rând, a îngheţat. Acesta le-a arătat un culoar de trecere. „Zuluși! Mii de zuluși!“ Apoi a dispărut. (Se pare că filmul despre războaiele purtate împotriva zuluşilor în secolul al XIX-lea în Africa de Sud, este unul dintre preferatele armatei britanice, cu toate că tribul zulu rezistă destul de bine.) Tânărul Chris Parry, viitor amiral, a ţinut minte acest moment tocmai pentru că ajutase atât de mult la relaxarea tensiunii.

În numeroase alte culturi, religia sau ritualurile au fost elemente importante în război o perioadă îndelungată. Pe parcursul secolelor, războinicii s-au pregătit de luptă prin dansuri, ritualuri și rugăciuni și au purtat amulete ori au respectat superstiţii care să-i protejeze. În Răscoala Boxerilor, cei care au atacat forţele străine de ocupaţie la sfârșitul secolului al XIX-lea credeau că artele marţiale îi făceau invincibili în faţa gloanţelor. La sfârșitul luptelor, ritualurile pot duce și la catharsis. Când își convinge tatăl să părăsească Troia, Eneas îi cere bătrânului să ia cu el cele mai sfinte posesiuni: „Tată, tu-n mână să duci penații și sfintele lucruri; / Mie, re-ntorsul din cruntul omor și din crâncena luptă, / Nu mi-e iertat să le-ating, înainte de spălarea / Mâinii în râul cel viu“.********

Băutura și drogurile pot avea efecte asemănătoare și îi pot ajuta pe războinici să se pregătească de luptă și să facă faţă unei lumi postbelice. Armata britanică, asemenea multor alte forţe continentale, obișnuia să le ofere soldaţilor câteva înghiţituri zdravene de coniac sau rom; soldaţii americani din Vietnam luau droguri pentru a-și anihila frica. În memoriile sale despre Primul Război Mondial, Lussu povestește că la un moment dat italienii aproape că au ameţit din cauza mirosului de coniac emanat de austrieci în plin atac. Colegii săi ofiţerii beau cu bună știință la fel de mult pentru a putea face faţă nebuniei războiului, și nu numai. A văzut un ofiţer italian încercând să-și pună pistolul pe cap și să tragă cu casca. „Mă apăr cu ajutorul băuturii, i-a spus unul dintre ei. Altfel aș fi ajuns de mult la balamuc.“ Niciuna dintre cele două tabere nu-și putea vedea inamicul. Cu toate acestea, încercau la nesfârșit să se omoare. „Este înfiorător! De asta suntem beţi mai tot timpul, și noi, și inamicii noștri.“ Armatele moderne de astăzi au ajuns să înţeleagă mai bine cum să facă faţă stresului. Cu toate acestea, stresul nu poate fi eliminat cu desăvârșire din război.

În timp ce unii soldaţi caută moartea, asemenea ultimului împărat bizantin, care, în 1453, a hoinărit pe ruinele zidurilor Constantinopolului sperând să fie ucis de învingătorii otomani, majoritatea încearcă în mod activ s-o evite sau cel puţin speră ca alţii să fie cei care îşi pierd viaţa în luptă. De cele mai multe ori, moartea pe câmpul de luptă este bruscă şi aleatorie. Lussu se afla undeva pe platoul înalt între Italia şi Slovenia de astăzi, în acel moment parte din Austro-Ungaria. Prost echipaţi şi organizaţi, italienii au fost obligaţi să se lanseze în nenumărate atacuri împotriva liniilor austriece de luptă, atacuri care i-au costat scump. Lussu îşi aduce aminte că stătea cu un prieten de la facultate şi aştepta ordinul de a porni într-un nou atac. Împărţeau un pachet de ţigări şi o sticlă de coniac şi discutau despre Homer, întrebându-se dacă faimosul erou troian Hector i-ar fi putut face faţă puternicului său inamic grec, Ahile, dacă ar fi avut coniac la dispoziţie. „Am uitat multe lucruri despre război, a scris Lussu, dar nu o să uit niciodată acel moment. Mă uitam la prietenul meu care zâmbea în timp ce trăgea din ţigară. Din tranşeele inamice, s-a auzit un singur foc de armă. El şi-a înclinat capul, cu ţigara atârnându-i încă între buze, iar dintr-un punct roşu care tocmai îi apăruse pe frunte a început să se scurgă un firicel subţire de sânge. Treptat corpul a început să i se încline în faţă şi mi-a căzut pe picioare. I-am ridicat trupul neînsufleţit.“

Deşi combatanţii îi jelesc pe cei căzuţi în luptă, nu-şi pot permite să piardă prea mult timp cu doliul. „Suferi înfiorător de tare, a scris Frederic Manning, …căci cazi pradă acelei compasiuni de neconsolat pe care şi-o poartă oamenii unii altora. Dar uiţi repede, a continuat el, şi îţi găseşti liniştea ştiindu-te în continuare în viaţă. Îţi iei gândul de la acest lucru, la fel cum îţi îndepărtezi şi privirea. Mintea găseşte consolare după acel prim ţipăt disperat: Eu sunt… Nu, nu sunt eu. Eu nu voi sfârşi astfel.“

Conştientizarea morţii te face să preţuieşti şi mai mult viaţa. În 1917, după ce a revenit dintr-o bătălie purtată pe frontul de vest, bătălie în care regimentul său fusese grav afectat, Ernst Jünger, autorul unor memorii de război, *În furtuni de oţel*, a povestit că din satul în care fuseseră cazaţi supravieţuitorii se auzeau răsunând chiuiturile vesele ale celor întorşi acasă. „Aceste chefuri ţinute după o misiune încheiată cu succes sunt printre cele mai dragi amintiri pe care le poate avea un bătrân luptător. Chiar dacă au murit zece oameni din doisprezece, cei doi supravieţuitori se vor întâlni mai mult ca sigur la un pahar în prima seară liberă şi vor ridica în tăcere un pahar în onoarea camarazilor lor, glumind şi povestindu-şi experienţele comune.“ În al Doilea Război Mondial,

George MacDonald Fraser, aflat în Birmania, a constatat cu surprindere și oarecum șocat că, după o luptă în care regimentul său pierduse un om, nici măcar unul din restul soldaţilor nu a adus vorba nici de moarte, nici de bărbatul căzut. „Nu au afișat nici îndurerare, nici furie sau ușurare; de fapt, nu au trădat nicio emoţie; pe chipurile lor nu vedeai nici urmă de șoc sau tulburare, nu erau nici agitaţi, nici furioși. Iar dacă în acea seară erau mai tăcuţi ca de obicei, ei bine, probabil că erau și obosiţi morţi.“ Cu toate acestea, înainte de a se duce la culcare, Fraser a fost la fel de șocat să vadă soldaţii întinzând pe jos o pânză pe care au așezat toate posesiunile mortului. Fiecare și-a ales câte ceva. Ulterior, Fraser a înţeles că pe această cale aveau să-l păstreze și să-l onoreze în amintirea lor.

Bineînţeles că războiul nu înseamnă neapărat numai teamă, moarte sau acţiune; înseamnă și să aștepţi pasiv, să te plictisești și să te plângi de mâncarea proastă, de păduchi, de șobolani, de vreme sau de superiori. Soldaţii romani detașaţi la frontierele imperiului trimiteau acasă misive în care nu conteneau să se plângă, iar dacă erau atât de ghinioniști încât să se afle în apropierea Zidului lui Hadrian, din nordul Angliei, cereau îmbrăcăminte călduroasă. Două milenii mai târziu, soldaţii japonezi din China își implorau familiile să le trimită șosete și izmene. Un fragment dintr-un papirus găsit în Egipt redă veșnica doleanţă a soldatului roman: „Dar nu mi-ai scris niciodată despre sănătatea ta, despre ce faci. Mă tem pentru tine, căci, deși ai primit des scrisori de la mine, nu mi-ai scris niciodată înapoi ca să știu și eu ceva…“ Ghemuiţi în tranșee, în Primul Război Mondial, soldaţii puteau găsi o salvare, sau cel puţin o modalitate de a face faţă realităţii, așternând pe hârtie ceea ce li se întâmpla. (În acest război, majoritatea soldaţilor, mai ales cei de pe frontul de vest, știa să scrie și să citească.) Robert Dorgelés din armata franceză, care lucrase ca tinichigiu înainte de a se înrola în armată, spunea că fusese uimit și copleșit să părăsească viaţa civilă pentru cea de soldat. „Credeam că pornesc pe un drum necunoscut, că pășesc într-o lume în care totul era cu susul în jos și, chiar din ziua în care am plecat, m-am și transformat în scriitor de război.“ Producătorii făceau reclamă la stilouri speciale și mici caiete numai bune pentru consemnarea vieţii pe front, iar ziarele scrise de și pentru soldaţi rezervau spaţii speciale dedicate scrierilor de război. Ziarul american *Stars and Stripes* a publicat 100 000 de rânduri de poezie, scrise de soldaţii americani pe parcursul scurtei perioade în care Statele Unite au luptat în război.

Căminul se află într-un loc îndepărtat pentru cei care luptă în război, și nu doar din punct de vedere geografic. Războiul poate altera așteptările firești pe care le are omul de la viaţă și conceptul de timp și spaţiu mai mult decât viaţa militară în vreme de pace. Iarna îţi este inamic dacă eşti Napoleon în 1812 sau armata germană în al Doilea Război Mondial, dar prieten dacă eşti rus și îţi aperi patria. Timpul se poate scurge teribil de încet înainte de război, dar în toiul luptei fiecare secundă contează. Prima luptă purtată de Fraser împotriva japonezilor, desfășurată în jurul unui mic templu, a durat aproximativ un minut, crede acesta. Fraser are să-și amintească însă toate scenele și sentimentele care l-au încercat atunci tot restul vieţii: „Mă străbătea un permanent fior de exaltare și neliniște, la care se adăugau ocazionalele licăriri de furie, teroare, ușurare, uimire și extaz“. Un soldat britanic care a luptat la Mons, în Primul Război Mondial, a spus: „O luptă în plină desfășurare era teribil de palpitantă…“ Un soldat german din tabără adversă a resimţit pe parcursul ofensivei „urletul triumfului, am simţit cum din mine se ridică un glas nepământesc, care mă înalţă și mă inspiră și îmi inundă toate simţurile. Îmi depășisem teama; îmi cucerisem egoul muritor“.

Războiul inversează ordinea pe care o considerăm firească în lume și lucrurile care ni se par etice pe plan social. Pe timp de război, este corect și necesar să aruncăm în aer clădiri, poduri sau linii de cale ferată, respectiv infrastructura care permite societăţii să supravieţuiască, să ucidem și să rănim alţi oameni. Niște lucruri care ni se par grotești sau înfiorătoare pe timp de pace — mirosul morţii sau al cadavrelor neîngropate, murdăria, șobolanii, apa infestată sau alimentele râncede — fac pur și simplu parte din realitatea războiului. Posesiunile — hainele la modă sau echipamentul sportiv poate — de care ne înconjurăm pe timp de pace își pierd valoarea, iar obiectele cărora nu le-am acordat până la acel moment mare importanţă, precum cleștii de tăiat sârma sau pudra de talc, devin esenţiale. În romanul său *The Things They Carried*, O’Brien face liste care variază de la soldat la soldat, dar care includ întotdeauna obiecte ca: o cască de oţel, comprese (pentru eventualitatea în care soldatul este rănit), soluție împotriva ţânţarilor, alimente de bază și apă. În vara lui 1919, artistul canadian David Milne a fost trimis să descrie câmpurile de luptă de pe frontul de vest, o zonă care redevenise liniștită, unde au luptat canadienii. Într-o scrisoare destinată unui prieten, Milne a enumerat obiectele găsite într-o gaură săpată de un obuz în pământ: conserve, proiectile, grenade de mână, sticle cu apă, o centură pentru muniţie, măști de gaze, căști, îmbrăcăminte. Cu

doar un an înainte, ceea ce Milne a descris ca fiind „o adunătură masivă de gunoaie“ reprezentase echipamentul de bază al soldaţilor.

Războiul modifică și distruge obiceiurile cotidiene. În Primul Război Mondial, pe frontul de vest, noaptea oferea siguranţă, dar ziua era periculoasă. Soarele expunea soldaţii privirilor vigilente ale taberei adverse. Ziua era dedicată odihnei, noaptea muncii, fie că era vorba de aprovizionare, de repararea sau construirea de noi tranșee, de săpat tunele sau de raiduri pe teren necunoscut. Luna plină nu era un fenomen ce merita admirat; era inamicul. Artificiile nu constituiau un moment festiv, ci un semn al morţii și distrugerii. Și rolul peisajului s-a modificat. Râurile și canalele nu mai serveau la transport sau la irigarea recoltelor, ci formau linii de apărare sau obstacole ce trebuiau atacate. Munţii, pădurile, dealurile și văile făceau parte din planurile de luptă, erau ţinte tactice ce trebuiau cucerite sau apărate. Satul Vimy din nordul Franţei se află la doar 60 de metri altitudine faţă de câmpia care se întinde mai jos. Cu toate acestea, canadienii au pierdut 10 000 de oameni încercând să-l recupereze din mâinile nemţilor, în 1917. Câmpurile deschise și fermele nu semănau viaţă, ci moarte, transformându-se în recolte ale artileriei. De fapt, acest lucru rămâne valabil și astăzi căci, odată ce se topește zăpada de pe aceste câmpuri de pe frontul de vest, ies la iveală mine neexplodate, care pot curma încă vieţile oamenilor.

Anumite comportamente care pot părea inacceptabile pe timp de pace — înjurăturile sau blasfemiile, de exemplu — sunt la ordinea zilei în război. Același lucru este valabil și în cazul jafului — care pe timp de pace este considerat furt și pedepsit în consecinţă. La un moment dat, regimentul lui Fraser a fost însărcinat cu descărcarea proviziilor primite pe cale aeriană. Fraser s-a simţit jignit în numele oamenilor săi, observând că ofiţerul comandant i-a întâmpinat cu mare suspiciune, avertizându-i să nu-și însușească nimic. Spre surprinderea sa, soldaţii nu s-au plâns de această primire și au muncit sârguincios, fără să crâcnească, toată acea zi toridă. La sfârșit, ofiţerul comandant i-a felicitat pentru onestitatea și conștiinciozitatea de care au dat dovadă și le-a oferit câteva pachete de ţigări ca recompensă. Când s-au întors în tabăra lor, soldaţii au întins pe jos o fâșie de pânză, iar Fraser i-a privit cu uimire și admiraţie golindu-și sticlele de apă pe care le umpluseră cu zahăr și scoţând ceai, ţigări, tutun și conserve alimentare din buzunarele hainelor și de sub pălării. „Când au terminat, bucata de pânză arăta ca raionul alimentar de la Harrods.“

Și relaţiile sexuale diferă pe timp de război. Gândul ni se duce imediat la viol, un act de dominaţie și distrugere. Pe timp de război însă, sexul poate fi și o reafirmare a vieţii. În momentul în care oamenii devin conștienţi de faptul că moartea este atât de aproape, interdicţiile și restricţiile sunt inutile. „Dacă ne judecai din prisma standardelor majorităţii eram imorali, a spus un soldat american din al Doilea Război Mondial, dar eram tineri și puteam muri următoarea zi“. Contactul fizic și sentimental cu o altă fiinţă umană era important, chiar dacă îl obţineai plătind pentru sex. „Am mai văzut acest lucru și în trecut, a spus patroana unui bordel din New Orleans în timpul Primului Război Mondial, când orașul s-a umplut de soldaţi, și anume că omul se excită gândindu-se la război și moarte.“ Oamenii nu veneau aici neapărat pentru plăcerile trupești, a observat ea, „ci pentru că treceau printr-un fel de cădere nervoasă care nu putea fi tratată decât de o fată și o tăvăleală“. În mod bizar, personajul principal al lui Manning, Bourne, este deopotrivă mișcat și impresionat de o tânără ţărancă pe care o întâlnește la o fermă din Franţa și care îi servește cina, pe de o parte și pentru că îl face conștient de caracterul său muritor și de singurătatea care îl încearcă: „Atunci când te cuprinde acea cutremurătoare repulsie faţă de moarte, te întorci instinctiv către iubire și o vezi ca pe un act care pare să reafirme plenitudinea fiinţei umane“. Când este pe front, nu se gândește la femei, notează el. Mai mulţi experţi au sugerat că, cu cât femeile și bărbaţii devin mai apropiaţi unii de alţii pe câmpul de luptă, cu atât mai puţin importante sunt relaţiile sexuale, poate și pentru că ambele sexe se concentrează pe supravieţuire și sunt prea ocupate, prea înfricoșate sau pur și simplu prea obosite pentru altceva.

Renunţarea la tot soiul de concepte tabu și pura devastare adusă cu sine de război pot provoca o stare de bizară exaltare. În iulie 1917, Huntly Gordon, un tânăr ofiţer scoţian de artilerie de pe frontul de vest, i-a scris mamei sale că vizitase pe timp de noapte ruinele orașului Ypres, care tocmai fusese pentru a doua oară puternic bombardat de nemţi. Gordon a povestit că străzile pustii ale orașului i se păreau de „o frumuseţe stranie“. Câteva case mai rămăseseră în picioare. Una dintre acestea, asemenea unei gigantice case de păpuși, nu mai avea faţadă, astfel încât puteai privi direct înăuntru, în camere. În unele încăperi, mobilierul era încă intact, iar pe pereţi mai atârnau câteva tablouri. În drumul său către Poarta Menin, a traversat Grote Markt, unde se aflau ruinele măreţei capodopere gotice, Lakenhalle. „Am auzit de Taj Mahal la lumina lunii, dar pentru mine nu ar putea fi niciodată la fel de impresionant ca această

ruină. Pietrele și zidăria străluceau albe ca zăpada, iar turnul masiv își ridica turlele zimțate pe cerul întunecat, ca un aisberg uriaș.“ Mergând la pas repede, Gordon abia a avut când să observe trupul neînsufleţit al unui soldat înghesuit lângă un felinar stradal.

La momentul izbucnirii celui de-al Doilea Război Mondial, se folosea deja bombardierul cu rază lungă de acţiune, motiv pentru care civilii făceau din ce în ce mai des parte din câmpurile de luptă și cunoșteau la rândul lor fiorii distrugerii. Tânărul diplomat canadian Charles Ritchie a ieșit dintr-un cinematograf din centrul Londrei după lansarea unui bombardament puternic, în octombrie 1940. „Aveai impresia, a notat el în jurnalul său, că întregul Piccadilly era în flăcări. Limbile de foc înghiţeau coloanele de pe London Pavilion. Am condus spre Dorchester, evitând bombele și șrapnelul — focul părea omniprezent.“ El și prietenul său jubilau, „încântaţi ca niște copii“. „Această orgie a distrugerii și pericolul îţi transmit o stare de exaltare. Ziua următoare s-a asemănat însă dimineţii ce urmează unei mari petreceri destrăbălate. M-a trezit sunetul de sticlă spartă.“ În 6 august 1945, un profesor japonez, Ogura Toyofumi, se îndrepta spre Hiroshima. Deodată a văzut un fulger puternic. S-a oprit înfiorat privind uriașul nor învolburat care se mărea și se extindea. Nu-și găsea cuvintele potrivite pentru a-l descrie: „Conceptele și fanteziile primitive la care visau anticii păleau în faţa acestui oribil spectacol de nori și lumini care se desfășura pe bolta cerească“. Și-a continuat drumul spre oraș, ghidat de instinctul de a experimenta pe propria piele distrugerea, pe care a descris-o ulterior ca fiind: „cea mai mare (distrugere) de acest tip la care a asistat vreodată omenirea“.

Nu este niciodată ușor să explici cum este în război. Este greu să găsești cuvintele și imaginile potrivite; este dificil și pentru că cei de acasă nu vor să audă realităţile de pe câmpul de luptă. Tânărul ofiţer scoţian Gordon, aflat în permisie la Edinburgh, se plânge în memoriile sale de fluxul nesfârșit de vizitatori care îl asaltează cu întrebările lor „lipsite de sens“ despre viaţa adevărată dusă de soldat pe front. „Bine, mulţumesc, bine“, răspunde el. „Ce altceva ar putea spune? Cum ar putea ei să înţeleagă? Acum făceam pur și simplu parte din lumi diferite.“ Războiul modern accentuează puternic contrastul dintre aceste două lumi. În prezent, combatanţii pot fi chemaţi de pe câmpul de luptă și detașaţi oriunde altundeva în lume. Însă chiar și în Primul Război Mondial, soldaţii de pe front puteau să fie într-o zi în tranșee, iar a doua zi, acasă, în ţările lor de baștină.

Dar mai există un aspect care îi poate deranja pe cei care luptă pe front: senzaţia că mulţi dintre cei de acasă profită de pe urma războiului. Soldaţii obișnuiţi din romanul lui Manning sau din memoriile lui Fraser se plâng în mod repetat că muncitorii din industria minieră, de exemplu, sau din industriile de război au salarii mari; se plâng că industriașii realizează profituri grase; sau că civilii se bucură pur și simplu de viaţă. În Primul Război Mondial, un alt tânăr ofiţer scoţian, John Reith (devenit ulterior lordul Reith și, îndeplinind o perioadă îndelungată, funcţia de director al BBC), și-a petrecut o bună parte din prima sa permisie la Londra. Cinează cu fratele său, dar nu se poate bucura prea tare de felurile scumpe de mâncare și de localul somptuos în care se află. Observă că mulţi bărbaţi nu sunt în uniformă. „În orice caz, atmosfera era în discordanţă cu ceea ce simţeam eu; pierdusem orice legătură cu acest tip de viaţă și mă ofensa."

La sfârșitul anilor 1930, când Japonia a invadat China, un soldat japonez a scris: „Mă întreb dacă oamenii de acasă, care debordează de bucurie gândindu-se la soldaţii japonezi mereu victorioși, înţeleg durerea nesfârșită care vine odată cu această victorie". Deși este un roman, *Nimic nou pe frontul de vest* de Erich Maria Remarque are ca sursă de inspiraţie experienţa de soldat german a autorului. Scenele în care eroul principal, Paul Bäumer, încearcă să descrie cum este în realitate războiul se regăsesc în nenumărate memorii și scrisori din Primul Război Mondial. Când pleacă acasă în permisie, Bäumer nu reușește să le povestească nimic cunoștinţelor și familiei sale despre realitatea războiului. Nu vrea să-și supere mama, care este pe moarte, și nici tatăl, iar restul își dorește să audă tot felul de povești despre realizări glorioase sau o victorie iminentă, pe care el nu le poate relata. Ajunge la trista concluzie că nu ar fi trebuit să vină acasă.

Adesea civilii urăsc inamicul mai mult decât o fac soldaţii, lucru care adâncește prăpastia dintre combatanţii de pe câmpul de luptă și frontul de acasă. Un studiu britanic realizat în cel de-al Doilea Război Mondial a arătat că locuitorii din zonele rurale, neafectate de Blitz, își doreau mai mult bombardarea orașelor germane decât cei care trăiau în orașele grav afectate de bombardamente. Un sondaj efectuat în rândul soldaţilor americani pe parcursul aceluiași război a scos la iveală faptul că aceia care nu plecaseră încă din Statele Unite erau mai predispuși să fie de acord cu concepţia potrivit căreia japonezii ar fi trebuit „rași cu totul de pe faţa pământului" decât soldaţii deja detașaţi în Pacific. Războinicul care recunoaște, așa cum o face Ernst

Jünger, că a intrat în luptă „cuprins de oarbă furie“ și că își dorește cu ardoare să ucidă este un specimen mai rar întâlnit decât acel ofiţer britanic din al Doilea Război Mondial, care a spus despre inamicul său că: „De fapt, îi respectam ca pe niște soldaţi curajoși, dar sarcina noastră era să-i înfrângem în luptă și să câștigăm războiul“. În *Iliada*, când îl numește pe unul dintre troienii pe care urmează să-i ucidă „prieten“, Ahile recunoaște că și el, și adversarul său sunt doar doi războinici care își fac datoria. „Nu îi putem învinui, scrie Gordon despre germani în Primul Război Mondial, pentru că s-au apărat și ne-au bombardat.“ Descoperă că nu îi poate urî. De fapt, îl încearcă un fel de sentiment de milă când se gândește la nemţi, căci probabil că acestora le este mai rău decât le este britanicilor. Armistiţiile încheiate de Crăciun pe frontul de vest, stabilite în mod spontan de soldaţi până când au fost sistate de autorităţile militare, și aranjamentele neoficiale de tip *live-and-let-live* — în baza cărora fiecare tabără era lăsată să-și strângă netulburată cadavrele — ne dau de înţeles că greutăţile și omenia sunt sentimente ce nu ţin cont de vreuna dintre cele două tabere militare. Frank Richards, a cărui relatare *Old Soldiers Never Die* este una dintre acele rare prime însemnări din Primul Război Mondial scrise de un soldat obișnuit, a luat parte la un astfel de armistiţiu în 1914. Mai întâi au apărut soldaţii, apoi ofiţerii. „Ne-am prostit toată ziua împreună“, a spus el. Nemţii au trimis un butoi de bere în tranșeele britanice, iar englezii le-au dat la schimb budincă de prune. „Unul dintre soldaţii lor, care vorbea engleză, și-a amintit Richards, a menţionat că lucrase câţiva ani la Brighton și că era sătul până-n gât de acest război nenorocit și că avea să se bucure nespus la final. I-am spus că nu era singurul care se săturase.“

Sentimentul acesta este împărtășit și de oameni care au participat la războaie în alte epoci, în alte teritorii geografice. Un soldat japonez trimis în China la sfârșitul anilor 1930 se întristează când comandantul său dă ordin ca soldaţii chinezi răniţi să fie interogaţi și apoi uciși: „Chiar dacă sunt dușmanii noștri, sunt ființe umane, au suflet la fel ca toate celelalte vieţuitoare de pe această lume. Este o adevărată cruzime să-i folosești pentru a-ţi testa ascuţimea sabiei“. O femeie din Uniunea Sovietică, asistentă medicală într-un regiment de cavalerie din al Doilea Război Mondial, și-a amintit ce remușcări o încercaseră după ce împușcase doi soldaţi germani: „Unul dintre ei era un tânăr atât de frumos… Păcat de el, cu toate că era fascist… Sentimentul acela a rămas cu mine mult timp. Vedeţi voi, nu am vrut să ucid. Ce ură îmi încerca sufletul: de ce veniseră în ţara noastră? Acele momente în care ucizi cu mâna ta sunt

înfiorătoare…“ Într-un studiu invocat în repetate rânduri, prin care s-a analizat comportamentul soldaţilor americani în cel de-al Doilea Război Mondial, s-a concluzionat că doar 15–25% dintre soldaţi erau pregătiţi să ţintească și să tragă în inamic; restul fie nu trăgea deloc, fie greșea ţinta. O serie de studii similare efectuate pe soldaţii germani și japonezi au ajuns la rezultate asemănătoare. Nu este deloc surprinzător că descoperiri ca acestea — care au continuat să fie contestate în anii ce au urmat — au stimulat interesul de a găsi o modalitate de a integra instrumentele și cercetarea psihologică în domeniul pregătirii militare cu scopul de a transforma recruţii în ucigași eficienţi, care să nu clipească pe câmpul de luptă.

Uneori, deși nu întotdeauna, liderii pot influenţa comportamentul bărbaţilor și femeilor în luptă. Alexandru, Iuliu Cezar, amiralul Nelson, generalul George Patton și Napoleon par să fi avut o abilitate extraordinară de a-și motiva oamenii să ucidă și să înfrunte moartea cu curaj. Toţi au interpretat cu bună știinţă rolul de lideri, alimentând miturile clădite în jurul personalităţilor lor și manipulând diverse simboluri și semne prevestitoare. Alexandru ar fi apelat la diverse artificii când preoţii săi analizau ficatul animalelor în căutarea „semnelor victoriei“ transmise de zei. Când cineva i-a oferit o cască plină cu apă în mijlocul unui deșert uscat, el a făcut un gest dramatic și a vărsat-o pe jos pentru a demonstra că prefera să sufere împreună cu oamenii săi. Un legendar general chinez, care a primit o carafă de vin dulce, a ordonat ca aceasta să fie aruncată într-un râu, astfel încât și el, și soldaţii săi să poată bea apa amestecată cu vin. Aparatul de propagandă al lui Napoleon a făcut mare caz de impresionantul său galop prin Alpi, când adevărul este că acesta a traversat munţii călare pe un măgar care înainta lent. Pe același model, a glorificat și momentul în care acesta a făcut popas la o mănăstire de lângă pasul St Bernard, unde a pretins că ar fi găsit o copie din Titus Livius și ar fi citit un fragment despre Hannibal, care făcuse această călătorie înaintea sa.

Marii comandanţi mai dispun de o calitate imposibil de definit, charisma, prezenţa lor este impresionantă și au capacitatea de a vedea direct în sufletul omului. Generalul Dominique-René Vandamme, călit în nenumărate lupte, a spus despre Napoleon: „Și iată cum se face că eu, care nu mă tem nici de Dumnezeu, nici de diavol, sunt gata să tremur ca un copil când mă aflu în prezenţa lui“. Marele adversar al lui Napoleon, ducele de Wellington, a spus la un moment dat că prezenţa împăratului pe câmpul de luptă valora cât 40 000 de soldaţi. După ultima înfrângere suferită, când s-a urcat la bordul navei cu

direcţia Sfânta Elena, insula pe care și-a trăit singuraticul exil, a fermecat pe dată întregul echipaj și pe ofiţerii acestuia. Dar și ofiţeri de rang inferior au avut un efect asemănător pe câmpul de luptă. Curajul fizic este bineînţeles important, dar pe câmpul de luptă este vorba de mai mult decât atât. În romanul lui Manning, căpitanul Malet avea un aspect impunător: „Impresia pe care ţi-o lăsa nu era neapărat una puternică, dar îţi transmitea senzaţia de forţă și viteză. Expresia, maniera sa de a fi, poate ceva din felul în care se mișca și vorbea te făceau să crezi că numai o forţă enormă îi putea permite să ţină în frâu acea energie distrugătoare și nesupusă care clocotea înăuntrul său. Poate că în luptă se dezlănţuia și își potolea imensul apetit“. Oamenii îi admirau nonșalanţa și spiritul cutezător, rămânând spre exemplu uimiţi în momentul în care s-a plimbat deasupra tranșeelor sau când s-a întors pe teritoriul nimănui pentru a recupera vergeaua pierdută aici. Unii lideri, ca generalul Patton sau feldmareșalul Montgomery de exemplu, erau excentrici, aveau un rol de jucat în faţa audienţelor lor. Alţii, ca generalul Slim, pe care George MacDonald Fraser l-a cunoscut în Birmania, impresionau din alte puncte de vedere. Nu mai văzusem vreodată pe cineva, a mărturisit Fraser, „cu o asemenea forţă lăuntrică, a cărui personalitate să fie atât de puternică încât să nu contenească a mă pune în încurcătură — căci la prima vedere nu avea niciun motiv să fie astfel…“ Nu era vorba de înfăţișarea sa fizică — din punctul de vedere al lui Fraser, Slim arăta mai degrabă ca un șef de șantier care fusese promovat în funcţia de director sau un fermier —, nici de felul în care se exprima, căci se așeza și sporovăia simplu, fără pretenţii, cu oamenii săi despre campania împotriva japonezilor. Cu toate acestea, Fraser avea senzaţia că Slim înţelegea foarte bine sentimentele soldatului obișnuit. „Cred că era vorba de sentimentul de apropiere pe care ţi-l transmitea, de parcă ar fi conversat neoficial cu un nepot înţelegător (nu degeaba i se spunea „unchiul Bill“) — acesta era marele său har.“

Însă cea mai mare parte a ofiţerilor și marinarilor obișnuiţi își tolerau superiorii, asta dacă nu cumva le purtau un profund dispreţ pentru ordinele imposibile pe care le dădeau, pentru faptul că nu înţelegeau deloc condiţiile de pe câmpul de luptă sau, iar acest lucru este în special valabil în cazul ofiţerilor de rang mai înalt, pentru indiferenţa afișată faţă de realităţile luptei. Emilio Lussu a lăsat în urma sa o descriere plină de culoare a unuia dintre generalii sub comanda căruia a luptat în Primul Război Mondial. Acesta era chitit să se încununeze de glorie, indiferent de preţul plătit de soldaţii săi. „Vă place

războiul?“ întreabă generalul, cu ochii rotindu-i-se nebunește asemenea roţilor unei mașini de cursă. Când Lussu îi răspunde că nu-i place în mod special, generalul pufnește furios: „Deci tu ești pentru pace, nu-i așa? Pentru pace! Ca o gospodină supusă…“ Deși italienii nu dispun încă de artilerie, generalul este de neabătut în decizia sa de a deschide atacul asupra austriecilor, iar rezultatele hotărârii sale sunt previzibile. Într-o zi, când catârul său se apropie de marginea unei prăpăstii și încearcă să-l dea jos din șa, niciunul dintre soldaţii italieni nu mișcă un deget. Soldatul care se grăbește în cele din urmă să-i sară în ajutor, este ulterior bătut de camarazii săi și catalogat drept o mare rușine pentru regimentul său.

Deși puternice, nici idealurile abstracte și nici măcar marii conducători nu reprezintă și nu au reprezentat vreodată cele mai importante forţe care îi susţin pe soldaţi pe câmpul de luptă. Hopliţii greci aşezaţi în rânduri ordonate, elveţienii în careurilor lor, marinarii, fie ei îmbarcaţi pe galere, fie pe nave portavion, piloţii din escadrile — toţi se bazează unii pe ceilalţi și luptă unii pentru ceilalţi. După cum a spus Plutarh: „Bărbaţii poartă coifuri și platoșe pentru a face faţă propriilor nevoi, dar scuturile le poartă pentru camarazii lor“. Îţi iubești atât de mult camaradul, a spus un cavaler de secol XIV, „încât ești gata să pleci la luptă și să mori sau să trăiești împreună cu el“. Soldaţii pot fi duri unii cu ceilalţi, dar și surprinzător de blânzi. Deși „prietenia“ pare a fi un termen prea șters, iar „iubirea“ prea romantic, sentimentul pe care au încercat să-l transmită pe parcursul secolelor combatanţii a împrumutat elemente din ambele concepte. Cuvântul folosit pentru a descrie acest sentiment este cel de „camaraderie“. În definiţia lui Manning, aceasta „are o intensitate sentimentală care nu poate fi atinsă vreodată de prietenie“. Oamenii sunt aruncaţi laolaltă, adesea aleatoriu, în război. Cu toate acestea, pot dezvolta legături atât de puternice, încât să-și dea viaţa unii pentru ceilalţi, în anumite împrejurări. Siegfried Sassoon a ajuns să deteste războiul, considerându-l „o festă murdară“ jucată pe pielea generaţiei sale, dar tot s-a întors în regimentul său de dragul camarazilor săi. În *Nimic nou pe frontul de vest,* când se întoarce din permisie la prietenii săi, Bäumer spune doar: „Aici este locul meu“. Jünger își amintește cum revine pe front, după ce este rănit: „Parcă mă întorceam în sânul familiei mele“.

Când francezii au fost asediaţii la Dien Bien Phu, în încercarea lor eșuată de a-i înfrânge pe vietnamezi în Indochina, avanposturile fortului lor au căzut rând pe rând, iar garnizoanele au fost închise în lagăre. Printre prizonieri s-au

numărat și germani din Legiunea Străină, care au ales să-și salveze propria piele. Aceștia i-au spus comandantului lagărului mișcării Viet Minh că se luminaseră și nu îi mai susţineau pe francezi. Prin urmare, li s-a aplicat un tratament net superior și au primit raţii mai mari de alimente. În fiecare dimineaţă, obișnuiau să stea în picioare și să asculte discursurile comandantului, care le vorbea despre victoriile repurtate de Viet Minh cu o zi în urmă. Legionarii germani aplaudau entuziasmaţi și cântau „Internaţionala“, imnul mișcării comuniste internaţionale. Apoi, într-o bună zi, comandantul i-a anunţat că dealurile ocupate de legionari fuseseră cucerite, după lupte îndârjite. Prizonierii germani au amuţit. „Haideţi, cântaţi!“ a spus comandantul lagărului. „Ce mai aşteptaţi?“ Germanii s-au uitat unii la alţii, după care au început să cânte la unison un cântec din perioada războaielor napoleoniene: „*Ich hatt' einen Kameraden/ Einen bessern findst du nicht…*“ („Am avut cândva un camarad/nici că ai putea găsi unul mai bun…“) Li s-au retras toate privilegiile.

Poate că soldaţii își doresc să uite ororile războiului — sau să încerce să facă acest lucru —, însă nenumăraţi veterani își aduc cu nostalgie aminte de camarazii lor și de viaţa mai simplă, cu mai puţine alternative și opţiuni de odinioară. Unora le lipsește fiorul palpitant al războiului. „Probabil că nu va mai vedea vreodată liniile formate de soldaţi acolo jos“, a scris un pilot britanic după Primul Război Mondial, „…nu va mai iscodi cerurile în căutarea hunilor, nu va mai deschide focul asupra unei ţinte vii, nu va mai auzi acel infernal ritm sacadat în spatele său, nu va mai vedea trasoarele lansate de pe pământ; totul era de domeniul trecutului. Se terminase cu patrula din zori și oul fiert tare; se terminase cu sentimentul de camaraderie fără pereche și chefurile de pomină; se terminase și cu înfiorătoarea teamă și entuziasmul frenetic; toate acestea luaseră sfârșit, iar viaţa era goală“. În filmul lui Kathryn Bigelow, *The Hurt Locker*, există o scenă memorabilă în care eroul principal William James, un expert în dezamorsarea bombelor care își riscă în repetate rânduri viaţa în Irak, se întoarce acasă după ce își duce datoria la bun sfârșit, iar soţia sa îi cere să meargă la supermarket să cumpere cereale pentru micul dejun. Se holbează înnebunit la seria de rafturi pline de tot soiul de mărci. La scurt timp după aceea, se înrolează din nou în armată.

După Primul Război Mondial, Frank Richards a avut ani la rând obiceiul de a se întâlni cu un prieten, într-o cârciumă pentru a face schimb de povești. „De regulă ne încheiam serile cu un vechi cântec intonat pe ritmurile unui bine-

cunoscut imn *Old soldiers never die, they simply fade away* (Soldaţii bătrâni nu mor niciodată, pur și simplu se ofilesc). La începutul anilor 1960, când la Londra avea loc spectacolul muzical cu un puternic mesaj antirăzboi, *Oh, What a Lovely War!*, mulţi dintre cei care luptaseră în Primul Război Mondial erau încă în viaţă. Un prieten de-ai mei era acolo într-o seară în care sosiseră și câteva autobuze pline cu veterani să vadă spectacolul. Aceștia au fredonat vechile cântece de luptă și s-au înghesuit la bar, unde au depănat fericiţi amintiri — se presupune că nu aceasta a fost reacţia la care se așteptaseră regizoarea de stânga Joan Littlewood și echipa sa.

Plăcerea și bucuria de a participa la război este un sentiment care îi neliniștește pe civilii din societăţile pașnice. Un general canadian căruia i-am luat la un moment dat un interviu pentru o emisiune educativă transmisă la radio a vorbit despre bucuria și emoţia războiului abia după ce mi-am stins reportofonul. Era ca și cum ai fi mers cu o motocicletă foarte rapidă, a spus el. Simpla idee că te puteai accidenta și muri în orice clipă amplifica senzaţia de entuziasm și emoţie. Și mai tulburător este momentul în care îţi dai seama că multora dintre combatanţi le place, de fapt, să aibă drept de viaţă și de moarte unii asupra altora și se delectează ucigând și distrugând. Australianul Ion Llewellyn Idriess, lunetist în Primul Război Mondial, a mărturisit că îl încerca „o mândrie fără margini, când într-un război cinstit am luat viaţa unui bărbat puternic“. În al Doilea Război Mondial, un pilot britanic nu a mai putut să doarmă după ce a doborât două avioane germane: „Zile la rând nu am mai putut vorbi despre nimic altceva; săptămâni la rând nu m-am putut gândi la nimic altceva… Sentimentul era deopotrivă dulce și teribil de ameţitor…“ Unul dintre cele mai șocante aspecte din autobiografia lui Jünger este modul în care își expune sentimentele, fără să ofere nicio scuză sau explicaţie. Într-o primă versiune a lucrării, pe care a revizuit-o ulterior pentru a o face mai puţin violentă, povestește cum împușcă un englez: „S-a îndoit de la mijloc ca o lamă de cuţit care a intrat între plăsele, apoi a rămas nemișcat“. Într-un alt fragment, pe care l-a lăsat în carte, povestește cum a deschis focul împreună cu camarazii săi împotriva englezilor aflaţi în plină ofensivă: „Dușmanii au fost înnebuniţi și au început să sară de colo colo ca iepurii, între ei formându-se nori albi de praf“.

Scrisorile trimise de Julian Grenfell mamei sale sunt la fel de sincere și abundă de referinţe la faptul că este deosebit de norocos să participe la război și că se distrează de minune: „Ador războiul. Este ca un mare picnic, fără să fie

însă inutil, așa cum sunt de regulă picnicurile. Niciodată nu am fost atât de fericit, niciodată nu m-am simţit atât de bine. Nimeni nu se plânge că eşti murdar“. Fiorul luptei „vitalizează absolut totul, fiecare scenă, fiecare cuvânt, fiecare acţiune“. Grenfell recunoaște că prima dată când a împușcat un om l-a încercat un sentiment straniu, „dar imediat ajungi să te simţi de parcă ai ţinti într-un crocodil, numai că este mai distractiv, căci omul ţintește la rândul lui înapoi“. La fel ca Jünger, privește moartea în faţă și o analizează cu o ușoară curiozitate. „A gemut, apoi a căzut“, spune el despre un german. Îi mărturisește mamei sale că nutrește speranţe că războiul are să continue o bună bucată de vreme, „însă după aceea vânătoarea de mistreţi are să fie singura activitate tolerabilă, căci altfel vom muri de pură plictiseală“. A fost împușcat în cap și a murit în mai 1915. Fratele său și cei doi veri au murit, de asemenea, în primele luni de război.

În anii 1960, când și-a scris autobiografia despre perioada petrecută în Primul Război Mondial ca tânăr ofiţer britanic răspunzând de o divizie de transporturi, lordului Reith de la BBC i-a fost greu să găsească o editură care să-l publice, deoarece memoriile sale nu coincideau cu concepţia general acceptată cum că războiul era detestat de toţi cei care aveau ghinionul de a fi implicaţi în el. Lordul Reith era încântat, fericit să se afle în Franţa. Când umbla noaptea prin Armentières, își spunea: „Cât de bizar era totul. Cât de palpitant. Mă entuziasmam în special când mă urcam pe cal și cutreieram pe străzile întunecate ale acestui oraș străin, părăsit, în loc să plec, fix la aceeași oră, cu mama, la slujba de seară din Glasgow“. Cu toate că avea funcţia de ofiţer responsabil cu transporturile — ceea ce însemna că era cazat în spatele liniilor de luptă și se bucura de un oarece confort —, ori de câte ori traversau câmpul deschis, cu caii și diligenţele lor, și el, și oamenii se expuneau unei posibile morţi. A descoperit cu satisfacţie că nu-i era teamă, dar a atribuit acest sentiment mai degrabă sorţii favorabile decât vreunei calităţi deosebite. Era interesant, a scris el, „să traversezi un lan de rapiţă știind că te puteai opri din mers în orice moment din cel mai decisiv dintre motive“. S-a întrebat dacă credinţa creștină nu i-a fost cumva de ajutor: „Simţeam că existau divizii speciale de transport care ne duceau de pe câmpul devastat de luptă unde ne aflam către pășunile verzi și apele liniștite de dincolo“. Când a rămas invalid, după ce a fost grav rănit la faţă, le-a scris părinţilor săi: „Sunt mai dezgustat decât pot exprima în cuvinte. Mă descurcam atât de bine și îmi plăcea munca mea, și tot ce făceam“.

În autobiografia sa, a descris și frumusețile pe care le putea aduce cu sine războiul; lumina zilei pe timp de vară, florile sălbatice de pe teritoriul nimănui, cerul albastru stropit de albul exploziei lăsate în urmă de proiectilele antiaeriene. Luptele pe timp de noapte pot fi chiar și mai spectaculoase. Lussu a descris un atac al artileriei austriece: „Parcă toate acele artificii care explodau dincolo de pădurea de pini luminau coloanele și naosurile unei bazilici uriașe". Sentimentul că moartea este atât de aproape poate transforma lumea într-un loc mai frumos și mai prețios. Zaci într-o baltă murdară, cu gloanțele vâjâinduți pe la urechi, a scris O'Brien, „dar preț de câteva secunde, se așterne o liniște totală. Ridici privirea și vezi soarele și câțiva nori albi și pufoși, iar seninătatea desăvârșită te pocnește ca un fulger care îți trece prin fața ochilor — rearanjând întreaga lume — și, chiar dacă ești țintuit la pământ de război, nici că te-ai simțit vreodată mai împăcat". Cărțile și filmele nu pot surprinde cu adevărat acel sentiment, a scris o veterană rusoaică din al Doilea Război Mondial. „Nu, nu pot. Nu reușesc. Încep chiar și eu să vorbesc — tot nu reușesc. Nu este la fel de înspăimântător, la fel de frumos. Știi cât de frumoasă poate fi o dimineață de război? Dimineața de dinainte de luptă… Privești în jurul tău și conștientizezi că asta ar putea fi ultima ta dimineață. Pământul este atât de frumos… și aerul… și soarele, îndrăgitul soare…"

Pe același principiu ca războiul, și pacea ce urmează îi afectează pe combatanți în diferite feluri: prin nostalgie, mândrie, ura nutrită față de conflict, stres posttraumatic, mânie, tristețe. Un veteran american din Vietnam a spus că acest război „a distrus și ars băiețelul din el și a lăsat în urmă un bărbat călit, tare ca oțelul". Ne este imposibil să ne dăm seama dacă se bucura sau nu de acest lucru. Zinaida Vasilievna, asistentă medicală într-un regiment sovietic de infanterie în al Doilea Război Mondial, i-a spus lui Aleksievici: „În război, sufletul tău îmbătrânește". Unii veterani nici nu suportă să aducă vorba despre experiențele trăite în război. O femeie cu funcția de sergent în regimentul de artilerie antiaeriană i-a mărturisit lui Aleksievici că: „Nu puteam spune nimănui că fusesem rănită, că avusesem o comoție. Încearcă tu să spui asta, și vezi dacă-ți mai dă cineva de lucru, dacă te mai ia careva de nevastă. Eram mute ca niște pești". Câteodată veteranii vorbesc cu nepoții lor, poate și pentru că războiul reprezintă un concept atât de îndepărtat pentru acești tineri, iar copii nu înțeleg probabil adevărata semnificație a poveștilor pe care le ascultă.

După cum spune Aleksievici, „războiul rămâne, așa cum a fost dintotdeauna, unul dintre principalele mistere ale omenirii“. Poate că ultimul cuvânt ar trebui să-i revină măreţului general al Confederaţiei, Robert E. Lee, care, asistând la seria inutilă și costisitoare de atacuri succesive lansate de armatele Uniunii la Fredericksburg în 1862, a spus: „Bine că războiul este atât de îngrozitor, căci altfel am ajunge să ne placă prea tare“.

******** Vergilius, *Eneida*, *op. cit.*

7

Civilii

„Oamenilor nu trebuie să le mai rămână nimic decât o pereche de ochi cu care să plângă războiul.“

— Generalul Philip Sheridan

Aprilie este de regulă o lună frumoasă în Berlin: frigul iernii și zăpada dispar, lăsând în urma lor frunze verzi și moi, și boboci de primăvară. Berlinezii sărbătoresc noul anotimp ieșind în nenumăratele parcuri și pe marginea lacurilor din oraș. În 1945 însă nu sărbătoreau. Armatele sovietice avansau spre vest, regimul nazist se prăbușea și o bună parte a celor mai importanţi reprezentanţi ai săi se grăbeau spre sud sau vest încercând să se salveze. Până pe 20 ale lunii, notează autoarea anonimă a teribilei lucrări *Eine Frau in Berlin* (*O femeie la Berlin*) în jurnalul ei, sunetul distant al puștilor sovieticilor devine un răget constant: „Suntem încercuiţi de ţevile puștilor, iar cercul se micșorează cu fiecare oră care trece“. Oamenii bârfesc cuprinși de neliniște la colţ de stradă; nimeni nu știe ce se întâmplă de fapt, dar toţi se tem de ce e mai rău. Prin oraș circulă zvonuri, unele neadevărate — cum că americanii și englezii nu s-ar mai înţelege cu rușii și ar urma să cadă la înţelegere cu Germania, de exemplu — altele adevărate — cum că autorităţile ar fi scos pe piaţă proviziile alimentare stocate. Cei care încă mai au putere se duc degrabă la prăvălii să cumpere tot ce pot căra, sub focurile de artilerie care îi gonesc spre adăposturi. „Apoi, scrie autoarea, îţi amintești dintr-odată că e primăvară. Norii de parfum de liliac plutesc peste grădinile lăsate în paragină și pătrund prin ruinele carbonizate ale apartamentelor.“ În acea noapte, în timp ce ploaia de gloanţe sovietice continuă să cadă, ea și vecinii ei se ghemuiesc în adăpostul din subsol, întrebându-se când o să sosească trupele sovietice și ce o să le facă femeilor.

Ne concentrăm prea des asupra războinicilor, luptelor, victoriilor și pierderilor suferite de aceștia și nu acordăm suficientă atenţie civililor care, fie

că își doresc sau nu acest lucru, sunt implicaţi în război. După cum știm, civilii pot susţine războaiele, cerându-le guvernelor sau comunităţilor să pornească la luptă — așa cum au făcut revoluţionarii francezi în anii 1790, cei care au sprijinit Primul Război Mondial sau o bună parte a celor care aștepta sosirea sovieticilor în primăvara lui 1945, la Berlin. Civilii, așa cum notează de cele mai multe ori combatanţii în scrierile lor, urăsc adesea inamicul mai mult decât soldaţii trimiși pe front. În plus, războiul nu le face neapărat rău; civilii pot beneficia de pe urma acestuia, fie că se bucură de prada de război, fie că găsesc oportunităţi mai bune de a face bani, de a avansa și a sparge tabuurile sociale. Cu toate acestea, civilii sunt și victimele inocente ale războiului, plătind un preţ crunt pentru înfrângerile suferite cu moneda foametei, crimei, violului, sclaviei, muncii silnice sau deportărilor în masă.

Așa cum reiese și din conversaţia purtată în acea pivniţă berlineză în mai 1945 — referitoare la faptele la care s-ar fi putut deda soldaţii sovietici —, femeile se tem de o anumită soartă pe timp de război. Pe parcursul istoriei, femeile, indiferent când și unde ar fi trăit, au fost considerate trofeele războinicilor, fiind răpite, obligate să muncească în gospodăriile lor sau violate pe loc. „Aveţi voie să violaţi, le-a comunicat soldaţilor săi liderul comandamentului francez pe parcursul războiului de independenţă din Algeria, dar să fiţi discreţi.“ Stalin a reușit să-l șocheze pe comunistul iugoslav călit în numeroase lupte, Milovan Djilas, apărând violurile comise de trupele sovietice pe teritoriile eliberate de la naziști. „Imaginează-ţi un om, a spus dictatorul sovietic, care a luptat de la Stalingrad până la Belgrad — pe o distanţă de o mie de kilometri, pe teritoriul propriei sale ţări devastate, călcând peste trupurile neînsufleţite ale camarazilor săi și ale celor dragi lui. Cum să reacţioneze normal un asemenea om? Și ce este atât de îngrozitor în a te distra cu o femeie după ce ai asistat la asemenea orori?“

Potrivit estimărilor, în 1945, forţele sovietice au violat numai pe teritoriul Germaniei aproximativ două milioane de femei, unele dintre acestea fiind agresate sexual de mai mulţi bărbaţi, pe perioade scurte. Autoarea anonimă din Berlin descrie în jurnalul ei temerile care le încercau pe ea și pe vecinele ei așteptând sosirea soldaţilor sovietici. Ușurarea berlinezilor, care observă că acești bărbaţi par prietenoși și buni la suflet la prima vedere — sunt niște „simpli oameni“ în fond și la urma urmei —, se transformă în groază și teroare de îndată ce aceștia încep să bea. Iniţial, autorităţile sovietice nu fac niciun efort să-și ţină oamenii sub control și îi lasă să jefuiască o mare parte din

proviziile de alcool, fapt ce-i ajută să-și elimine eventualele inhibiţii. Autoarea jurnalului reușește să-i convingă pe soldaţi să lase în pace pe o tânără care fusese rănită, însă ea este violată în repetate rânduri atât în acea noapte, cât și în zilele ce urmează, până își găsește un protector. Reușește însă să-și analizeze situaţia cu un soi de umor negru. Observă că soldaţii sovietici preferă să agreseze mai întâi femeile grase, ca soţia distilatorului local de exemplu, care reușise să se hrănească bine în timpul războiului.

De-abia în momentul în care primesc plângeri din partea comuniștilor germani cum că soţiile și fiicele lor sunt violate, liderii sovietici își dau seama că brutalizarea populaţiei germane nu este o modalitate eficientă de a o câștiga de partea cauzei socialiste și că un asemenea comportament poate dăuna reputaţiei Uniunii Sovietice, care trebuia să fie bine văzută pe plan extern. „Asemenea fapte și comportamente care rămân nesancţionate, s-a scris într-un ordin emis în august 1945 de mareșalul Gheorghi Jukov, ne compromit puternic în ochii antifasciștilor germani, mai ales acum când războiul a luat sfârșit, și sunt de mare ajutor campaniilor fasciste desfășurate împotriva Armatei Roșii și guvernului sovietic.“

După cum ne arată cât se poate de clar și autoarea anonimă din Berlin, violatorii sovietici au fost mânaţi de mai multe motive: tensiunea sexuală, nevoia de a fi alături de o femeie sau, un motiv pur simbolic, cel de a-și demonstra puterea asupra femeii și societăţii din care provenea ea. Pentru sovietici, violul era un act violent, prin care umileau și dizgraţiau femeia și naţiunea germană. Victoria și înfrângerea în război își găsesc adesea exprimarea în metafore sexuale — victoria este un test de virilitate, iar înfrângerea reprezintă pierderea virginităţii sau emascularea. În Antichitate, iar acest lucru încă se întâmplă și astăzi, bărbaţii care sufereau înfrângeri puteau fi castraţi și violaţi. În Bosnia anilor 1990 au fost violate între 20 000 și 50 000 de femei (dar și bărbaţi), toate taberele beligerante dedându-se la violuri, deși victimele au fost în mare parte femei bosniace de religie musulmană. Violarea femeilor — născătoare de copii — are și o semnificaţie ascunsă: înseamnă să distrugi un grup etnic. Violatorilor sârbi le făcea mare plăcere să le spună femeilor musulmane că aveau să dea naștere unor viitori războinici sârbi. Forţele naţionaliste sârbe sechestrau femeile în „tabere de violat“ sau bordeluri, iar soldaţii sârbi violau în public pentru a intimida, a strânge informaţii sau a convinge populaţiile nonsârbe să fugă.

Femeile care au fost violate în război nu numai că trebuie să trăiască cu această traumă, atât fizică, cât și psihică, dar poartă de cele mai multe ori în spate încă o povară: cea de a fi respinse de propriile comunităţi. Nemţoaicele violate în 1945 și-au găsit liniștea împărtășindu-și experienţele comune, dar au fost adesea prost tratate de bărbaţii din vieţile lor. Logodnicul berlinezei anonime considera că aceasta nu avea pic de rușine pentru simplul fapt că vorbea despre viol, așa că a părăsit-o. Femeile au făcut pe cât de bine posibil faţă atât cruzimilor, cât și realităţii cu care s-au confruntat. Una dintre ele a spus că a ales să-și reprime multe amintiri „pentru a reuși cât de cât să trăiască".

Deoarece femeile sunt adesea considerate a fi mamele naţiunii, societăţile pot reacţiona dur la orice aluzie cum că acestea ar cocheta de bunăvoie cu inamicul. În Franţa eliberată, femeile care întreţinuseră relaţii cu nemţi au fost umilite în public, prin raderea părului de pe cap. Pe parcursul războiului din Germania, când naziștii puneau la mare preţ rolul femeii de nevastă și mamă, lumea a intrat în mare panică la simpla idee că polonezii aduși cu miile să lucreze în fermele germane ar fi putut întreţine relaţii sexuale cu nemţoaicele din împrejurimi. „Nu putem și nu avem cum să stăm cu mâinile în sân, a spus liderul Biroului pentru Puritatea Rasei, în timp ce aceștia invadează esenţa vitală a poporului nostru, fertilizează femei de sânge german și ne corup tineretul." Gestapoul nu a stat cu mâinile în sân; a spânzurat în pieţele publice din întreaga Germanie polonezi acuzaţi de „contact interzis". Nemţoaicelor li se aplica uneori același tratament. În frumosul orășel Eisenach, locul de baștină al lui Johann Sebastian Bach, o femeie a fost obligată să stea în picioare în piaţa publică, cu capul ras, legată spate în spate cu iubitul ei polonez, cu un afiș pe care scria: „M-am culcat cu un polonez". După 1945, femeile care întreţinuseră relaţii amoroase cu soldaţii aliaţi, adesea doar din simpla nevoie de a supravieţui, au devenit subiectul unor bancuri crude: „Am avut nevoie de șase ani să înfrângem soldatul german, dar nu ne-au trebuit decât cinci minute ca să seducem o nemţoaică".

Pe parcursul secolelor, s-a apelat la diverse metode pentru a-i proteja pe cei inocenţi de pericolele războiului. În diverse epoci și spaţii geografice, civilii au fost consideraţi o categorie distinctă de cea a războinicilor, așa că s-au stabilit reguli privind tratamentul ce trebuia aplicat fiecărui grup în parte: de exemplu, se spunea că civilii nu trebuiau consideraţi combatanţi și că vieţile, persoanele și adesea și proprietăţile acestora trebuiau cruţate. Cu toate acestea, regulile pot fi încălcate cu ușurinţă sau ignorate în verva stârnită de război, iar civilii au de

suferit îngrozitor de mult pe parcursul asediilor sau dacă se află în apropierea câmpului de luptă. În septembrie 1941, când germanii au asediat Leningradul, populaţia oraşului număra aproximativ 7 milioane de locuitori; la finalul asediului, în ianuarie 1944, 1,75 de milioane reuşiseră să evadeze şi 1 milion murise. De obicei cei slabi mor primii: copiii, bătrânii, săracii. Ca să folosim cinicele cuvinte ale strategilor militari, civilii sunt câteodată „victime colaterale", dar de multe ori sunt folosiţi în mod intenţionat ca ţinte cu scopul de a slăbi forţele inamice. Războaiele secolului XX au oferit omenirii o notă de plată costisitoare. În al Doilea Război Mondial, între 50 și 80 de milioane de civili au murit — nu vom cunoaște niciodată numărul exact al acestora. Numerele sunt atât de ambigue și din cauza faptului că, așa cum s-a întâmplat în repetate rânduri și în trecut, fie nu s-au ţinut registre, fie s-au ţinut, dar au fost distruse, fie nu s-a știut exact dacă trebuiau puse la socoteală și persoanele ucise prin forţa armelor și persoanele care au murit de foame și din cauza bolilor.

Tucidide consemnează fără să adauge niciun comentariu personal că, în al șaisprezecelea an al Războiului Peloponesiac, când locuitorii insulei Melos s-au predat fără să crâcnească Atenei, aceasta „a condamnat la moarte toţi bărbaţii ajunși la vârsta îndeplinirii serviciului militar și a vândut femeile și copiii în sclavie". În 1937, când au prădat Nanjingul, se prea poate ca japonezii să fi ucis aproape 300 000 de persoane, să fi violat alte 20 000 și să fi incendiat o treime din clădirile orașului. În Europa celui de-al Doilea Război Mondial, Germania nu numai că a folosit prizonieri de război la muncă silnică — încălcând convenţiile pe care le semnase —, dar a obligat între 4 și 5 milioane de civili, majoritatea din Uniunea Sovietică ocupată, dar și din Polonia, Franţa și, ulterior, și din Italia și alte regiuni europene, să muncească pentru efortul german de război. Acești muncitori ţinuţi în sclavie erau abuzaţi și primeau mâncare cât să nu moară de inaniţie. Cei care nu puteau munci — „guri inutile de hrănit" — erau uciși cu bună știinţă. Femeile erau castrate sau forţate să facă avort. Stalin a deportat diferite minorităţi nonruse, de la circa 1,2 milioane de germani de pe Volga, ai căror strămoși veniseră în Rusia cu câteva generaţii în urmă, la 180 000 de tătari din Crimeea, pe motiv că aceștia ar fi colaborat cu inamicul. Iar guvernele s-au folosit de război sau de teama de război pentru a convinge civilii să se refugieze, așa cum au făcut miliţiile sioniste în Palestina în 1948 sau cele sârbe în Bosnia anilor 1990.

Orașul Beirut, în care am ţinut una dintre prelegerile din seria Reith Lectures, m-a convins să analizez din nou semnificaţia războiului din punctul de vedere al civililor. La prima vedere, orașul și-a revenit după conflictul civil care a pustiit Libanul între 1975 și 1990, dar la o privire mai atentă îţi dai seama că războiul încă este prezent în oraș, căci încă vezi urmele de gloanţe de pe clădiri sau ruinele Holiday Inn din centrul Beirutului. În clădirea muzeului naţional se vede gaura săpată într-un mozaic roman de un lunetist care a dorit să-și poziţioneze arma înspre Linia Verde ce despărţea diferitele facţiuni care luptau în exteriorul clădirii. Am cunoscut oameni care au trăit pe propria piele experienţa războiului; mi-au povestit cum au învăţat să deosebească sunetul făcut de fiecare armă în parte și de diversele tipuri de artilerie, cum s-au obișnut să tragă câte un pui de somn în adăposturi și să-și trăiască pe cât de bine posibil vieţile de zi cu zi în ruinele prea-iubitului lor oraș. *Sihtak bil dinya* (Sănătatea ta merită totul în lume) — obișnuiau să-și spună locuitorii din Beirut unii altora ori de câte ori casa sau căminul cuiva era aruncat în aer.

Beirutul, un port important aflat în extremitatea estică a Mării Mediterane, a cunoscut nenumărate războaie pe parcursul istoriei sale care se întinde pe o perioadă de 5 000 de ani. Locuitorii săi cred că a fost distrus și reconstruit de cel puţin șapte ori. Hitiţii, fenicienii, grecii și romanii din Antichitate, bizantinii, mamelucii, otomanii și, în cele din urmă, francezii și sirienii și l-au dorit cu ardoare. În 1110, la finalul Primei Cruciade, orașul și locuitorii acestuia au fost atacaţi cu scări de asalt construite din lemn și săbii, nu rachete și kalașnikoave, iar civilii, așa cum s-a întâmplat în repetate rânduri de atunci înainte, au avut enorm de suferit. Cruciaţii, conduși de regele Balduin al Ierusalimului, au înconjurat orașul pe uscat și pe mare, astfel încât locuitorii, în mare parte musulmani, să nu primească pic de ajutor de la flotele aliate. Forţele invadatoare și-au continuat asediul fără pauză, vreme de două luni „fără să acorde niciun moment de răgaz apărătorilor, nici noaptea, nici ziua, nici măcar o oră. Astfel, acţionând pe rând, predându-și ștafeta la intervale regulate, creștinii au epuizat forţele inamice prin efort asiduu“, a povestit un cronicar câţiva ani mai târziu. În cele din urmă, când orașul a capitulat, cetăţenii cuprinși de disperare au luat-o la goană înspre ţărmul mării, unde au trebuit să facă faţă atacului violent al trupelor creștine care debarcau. „Nefericiţii orășeni, a scris cronicarul, având ghinionul de a fi blocaţi între două grupuri ostile, atacaţi acum și de o parte și din alta, au pierit de tăișul sabiei ambelor tabere.“

Se spune că ar fi murit mii de oameni, până când Balduin s-a săturat să mai asiste la acest măcel și a ordonat să i se pună capăt.

Acţiunea de a prăda orașele și de a viola și măcelări populaţia locală are o istorie îndelungată și rușinoasă. Uneori comandanţii încearcă să-și controleze soldaţii; de regulă le ordonă însă să comită atrocităţi sau îi încurajează pur și simplu să se poarte cu civilii după bunul plac. În 1937, când armata japoneză a cucerit orașul chinez Nanjing, ofiţerii le-au ordonat oamenilor lor să tortureze, să ucidă și să violeze civilii chinezi. Soldaţii proaspăt recrutaţi au fost iniţial șocaţi de mersul lucrurilor, a povestit un ofiţer, „dar la scurt timp au ajuns să facă și ei același lucru“. Cu cât este mai lung sau mai costisitor un asediu, cu atât crește probabilitatea ca soarta populației locale să devină mai înfiorătoare după căderea orașului, căci soldaţii inamici consideră că împotrivirea localnicilor ar fi responsabilă pentru prelungirea greutăţilor suferite de atacatori. În 1579, când soldaţii spanioli au cucerit Maastrichtul de la rebelii olandezi, o treime din locuitorii orașului au fost uciși. Soarta orașului Madgeburg în timpul Războiului de 30 de Ani a rămas secole la rând în istorie ca un exemplu al cruzimii aplicate civililor pe timp de război. Orașul în mare parte protestant număra aproximativ 25 000 de locuitori în martie 1631, la momentul începerii asediului declanșat de forţele imperiale habsburgice și Liga Catolică. În mai, când a capitulat în final, trupele imperiale i-au dat foc; din 1 900 de clădiri, 1 700 au fost distruse. Soldaţii înnebuniţi de furie au violat femei și tinere fete. Circa 20 000 de civili au murit, iar un recensământ organizat anul următor a arătat că în oraș mai trăiau doar 449 de oameni.

În tragedia lui Shakespeare, *Henric al V-lea*, regele Angliei își îndeamnă trupele să atace orașul francez Harfleur printr-un discurs care a devenit o adevărată comoară a literaturii engleze: „La zidul spart daţi iureș iar, băieţi, sau umpleţi-l cu trupurile voastre“. Aceste sentimente eroice transmise de un rege războinic căruia i se poartă o profundă admiraţie sunt la fel de populare printre comentatorii de sport, analiștii burselor de valori sau politicienii din Regatul Unit. Cu toate acestea, ar trebui să citească următorul discurs al lui Henric, rostit două scene mai târziu, după un interludiu comic. Henric le spune guvernatorului și cetăţenilor din Harfleur că soldaţii săi nu vor arăta pic de milă dacă vor trebui să lupte pentru a ocupa orașul. Predaţi-vă, le spune el locuitorilor din Harfleur, în timp ce aceștia privesc de la înălţimea zidurilor orașului, cât încă mai puteţi.

De nu, soldatul — iată-l — orb de sânge
Cu neagra-i mână va târî de plete
Copile ţipând asurzitor,
De bărbi de-argint părinţii vi-i înşfacă
Sleind de ziduri capul lor cinstit.
Copiii goi vă vor fi traşi în ţeapă,
Pe când, nebune, mumele lor urlă,
Spre cer, precum femeile evreice
Când ucigaşii lui Irod vânau.
Ce vreţi? În pace, viaţă pentru voi
*Sau să pieriţi, cu vină, prin război?*********

Războiul nu este curtenitor, nu le permite civililor să aleagă dacă își doresc sau nu să fie implicaţi în el. După ce își retrag armatele, generalii ordonă pârjolirea pământului. Pe parcursul ultimelor zile ale celui de-al Doilea Război Mondial, Înaltului Comandament German i-a păsat atât de puţin de propriii civili, încât a ordonat apărarea „fiecărui șir de blocuri, fiecărei case, fiecărui gard viu și crater până la ultimul om și ultimul glonţ“. Ordinul a fost emis în martie 1945, când era evident că Germania nu avea cum să reziste mai mult de câteva săptămâni. Autoarea lucrării *Eine Frau in Berlin* privește trupele germane defilând prin cartierul în care locuiește. „Ce se întâmplă? întreabă ea. Încotro vă îndreptaţi?“ Un soldat bombăne că-l urmează pe Führer cu preţul vieţii. „Este clar că nu le prea pasă de noi“, notează ea în jurnal.

Pe timp de război, toate armatele, chiar și cele aliate, mărșăluiesc prin provinciile pașnice din zonele rurale, însușindu-și alimentele pe care pot să pună mâna. Fermele sunt incendiate, iar vitele gonite. Navele de război scufundă vasele comerciale sau blochează accesul bunurilor în porturi. Bombardierele își lansează proiectilele asupra unor ţinte care pot fi folosite de armate, dar care de cele mai multe ori nu sunt nimic altceva decât case, școli și spitale. Civilii trebuie să facă tot ce le stă în putinţă ca să supravieţuiască, dar adesea foametea și bolile se aliază cu ucigașii lor. În primii douăzeci și cinci de ani ai secolului al XVI-lea, în orașul italian Pavia, copiii urlau de foame pe străzile mărginite de splendide clădiri renascentiste. Dintre cei 16 000 de oameni care locuiau în 1500 în oraș, în 1529, au rămas mai puţin de 7 000. Un secol mai târziu, pe parcursul Războiului de 30 de Ani, în mai multe state germane s-a înregistrat o scădere demografică de 25–40 la sută. Unii locuitori au fost uciși în mod intenţionat, alţii au devenit însă victimele armatelor numeroase în continuă mișcare, ai căror soldaţi erau purtătorii unor boli care s-

au răspândit în rândurile populaţiei deja slăbite din cauza lipsei de alimente. Mortala epidemie de gripă care a lovit întreaga lume la sfârșitul Primului Război Mondial, ucigând aproape 50 de milioane de oameni, s-a răspândit rapid pe tot mapamondul odată cu deplasarea în masă a armatelor pe câmpurile de luptă.

Atacurile lansate cu bună știință împotriva civililor constituie o veche strategie de război, scopul fiind fie de a extrage resurse de la populaţie, fie de a obliga inamicul să lupte în continuare, fie de a-i slăbi dorinţa de a merge mai departe. Secole la rând, armatele europene care porneau la asediu cereau adevărate comori pentru a scuti orașele și mănăstirile de la distrugere și a cruța vieţile locuitorilor acestora. Anarhia pe care o lasă atât de des războiul în urma sa pavează calea antreprenorilor privaţi, care se hrănesc și cu victime civile. În secolul al XIV-lea, pe parcursul Războiului de 100 de Ani dintre Anglia și Franţa, armate private care purtau numele de *Smashing Bars* sau *Arm of Iron* cutreierau Franţa, căutând să jefuiască, să brutalizeze sau să ucidă, pe un model foarte asemănător grupărilor paramilitare din războiul civil libanez sau așa cum se întâmplă astăzi în Libia sau în unele regiuni din Congo. Între 1356 și 1364, peste 450 de teritorii franceze au fost obligate să plătească taxe de răscumpărare. Câteodată, așa cum practică Mafia sau Cosa Nostra, armatele și grupările private cer plata unei taxe de protecţie la intervale regulate. În secolul al XVI-lea, în Germania și Ţările de Jos, capii de familie puteau primi un certificat (în germană, *Brandschatzung*) care confirma că plătiseră această sumă. Autorităţile militare dispuneau chiar și de formulare tipărite în prealabil, cu spaţii goale, pe care urmau să fie completate sumele și datele exacte. Dacă aceste taxe recurente nu erau achitate la timp, urma „executarea“, ceea ce de multe ori însemna arderea unui întreg sat din temelii sau chiar și execuţia localnicilor. Chiar și atunci când respectă regulile pe care ele însele le-au impus, armatele invadatoare pot considera în continuare că civili sunt niște simple resurse de exploatat, resurse care dispun de provizii și economii ce pot fi folosite după bunul plac sau case pe care soldaţii și le pot însuși. Uneori armatele au încercat să plătească pentru aceste lucruri, dar titlurile de gaj sau poliţele oferite s-au dovedit a nu avea nicio valoare.

În *Istoria Războiului Peloponesiac*, Tucidide povestește că, în primul an de război, spartanii au devastat Attica sperând să-i ademenească astfel pe atenieni să iasă din ascunzătoarea zidurilor cetăţii lor și să lupte pentru a-și apăra fermele. O dispută teritorială între regele Poloniei, aliatul său, Marele Ducat al

Lituaniei, și Cavalerii Teutoni a declanșat Războiul Foamei din vara lui 1414, în care ambele tabere au folosit tactica pământului pârjolit pentru a-și înfometa și forța adversara să se predea. În Evul Mediu european, cavalerii, al căror cod de onoare a fost atât de admirat, aplicau așa-numita *chevauchée*, acesta fiind un termen inocent folosit pentru a descrie o tactică brutală. Este adevărat că acești cavaleri se urcau pe cal, după cum ne sugerează și numele tacticii, dar scopul lor era să-și însușească, să incendieze și să radă absolut tot ce le ieșea în cale: animale, recolte, clădiri, oameni. Din acest motiv, în unele regiuni din Franța, încă poți vedea ferme și biserici fortificate, refugii folosite de cei săraci. Dar acestea nu-i puteau salva întotdeauna, căci clădirile pot fi luate cu asalt sau incendiate. „Războiul fără foc, a spus adevăratul Henric al V-lea, nu personajul lui Shakespeare, valorează la fel de puțin ca un cârnat fără muștar." În 1360, pe parcursul Războiului de 100 de Ani, 100 de țărani au fost măcelăriți de englezii care au luat cu asalt biserica de la Orly. Nobilii războinici au apelat la distrugere, măcelărind chiar și țăranii și șerbii pe care îi considerau inferiori, pentru a-și obliga dușmanii să iasă din castelele lor fortificate și să-și apere proprietățile. (Iar jafurile și devalizarea erau o metodă bună pentru a ține soldații obișnuiți mulțumiți.) Cu puțin timp înainte de izbucnirea Războiului de 100 de Ani, englezii au declanșat o faimoasă *chevauchée*, pe o suprafață de patruzeci și trei de kilometri, lăsând în urma lor o zonă rurală în ruine. Un poet italian care s-a întors aici după douăzeci și cinci de ani de război a spus: „A trebuit să mă forțez să cred că aceasta era aceeași țară pe care o mai vizitasem și în trecut".

Discursul ținut de ducele de Burgundia, mareșalul Franței în piesa *Henric al V-lea*, contrazice poveștile despre gloria războiului despre care vorbesc personajele shakespeariene în alte acte ale piesei. Ducele le cere regilor Franței și Angliei să pună capăt luptelor:

De-a pune față-n față, ochi în ochi,
Doi regi, să nu vă fie cu bănat
De-ntreb aci,-ntr-acest măreț sobor,
Ce vrăjmășii, ce piedici mai sunt încă,
De ce această biată pace goală
Și schilavă, ea, muma sfânt-a artei,
Și-a nașterilor binecuvântate
Și-a-ndestulării-n toate, tocmai ea
Nu poate să-și arate blându-i chip

în cea mai veselă grădină-a lumii,
în Franța noastră rodnică? Dar vai!

Și încearcă să le vorbească despre pierderile de ordin uman:

Și cum livezi, podgorii, țarini, tufe,
Din firea lor se-abat sălbăticite,
La fel și noi, cu neamuri și copii,
Din lipsă de răgaz destul, uităm
Științele, podoaba țării noastre.
Ci creștem ca barbarii, ca ostașii,
*Ce-n minte n-au decât vărsări de sânge…*********

Violenţele declanșate împotriva civililor au și scopul de a menține populaţia locală într-o stare umilă și de a-i demonstra că rezistența nu aduce nimic bun. Pe parcursul revoltei lui Tyrone, declanșată în anii 1590, când irlandezii s-au răsculat împotriva Angliei dinastiei Tudor, englezii au reacţionat deosebit de dur. Sir Arthur Chichester, nemilosul guvernator al provinciei Carrickfergus, s-a lăudat într-o scrisoare trimisă superiorului său cu raidul pe care îl executase la Lough Neagh, aflat la vest de Belfast (în prezent, un pașnic lac cunoscut pentru ţiparii și păsările pe care le poţi admira aici): „Am ucis, ars și vărsat sânge în jurul lacului, pe o distanţă de patru mile, până la Dungannon“. Chichester a mărturisit că numărase cel puţin o sută de morţi și că arsese tot atâţia oameni sau chiar mai mulţi. „Nu am cruţat pe nimeni, indiferent de sex sau calitate, iar atacul mare teroare a pricinuit printre oameni…“ Omenirea nu a renunţat niciodată la asemenea măsuri. În 1942, pe parcursul războiului împotriva Chinei, japonezii au adoptat o politică similară, așa-numita Cei Trei Tot: Arde Tot, Ucide Tot, Distruge Tot. Astăzi, forţele guvernamentale siriene ard de pe faţa pământului orașele și satele rebele.

Pe parcursul Războiului Civil american, generalul Sherman nu numai că a apelat la represalii în masă împotriva civililor pentru a-i descuraja de la atacuri — ca de exemplu cele împotriva navelor Uniunii aflate pe râuri —, dar, pe modelul adoptat ulterior de americani în Vietnam, a devenit absolut convins de faptul că cheia succesului era să anihileze orice formă de susţinere — de la informaţii secrete la alimente — pe care civilii o puteau oferi armatelor pe propriul teritoriu. După cum a scris ulterior secretarului Trezoreriei: „Guvernul Statelor Unite poate acţiona acum în siguranţă pe baza unei reguli corecte, și anume că toţi locuitorii Sudului sunt dușmanii celor din

Nord; nu numai că nu le sunt prieteni, dar toţi cei care pot face rost de arme le pot folosi în regimente organizate sau formând trupe de gherilă“. Din punctul de vedere al lui Sherman, toţi civilii din Sud, fie ei tineri, bătrâni, bărbaţi sau femei, erau dușmani. Căutând să repurteze victoria, a ales o serie de civili din state confederate de importanţă-cheie, ca de exemplu Mississippi, Georgia și Carolina de Sud, cărora le-a aplicat un tratament special, alungându-i din anumite orașe și sate, incendiind clădiri, furând cai și vite și distrugând recolte. Marșul către mare, prin Georgia, din 1864, a pustiit o zonă lungă de vreo sută de kilometri. În anul următor, Carolina de Sud a suferit aceeași soartă.

Europenii au privit Războiul Civil american cu oarece milă, considerându-l o dovadă a faptului că civilizaţia americană nu era atât de evoluată precum cea europeană. În deceniile ce au precedat Primul Război Mondial, concepţia cum că războiul era o activitate la care se dedau doar regiunile mai puţin evoluate și civilizate ale lumii s-a răspândit în Europa. După Războiul franco-prusac din 1870–1871, în Europa au mai avut loc conflicte doar în Balcani, lucru care poate fi explicat cu ușurinţă prin faptul că ţări ca Serbia, Bulgaria, România și Grecia tocmai se formaseră și scăpaseră de sub stăpânirea muribundului Imperiul Otoman. Prin urmare, aveau ceva de recuperat. Fundaţia Carnegie pentru Pacea Internaţională a scris un raport despre cele două Războaie balcanice, din 1912 și 1913, comentând pe tema atrocităţilor comise de ambele tabere împotriva civililor. „În civilizaţiile mai vechi, s-a consemnat în raport printr-o referire menită să liniștească restul Europei, legile și instituţiile sintetizează forţele sociale și morale ale unei societăţi și conferă pe această cale stabilitate de caracter unei naţiuni, formează sentimentul public și oferă siguranţă.“ Raportul a fost publicat la începutul verii lui 1914, când Europa era pe cale să pornească într-un război care urma să-i confirme cât de capabilă era să comită cruzimi la adresa civililor.

În secolul XX, odată cu apariţia conceptului de război total, linia de demarcaţie dintre frontul de luptă și frontul de acasă s-a înceţoșat. Oamenii au început să se gândească la faptul că, în fond și la urma urmei, femeia care fabrica gloanţe în fabrică făcea în aceeași măsură parte din efortul de război precum soldatul care le folosea. Exacerbarea sentimentelor naţionaliste și participarea în masă a cetăţenilor la viaţa socială au alimentat și justificat acea ură adâncă și profundă faţă de inamic, fie că era vorba de combatanţi, fie de civili, iar marile evoluţii din industrie, știinţă și tehnologie au oferit instrumentele necesare materializării ei, cu toate că vechile tactici — blocada

navală, cantonarea forţată practicată de soldaţi, confiscarea de bunuri, pământul pârjolit — au fost folosite în continuare împotriva civililor.

O bună perioadă după încheierea Primului Război Mondial, s-a presupus că poveștile despre atrocităţile comise de nemţi în Belgia erau rodul priceputei propagande aliate. De fapt, așa cum au arătat de curând istoricii, multe dintre acestea au fost adevărate. Trupele germane chiar au deschis la întâmplare focul împotriva civililor belgieni inocenţi ori i-au folosit ca scuturi umane. Au incendiat clădiri cu bună știinţă. Germania a confiscat o bună parte a avuţiilor Belgiei, de la aur la vite. Iar civilii belgieni, circa 120 000 la număr, au fost obligaţi să muncească, de obicei în condiţii înfiorătoare și primind raţii alimentare minuscule, în Germania și nordul Franţei aflat sub ocupaţie germană. Nemţii nu au fost singurii vinovaţi de maltratarea civililor. Blocada impusă de englezi Germaniei, inclusiv pe produse alimentare, rămâne controversată până în zilele de astăzi. Cercetările realizate în trecutul apropiat de un tânăr istoric britanic, Mary Cox, ne confirmă că, în Germania, copiii săraci, ai căror părinţi nu-și mai puteau permite să cumpere alimentele din ce în ce mai scumpe, erau subnutriţi și că dezvoltarea lor a avut de suferit în timpul și imediat după finalul războiului când englezii și-au continuat blocada pentru a-i presa pe nemţi să cadă de acord cu termenii păcii. În 1915, când și-au retras armatele nemaifăcând faţă ofensivei germane, rușii nu numai că au aplicat tactica pământului pârjolit, dar au forţat și minorităţile nonruse să se retragă. Circa 300 000 de lituanieni, 350 000 de evrei și 750 000 de polonezi au fost trimiși în est, în Rusia. Evreilor li s-a aplicat un tratament special, iar pogromurile nu au contenit pe tot parcursul războiului pe teritoriile deţinute de ruși. În 1914, când Austria a invadat Serbia, soldaţii imperiali au fost deosebit de brutali cu populaţia locală. Același lucru este valabil și pentru ocupaţia din 1915, care a avut și mai mare succes. Peste 1 000 de civili, inclusiv femei și copii, suspectaţi că ar fi ajutat armata sârbă au fost uciși „cu cea mai revoltătoare cruzime“, a afirmat un observator extern. În Imperiul Otoman, Comitetul pentru Uniune și Progres, poreclit Junii Turci, a folosit războiul ca pretext pentru a pune în practică un genocid sistematic al minorităţii armene. Între 1 și 1,5 milioane de armeni au murit ca urmare a greutăţilor îndurate pe parcursul marșului forţat în care au pornit din regiunile lor de baștină, aflate în nord-est, traversând deșertul, înspre Siria.

În perioada interbelică, îmbunătăţirile din domeniul tehnologiei — bombele mai mortale și mai performante, aparatele de zbor mai puternice, cu rază mai

lungă de acţiune, submarinele, gazul otrăvitor și bomba atomică — au permis armatelor să ucidă la scară mai mare și de la distanţe mai mari. Deși numărul mare de victime înregistrat după Primul Război Mondial stârnise mare indignare, guvernele occidentale descopereau că bombardamentele aeriene erau o modalitate ieftină și facilă de a-i aduce pe civilii recalcitranţi sub control, mai ales dacă aceștia făceau parte din ţări considerate a fi mai puţin civilizate — așa cum se și întâmpla adesea. La începutul anilor 1920, britanicii au atacat satele din Irak și Afganistan cu bombardiere, exemplu urmat și de italieni când au invadat Etiopia, în 1935. (Ginerele lui Mussolini, contele Galeazzo Ciano, era de părere că, privite din avion, bombele care explodau arătau ca niște flori.) Primele bombardamente aeriene lansate asupra unor ţinte civile au avut loc în Europa în 1937, pe parcursul Războiului Civil din Spania, când naziștii și piloţii fasciști care luptau pentru generalul Franco au distrus orașul basc Guernica, ucigând câteva sute de oameni.

La începutul celui de-al Doilea Război Mondial, oamenii, cel puţin cei din tabăra Aliaţilor, încă își puneau întrebări referitoare la ce constituia, de fapt, o ţintă legitimă (se spune că, în 1939, un ministru din cabinetul britanic ar fi protestat, spunând „dar aceasta este proprietate privată“, în momentul în care s-a discutat despre posibilitatea bombardării industriei germane din regiunea Ruhr). Războiul, prin natura sa o activitate ieșită din comun, care nu cunoaște limite, nu ţinea cont de astfel de probleme, cu toate că pentru unii oameni, și în acest caz tot din tabăra Aliaţilor, aceste întrebări nu au dispărut niciodată. Toate taberele beligerante au bombardat ţinte civile pentru a perturba eforturile de război ale inamicului și a-i slăbi dorinţa de a merge mai departe. Porturile, fabricile, staţiile de triaj feroviar, depozitele de petrol, digurile și podurile — toate acestea au fost ţinte, la fel cum au fost și clădirile și centrele orașelor. În vara lui 1940, Hermann Goering i-a promis lui Hitler că avea să oblige Marea Britanie să ceară pacea bombardându-i aeroporturile și cele mai importante orașe, mai ales Londra. Sir Arthur Harris, șeful Comandamentului Britanic pentru Bombardiere, era convins, și a reușit să-și convingă și superiorii de acest lucru, inclusiv pe Winston Churchill, că războiul împotriva Germaniei putea fi câștigat cu bombardierele, ţinta lor cea mai importantă fiind moralul germanilor. Scopul, a spus Harris într-un memorandum ultrasecret din octombrie 1943, era:

> Distrugerea orașelor germane, uciderea muncitorilor germani și perturbarea vieții sociale civilizate în întreaga Germanie… distrugerea caselor, serviciilor publice, rețelelor de transport și a vieților; crearea unei probleme a refugiaților la o scară cum nu s-a mai văzut; scăderea moralului atât acasă, în orașe, cât și pe câmpurile de luptă, generând teamă de bombardamente intense, pe perioade îndelungate. Acestea sunt scopurile acceptate și urmărite de politica noastră de bombardament. Acestea nu constituie scopul secundar al tentativelor de a ataca fabricile.

În 1943, în orașul german Hamburg au murit 40 000 de oameni, mulți dintre aceștia în incendiile ale căror flăcări au înghițit portul după bombardamentele aliate. În 1945, alți aproximativ 35 000 de oameni au murit la Dresda. (Această cifră rămâne deosebit de controversată, la fel cum a fost și alegerea țintei.) În același an, americanii au lansat bombe incendiare asupra orașului Tokyo (o armă aleasă cu bună știință, deoarece o bună parte a clădirilor din oraș erau construite din lemn), distrugând o suprafață de douăzeci și cinci de kilometri pătrați, ucigând între 80 000 și 100 000 de oameni și lăsând un milion fără adăpost. General-maiorul Curtis LeMay, responsabil pentru acest atac, a afirmat că „japonezii au fost pârliți, fierți și copți până la moarte“. Nu din pură neatenție nu au fost incluse bombardamentele în masă pe lista acuzațiilor aduse de Aliați liderilor naziști la procesele de la Nürnberg.

Războiul total a înceţoșat și linia de demarcație trasată pe parcursul secolelor trecute între rolurile reale ale combatanților și noncombatanților. Uniformele, ierarhia, disciplina și regulile trebuiau să-i deosebească pe militari de civili. Dar ce se întâmpla când civilii puneau mâna pe arme și se opuneau invadatorilor înarmați? Intrau sau nu sub incidența regulilor de război? Ce era de făcut cu acești civili, puteau sau trebuiau să fie pedepsiți, așa cum făcuse generalul Sherman în Sudul american, de exemplu? Asemenea întrebări făceau parte dintr-o serie mai amplă, continuă, de tentative de a controla și reglementa războiul. În același timp, scot în evidență și importanța din ce în ce mai mare deținută de civili în război.

Până în epoca modernă, conducătorilor nu le-a păsat prea mult dacă civilii susțineau sau nu războiul, dar odată cu apariția curentului naționalist, în condițiile în care războiul devenea mai complex și cerea tot mai mult de la statele implicate, civilii — acordul și munca depusă de aceștia — au devenit din ce în ce mai importanți pentru efortul de război. Voluntarii civili, precum asociațiile patriotice ale femeilor prusace din timpul războaielor napoleoniene sau Crucea Roșie Internațională, înființată la mijlocul secolului al XIX-lea, se

puteau îngriji de membrii armatei sau de victimele de război, puteau strânge bani pentru familiile soldaţilor, puteau construi și echipa cu personal spitale pentru răniţi sau cumpăra obligaţiuni pentru a finanţa efortul de război. Femeile, fie ele bătrâne sau tinere, se puteau angaja, lăsând bărbaţii să plece pe front, sau puteau ajuta autorităţile oferindu-se să monitorizeze camuflajele sau să urmărească eventualele incendii. În caz contrar, dacă populaţia sau o bună parte a acesteia alegea să nu mai susţină războaiele, așa cum făcuse în Rusia în 1917, în Germania în 1918 și în Statele Unite în anii 1960 și 1970 pe parcursul Războiului din Vietnam, guvernului îi era dificil, dacă nu chiar imposibil să continue lupta. Chiar și în toiul luptelor, civilii au la dispoziţie nenumărate modalităţi de a sabota și submina efortul de război al ţării lor. La o extremă, se află rezistenţa directă, fie că este vorba de pacifiștii care se întind pe șinele de tren sau blochează centrele de recrutare, fie de oponenţii care ridică armele împotriva propriilor guverne sau a forţelor de ocupaţie. La cealaltă extremă, se află cei care refuză să coopereze, să cumpere obligaţiuni de război, de exemplu, sau să muncească peste program, ore suplimentare. Cu puţin timp înainte de izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial, când Uniunea Sovietică și Germania au semnat Pactul de Non-Agresiune (cunoscut și drept Ribbentrop–Molotov după numele miniștrilor de externe din cele două ţări), partidele comuniste din întreaga lume au primit instrucţiuni de la Moscova să-și revizuiască la 180 de grade poziţia: să renunţe să mai fie ostile Germaniei și să atace democraţiile. (Acesta a fost momentul care a inspirat romanul lui George Orwell *O mie nouă sute optzeci și patru*.) În Franţa, puternicul Partid Comunist și-a schimbat peste noapte poziţia — dacă înainte cerea război cu Germania, acum făcea apel la pace. Când guvernul a decretat starea de mobilizare, comuniștii au ieșit pe peroanele gărilor și au ţipat: „Nu plecaţi“ și „Pace! Pace!“ Au circulat de asemenea rapoarte, a căror veridicitate este greu de confirmat, cum că muncitorii comuniști ar fi sabotat producţia de muniţie.

În al Doilea Război Mondial, forţele inamice au ocupat teritorii întinse, locuite de milioane de civili. În Europa, 180 de milioane de persoane au intrat sub stăpânirea puterilor Axei, Italia și Germania, și aliaţilor lor mai mici, în timp ce în Asia, japonezii au guvernat peste alte 460 de milioane. Unii civili au colaborat, adesea cu entuziasm, cu forţele de ocupaţie. În China, faimosul naţionalist Wang Jingwei a căzut de acord să administreze un regim-marionetă pentru japonezi, fiind parţial motivat și de convingerea că, prin colaborare, ţara sa și Japonia ar fi putut izgoni puterile occidentale imperialiste și construi o

nouă Asie. Intelectualul belgian Henri de Man considera că regulile naziste erau o „eliberare“ de sub democraţia liberală. Elitele la conducere și susţinătorii lor din statul-marionetă al regimului de la Vichy au văzut războiul ca pe o șansă de a întoarce timpul la ceea ce considerau a fi eternele valori catolice și conservatoare ale Franţei. Când germanii au cerut predarea evreilor francezi, în vederea exterminării lor în lagăre, guvernul de la Vichy a cooperat de bunăvoie.

Orbite de teoriile lor rasiale și mânate de nevoia de a extrage tot ce se putea de pe teritoriile ocupate pentru a face faţă necesităţilor din ce în ce mai mari impuse de război, puterile Axei — atât cele din Europa, cât și cele din Asia — au aruncat civilii în braţele opoziţiei active. Munca silnică, impozitele punitive, uciderea fără discriminare și genocidul intenţionat au oferit oamenilor două opţiuni dure: să opună rezistenţă sau să moară oricum. Pe măsură ce rezistenţa armată se dezvolta în întreaga Asie — din Filipine până în China —, puterile Axei luau măsuri din ce în ce mai drastice, implementând politici precum Cei Trei Tot în China sau pedeapsa colectivă impusă de naziști în orice localitate în care se desfășurau activităţi de rezistenţă. După cum a spus un diplomat german din Grecia ocupată după masacrarea sătenilor greci de către forţele germane; „Minunatul rezultat al acestei acţiuni eroice este faptul că bebelușii au fost uciși; dar partizanii continuă să trăiască“. Ucrainenii care îi primiseră cu braţele deschise pe soldaţii naziști, oferindu-le tradiţionalele daruri — sare și pâine, considerând că aceștia îi scăpaseră de sub stăpânire sovietică —, au format grupuri partizane în momentul în care naziștii au început să ucidă și să deporteze în masă mână de lucru către vest.

În al Doilea Război Mondial, să opui rezistenţă însemna să iei pușca și să arunci linii de cale ferată în aer, dar și să asculţi pe timp de noapte buletinele de știri ale BBC, așa cum făceau mii de oameni din întreaga Europă, riscând pedeapsa cu moartea. Rezistenţa însemna și să tipărești și să distribui informaţii despre ocupaţie și starea de război. În Belgia, aproximativ 12 000 de oameni participau la tipărirea și distribuirea a 300 de ziare clandestine. În Franţa ocupată, oamenii îi aplaudau la cinematograf pe soldaţii britanici din jurnalele de actualităţi și își schimbau locul ori de câte ori se așeza lângă ei un neamţ. Un ofiţer german din Polonia s-a plâns că copiii erau mereu nepoliticoși cu el. În Danemarca ocupată, cetăţenii se adunau în număr mare sub cerul liber pentru a cânta cântece populare daneze. Olandezii plantau răsaduri de flori în culorile naţionale. Străzile Pragăi erau goale când se comemora Acordul de la

München, care distrusese Cehoslovacia. Se prea poate ca asemenea gesturi să fi părut inutile, însă ţineau speranţa vie în inimile oamenilor.

Oamenii făceau tot ce le stătea în putinţă pentru a-și păstra amintirile naţionale și a consemna ororile prezentului. Cu riscul vieţii, un bibliotecar musulman din Sarajevo a extras pe ascuns un rar manuscris evreiesc de secol XIV din Muzeul Naţional al Bosniei și Herţegovinei, pentru a-l salva de naziști. Experţii evreii din Vilnius, care fuseseră obligaţi de naziști să înregistreze în cataloage o pradă bogată de documente evreiești confiscate, au furat tot ce au putut ascunzând documentele sub podele și în pereţi. Fotografii sfidau regulile naziștilor care le interziceau să facă și să păstreze fotografiile realizate în ghetouri și lagăre de concentrare. În 1933, când naziștii au ajuns la putere, Victor Klemperer, un profesor de limbi romanice din Dresda, a decis să continue să scrie în jurnalul său. Afirmă în repetate rânduri că are să moară, căci nu este construit pentru a trăi o viaţă lungă pe acest pământ. (A murit în 1960 la vârsta de șaizeci și nouă de ani.) Klemperer a spus despre sine că nu era vreun erou, dar să scrii, așa cum a făcut el, despre controlul din ce în ce mai strict impus de naziști asupra societăţii germane și nenumăratele crime comise de regim, inclusiv despre război și Holocaust, era o dovadă de mare curaj. „Voi continua să scriu“, a notat el în 1942. „Acesta este eroismul meu. Voi fi martor, un martor care transmite exact tot ce s-a întâmplat!“ Naziștii îl considerau evreu, chiar dacă familia sa se convertise la creștinism, însă Klemperer a fost cruţat, căci era căsătorit cu o femeie ariană. Deși restricţiile aplicate lui Klemperer deveneau din ce în ce mai stricte, soţia lui încă avea voie să călătorească nestingherită și, dând dovadă de mare curaj, extrage pe furiș paginile de jurnal din casa special dedicată cuplurilor din căsătorii mixte în care erau obligaţi să trăiască. O prietenă, doctor de meserie și la fel de curajoasă, a ascuns documentele până la sfârșitul războiului.

Ori de câte ori puteau, Aliaţii încurajau și susţineau rezistenţa armată. Scopul biroului British Special Operations Executive, înfiinţat în 1940, era cel de a încuraja rezistenţa de pe continent să „dea foc Europei“. După ce Uniunea Sovietică a invadat Germania, partidele comuniste din Europa și-au schimbat încă o dată radical poziţia și s-au alăturat rezistenţei. Deși naziștii suprimaseră comunismul, o bună parte a activităţilor Partidului Comunist se desfășura, de fapt, clandestin, iar organizaţia comunistă, cu ierarhia ei strictă și celule autonome, s-a adaptat incredibil de bine la activităţile de rezistenţă. Reţelele din ce în ce mai extinse ale rezistenţei — atât cele comuniste, cât și cele

noncomuniste — au ajutat unii piloţi şi soldaţi aliaţi să evadeze; au oferit informaţii secrete valoroase, inclusiv planurile unor anumite zone din Zidul Atlanticului, ridicat de germani pentru a împiedica debarcarea Aliaţilor în nordul Europei şi informaţii detaliate despre armatele Axei, despre organizarea şi mişcările aceestora; grupările clandestine au executat acţiuni de sabotaj în fabrici, au distrus linii de cale ferată, de telegraf şi telefonie. Cei care erau prinşi plăteau un preţ înfiorător. Adesea acelaşi lucru era valabil şi pentru spectatorii inocenţi.

Un lucru care ne uimeşte pe noi, cei care trăim astăzi în societăţi paşnice, este acea determinare adesea extraordinară şi capacitatea de adaptare a civililor şi societăţilor civile la straniul şi înspăimântătorul univers al războiului în care se găsesc. Oamenii suferă din cauza unor lipsuri care ar fi părut de neconceput înainte de război. Îşi construiesc vieţi printre ruine, îşi adaptează programul şi ies doar când se simt în siguranţă, dorm în adăposturi împreună cu necunoscuţi. Învaţă să trăiască fără electricitate şi apă şi să se bucure de alimente — de bucăţi vechi de carne, conserve uleioase de peşte, cartofi fără pic de gust, cafea din orz — de care nu s-ar atinge pe timp de pace. Nella Last şi-a petrecut perioada celui de-al Doilea Război Mondial în Barrow-in-Furness, aflat la aproximativ şaizeci şi cinci de kilometri nord de Liverpool, într-o regiune cunoscută pentru industria constructoare de nave — devenită o ţintă frecventă pentru bombardamentele germane. Chiar şi îndrăgita ei locuinţă fusese afectată de bombardamente, dar ea a mers totuşi înainte, lucrând pentru serviciul de voluntariat al femeilor cât era ziua de lungă şi dedicându-şi câteva ore sarcinilor casnice, pe care le îndeplinea în pripă. Avea găini şi planta şi legume. Se mândrea foarte tare cu faptul că trăgea pe cât de mult posibil de raţiile primite. Adesea nota în jurnalul său că era deprimată, dar că trebuia să mimeze veselia pentru binele familiei şi al celor din jurul ei. Îşi amintea de micuţul băiat olandez care astupase cu degetul o gaură de baraj ca să împiedice scurgerea apei. „Trebuie să-mi întăresc barajele cât pot de bine — dacă nu, va veni momentul în care mă voi scufunda.“

Femeile ajung să se priceapă extraordinar de bine la improvizaţii — fac rochii din draperii, ca Scarlett O'Hara în *Pe aripile vântului*. În al Doilea Război Mondial, femeile din Marea Britanie au făcut faţă crizei de ciorapi de mătase şi nailon desenându-şi o linie pe spatele piciorului pentru a da impresia că purtau ciorapi cu dungă. S-au trezit în postura de a face lucruri de care nu se crezuseră niciodată capabile. Autoarea cărţii *Eine Frau in Berlin* era de părere că femeile

își găseau puterea de care aveau nevoie concentrându-se pe sarcinile cotidiene, ca de exemplu cozile la alimente. „Iar pentru aceste femei, a spus ea despre vecinele ei, sarcina de care trebuie să se ocupe în prezent este cârnatul, iar cârnatul le alterează perspectiva, le face să nu se gândească la acele lucruri care ar putea fi mult mai importante, dar care sunt totuși mai îndepărtate.“ În ceea ce o privește, îi face de exemplu plăcere să-și spele așternuturile după plecarea sovieticilor — după cum și mărturisește sarcastic, „o schimbare de care era mare nevoie după plecarea acestor musafiri încălțați în cizme“.

Libussa Fritz-Krockow provenea dintr-o veche familie de latifundiari din estul Germaniei. În 1944, a încheiat un mariaj reușit cu un ofițer de armată care a plecat pe front — nici ea nu știa exact unde — lăsându-și soția, pe mama acesteia și mica lor familie, căci urmau să aibă un copil, în grija tatălui ei vitreg. Asemenea familii aveau tradiții bine înrădăcinate, iar valorile pe care puneau mare preț erau de regulă de ordin masculin, militar. Bărbații din lumea ei credeau în ordine, disciplină și supunere, valori utile în luptă, dar nu și în haosul care era pe cale să se dezlănțuie pe măsură ce trupele sovietice avansau, iar frontul german se prăbușea. În memoriile sale, *Stunde der Frauen* (*Ora femeilor*), Fritz-Krockow povestește cum a preluat frâiele familiei împreună cu mama și menajera sa din mâinile tatălui vitreg și a celorlalți bărbați de viță nobilă din provincia respectivă. A negociat cu sovieticii, a mituit oficiali, a scotocit după cele trebuincioase și a furat pentru a supraviețui, căci bărbații nu puteau face aceste lucruri: „Aici au dat ei greș — când a venit momentul să pleci capul și să te târăști în patru labe ca să culegi spanacul de care aveai nevoie ca să nu mori de foame, când onoarea și simțul datoriei nu își găseau rostul. Atunci ne-au încredințat nouă aceste sarcini“. A reușit să conducă un mic grup de femei și pe copilul nou-născut în zona de ocupație aliată din vestul Germaniei. Apoi s-a întors după tatăl vitreg, care era închis într-un lagăr improvizat din zona rusească. L-a identificat și i-a șoptit prin gardul de sârmă ghimpată că avea clești de fier cu care putea tăia sârma și bilete de tren spre vest. Inițial, acesta a refuzat să plece pe motiv că-și dăduse cuvântul de gentilom și ofițer că nu avea să evadeze. A căzut de acord să fugă de-abia în momentul în care Libussa a pretins a nu ști să călătorească fără el. Nu este de mirare că, odată ce s-a întors în vestul redevenit o zonă sigură, Libussa a descoperit că nu mai putea reveni la vechea relație de dependență și supunere față de bărbații din familia ei. Anonima din Berlin a cunoscut sentimente asemănătoare. Acum îi vede pe bărbați ca fiind sexul slab, niște oameni triști și

fără putere: „Undeva în adâncul sufletului, noi femeile cunoaștem un fel de dezamăgire colectivă. Universul nazist — dominat de bărbaţi —, un univers care glorifica bărbatul puternic începe să se prăbușească, iar odată cu acesta și mitul Bărbatului“. Ea consideră înfrângerea în război ca fiind sinonimă cu înfrângerea sexului masculin.

Războiul reușește să răstoarne într-un fel sau altul rolurile și așteptările societăţilor tradiţionale. În Europa renascentistă, lumea se aștepta ca femeile din orașele asediate să se alăture apărării. Între 1552 și 1553, pe parcursul asediului de optsprezece luni al orașului italian Siena, toate femeile — bogate și sărace deopotrivă, cu vârste cuprinse între doisprezece și cincizeci de ani — au primit coșuri cu cazmale și lopeţi. La auzul ordinului dat din stradă, femeile trebuiau să-și părăsească locuinţele și să plece să lucreze la zidurile orașului. Cu cât războiul capătă mai multă amploare, cu atât cresc cerinţele impuse femeilor, care trebuie să-și îmbunătăţească aptitudinile și să muncească. La sfârșitul Primului Război Mondial, în nenumărate state, printre care Marea Britanie, Canada, Danemarca, Germania, Polonia și Statele Unite, contribuţia femeilor la efortul de război a devenit un argument convingător pentru acordarea dreptului de vot.

În Primul Război Mondial, numărul femeilor active în afara propriilor gospodării a crescut semnificativ în majoritatea statelor beligerante. La începutul războiului, în Marea Britanie, femeile reprezentau nu mai mult de 23 la sută din forţa de muncă activă în diverse industrii și transport. În 1918, procentajul a atins 34 la sută. „Kaizerul, a afirmat o scoţiană însărcinată cu supravegherea bunelor condiţii dintr-o fabrică britanică de muniţie, a oferit femeilor britanice șansa pe care le-o negaseră taţii, fraţii și mamele lor.“ Femeile lucraseră în birouri și fabrici și înainte de război, dar acum penetrau o sferă care fusese considerată exclusiv masculină. Femeile de pretutindeni renunţau la fustele lungi în favoarea pantalonilor și își tundeau părul scurt, pentru că era mai sigur și mai convenabil.

Femeile ţineau locul bărbaţilor ca șoferi de autobuz sau muncind pământul la ferme (așa-numitele *land girls* în Marea Britanie.) Așa-numitele „munitionettes“ îi înlocuiau pe bărbaţi în munca periculoasă din fabricile de armament. Foarte multe dintre ele au prins o nuanţă de galben aprins din cauza chimicalelor. Erau poreclite *canary girls* — fetele canar — de britanici, și câteodată nășteau și copii de aceeași culoare.) În 1915, Ministerul pentru Armament a creat o nouă funcţie, și anume cea de supraveghetoare a bunelor

condiţii, angajând femei care să se îngrijească de sănătatea și bunele condiţii de lucru ale forţei feminine active în câmpul muncii. Supraveghetoarele s-au trezit însă în postura probabil inevitabilă de a fi nevoite să facă faţă angajaţilor recalcitranţi de sex masculin și reprezentanţilor sindicali care nu înţelegeau de ce femeile trebuiau remunerate la fel ca bărbaţii pentru aceleași activităţi prestate.

În ambele Războaie Mondiale, femeile active în câmpul muncii, mai ales cele care au preluat funcţii considerate prin tradiţie a aparţine sferei masculine, au avut de înfruntat provocări la locul de muncă, mai ales din partea colegilor de sex masculin care se temeau că, dacă femeile ar fi fost plătite mai puţin, șefii lor ar fi avut un pretext pentru a le scădea sau îngheţa și lor salariile. Prin urmare, au arătat cât se putea de clar că femeile nu erau dorite. Într-o fabrică din Birmingham, bărbaţii au slăbit bucșele unui strung pentru a încetini munca femeilor care intrau în tură după ei. O englezoaică a renunţat la frizerie pentru a deveni nituitor în al Doilea Război Mondial așteptând zadarnic să-i fie atribuită o sarcină în prima zi de muncă, atunci când a sosit la datorie împreună cu un grup de ucenici bărbaţi. Când și-a întrebat supraveghetorul ce să facă, acesta a răspuns: „Ah, da! Am uitat de razele soarelui! Uite! Ia asta și deretică!“ i-a spus el, arătându-i o mătură. Modul în care reacţiona conducerea la asemenea atitudini sau la ipostaze mai fățișe de hărţuire sexuală, precum interzicerea machiajului la locul de muncă, nu era întotdeauna de ajutor. Compania Boeing a provocat mare indignare când a trimis acasă cincizeci și trei de femei pentru că purtau pulovere prea strâmte. A încercat ulterior să se apere susţinând că hainele mulate presupuneau un risc de siguranţă, căci s-ar fi putut prinde în utilaje. De cele mai multe ori, meseriile tipice clasei de mijloc erau la fel de puţin încurajatoare pentru femei. În 1944, când Institutul Britanic pentru Ingineri Mecanici și-a acceptat primul membru de sex feminin cu normă întreagă, membrii săi au protestat. Femeile, a scris unul dintre aceștia, erau prea sensibile pentru „talmeș-balmeșul“ și limbajul dur cu care aveau să intre în mod inevitabil în contact. Apoi a invocat un argument mai pertinent: „Inginerii profesioniști deja aveau ceva concurenţă și, după război — ei bine, nu poţi ști niciodată“.

Pentru multe femei, munca remunerată se adăuga la sarcinile pe care deja le aveau de îndeplinit în calitate de mame și soţii, iar guvernele au recunoscut cu greu acest aspect. La Londra, femeile au ieșit în stradă împingându-și copii de la spate și fluturând în aer pancarte pe care scria: „Creșe pentru copii! Muncă

pe timp de război pentru mame!“ Pentru unele femei care se străduiau să găsească creșe în care să-și lase copiii pe timp de zi, să facă cumpărături și să se îngrijească de gospodării această povară era mult prea grea. În rândul lucrătoarelor britanice de sex feminin rata absenteismului era de două ori mai mare decât printre bărbați, iar angajatorii atribuiau de regulă acest lucru nevoii femeilor de a ajunge la magazine înainte să se închidă pentru a nu rămâne fără produse. Un oficial al Ministerului pentru Alimente, probabil bărbat, a venit cu un sfat inutil: „Femeile căsătorite care lucrează pentru efortul de război nu ar trebui să se simtă depășite și să nu poată cere unei vecine sau prietene să le cumpere alimente“. Când Statele Unite au intrat în al Doilea Război Mondial, guvernul a cerut femeilor să nu fie leneșe și să-și ducă la bun sfârșit sarcinile de război: „Numai în ultimii ani și în mare parte în Statele Unite femeilor li s-a permis să se obișnuiască să se delecteze cu clipe extraordinare de relaxare“.

Josephine von Miklos, care provenea dintr-o familie aristocrată și își obținuse doctoratul la Universitatea din Viena, s-a plâns de condițiile de lucru dintr-o fabrică de armament din New England, unde era murdar și plictisitor, dar și-a reamintit că: „Nici bărbaților de la Bataan nu le plăcea murdăria sau funinginea. Soldații chinezi, ruși și australieni nu se distrează în luptă. Nici cei trimiși pe mare nu o fac“. Alte femei se bucurau de sentimentul de a face bani frumoși pentru prima dată în viața lor. O scoțiancă angajată în uzina pentru motoare aviatice a companiei Rolls-Royce de la Hillington, lângă Glasgow (unde femeile făcuseră chiar și grevă din cauza salariilor mici), își amintește că, la sfârșitul războiului, câștiga peste cinci lire pe săptămână: „Mă amuza să arăt acasă o bancnotă de cinci lire. Nu văzusem niciodată o bancnotă de cinci lire“. Nu toate schimbările cunoscute de femei aveau să fie permanente. Bărbații se întorceau din războaie și își reluau slujbele de odinioară; iar mulți angajați împărtășeau părerea veteranilor, cum că femeile nu fuseseră decât niște înlocuitoare temporare. În plus, nu toate condițiile create pentru mamele active în câmpul muncii, precum creșele sau centrele de îngrijire pe timp de zi, au rezistat și în lumea postbelică.

În țări ca Statele Unite și Marea Britanie, presa făcea prognoze sumbre, cum că, odată scoase din gospodăriile lor, femeile aveau să îmbrățișeze căi imorale sau, lucru la fel de rău probabil, să devină lipsite de feminitate și mult prea insistente în pretențiile lor. Pentru multe femei însă dreptul la muncă era o formă de eliberare. Se bucurau de libertatea pe care le-o oferea faptul că aveau banii lor și de prieteniile legate la locul de muncă. „Chiar mă bucur din plin de

cele patru ore pe care le lucrez după-amiaza“, a spus o femeie care muncea cu jumătate de normă într-o uzină britanică în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. „De-abia aștept să ajung acolo. În fond și la urma urmei, am fost o casnică tolomacă vreme de cincisprezece ani, iar acum simt că am ieșit din cușcă și că sunt liberă.“ Și continuă: „Foarte multe dintre femeile care lucrează cu jumătate de normă simt la fel — să ieși din casă și să vezi alte feţe —, totul e atât de diferit, e cu totul altceva decât să ștergi praful“. Nella Last a mărturisit în jurnalul ei că era o mare ușurare să scape de plictisitorul ei soţ și să simtă că făcea ceva util. Când acesta s-a plâns că ceaiul nu era gata și că ea nu mai era atât de „dulce“, Nella s-a răstit: „Cine se mai așteaptă ca o femeie de cincizeci de ani să fie dulce? În plus, sunt foarte dulce cu mine!“ Autorităţile au încercat să le așeze pe reprezentantele Women’s Land Army (Armata Terestră a Femeilor) în spatele Cercetașilor cu prilejul paradei organizate în Anglia la sfârșitul războiului, dar femeile au intrat în grevă. „Armata s-a supărat, a spus una dintre ele, nu știa cum să reacţioneze în faţa acestei forme de nesupunere, dar noi eram de neclintit. Dacă nu ne așezau altfel, ne întorceam acasă.“ Armata a cedat, iar femeile din Armata Terestră au defilat în spatele femeilor din Auxiliary Territorial Service (Serviciul Teritorial Auxiliar).

Modul în care îi afectează războiul pe civili depinde în egală măsură de locul în care se află și de cine sunt aceștia. Cei bogaţi și puternici pot apela la bani și relaţii pentru a fi scutiţi de armată sau pentru a cumpăra bunuri de lux, inclusiv alimente și vin. În Parisul ocupat, Coco Chanel a reușit să petreacă anii de război într-un mod deosebit de plăcut, la Ritz, cu un chipeș iubit german. Locuitorii orașului Leningrad, unde din cauza crizei alimentare extrem de acute s-au raportat câteva cazuri de canibalism, războiul a luat o altă înfăţișare și mulţi oameni nu au reușit să supravieţuiască acelor ani. Soldaţii americani au luptat și au murit pe străzile din Berlin, Roma și Tokyo, dar peste Ocean, Statele Unite înfloreau pe plan intern.

În Statele Unite și în alte ţări aliate, precum Canada, cheltuielile de război au avut efectul propovăduit de John Maynard Keynes după Marea Criză Economică. Cheltuind liber și renunţând la ideea consacrată a bugetelor echilibrate, guvernele au reușit să pună economia pe picioare. Apetitul de nepotolit al războiului pentru resurse și materii prime a dat naștere unor noi idei de afaceri sau le-a stimulat pe cele deja existente. Corespondentul de la Washington al ziarului *The Guardian*, Alistair Cooke, devenit ulterior cunoscut la nivel internaţional pentru faimoasa serie transmisă de BBC *Letter from*

America, și-a convins șefii să-l trimită în 1941, imediat după Pearl Harbour, într-un turneu în Statele Unite. A vizitat orașe faimoase, ca New Orleans, unde noile fabrici deţinute de Andrew Higgins și o forţă de muncă în rapidă dezvoltare fabricau mii de nave pentru debarcare, dar și un mic oraș necunoscut din Indiana pe nume Charlestown. Înainte de război, acesta număra 939 de locuitori, avea două biserici, câteva magazine și un restaurant specializat în fripturi de vită. În 1940, guvernul federal a decis să construiască aici o uzină de explozibile. La momentul vizitei lui Cooke, în oraș sosiseră alţi 15 000 de oameni din întreaga ţară, care se alăturaseră primelor 939 de locuitori, și trăiau pe cât de bine posibil în apartamente închiriate și rulote. Charlestown avea drumuri și poduri noi și o forţă de ordine. În ţări ca Marea Britanie, Statele Unite și Canada, muncitorii puteau profita de noul lor statut deosebit de important pentru a cere salarii mai mari și beneficii. În Uniunea Sovietică, ce își planifica economia chiar și pe timp de pace la fel ca în război, muncitorii erau la fel de importanţi, dar aveau o putere mult mai mică. În plus, pentru că ofensiva germană luase avânt, nenumărate industrii sovietice fuseseră relocate în grabă la mare depărtare, în interiorul ţării, și mulţi muncitori trebuiau să locuiască în corturi și să muncească peste program în fabrici neîncălzite pe parcursul iernilor lungi și friguroase. La sfârșitul războiului, pagubele colosale suferite de infrastructura sovietică au fost treptat reparate. Războiul Rece a venit însă cu noi cerinţe, iar producţia sovietică a rămas orientată către pregătirile de război. Nu se punea problema îmbunătăţirii drepturilor muncitorilor, nu se discuta despre o eventuală libertate de mișcare și nici despre a le oferi acces la o paletă mai largă de bunuri de consum.

Când se instaurează pacea, iar amintirile dureroase ale războiului încep să pălească, pe civili îi poate încerca aceeași nostalgie resimţită și de combatanţi după intensul sentiment de camaraderie legat pe perioada războiului. Vera Brittain a fost toată viaţa împotriva războiului și a scris lucrări foarte emoţionante despre pierderile pe care le suferise în Primul Război Mondial. Cu toate acestea, a putut la fel de bine să scrie și următoarele cuvinte: „Ori de câte ori mă gândesc astăzi la război, nu mi se pare că e vară, ci mai degrabă mereu iarnă; mă încearcă întotdeauna sentimente de răceală, de întunecime și de disconfort, dar și un fior care mă însufleţește, emanând când și când căldură, făcându-ne să ne bucurăm de o manieră iraţională de aceste trei stări; pentru mine, simbolul veșnic al războiului este o candelă, așezată pe un gât de sticlă, acea minusculă flacără…“

******** Shakespeare, *Henric al V-lea*, *op.cit.*
******** Shakespeare, *Henric al V-lea*, *op. cit.*

8

Controlarea incontrolabilului

„Mi se pare amuzant să faci reguli de război. Nu e un joc. Care e diferența între un război civilizat și un alt fel de război?“

— Pancho Villa

În 1827, un tânăr german a emigrat în Statele Unite, lăsând în urma sa o carieră turbulentă, căci luptase în armata prusacă împotriva lui Napoleon și fusese închis de vreo două ori pentru părerile sale liberale, exprimându-și zgomotos ostilitatea față de coroana prusacă. Franz Lieber era un idealist, erudit, poet, filosof și un entuziast în ale sportului. Avea un cerc larg de prieteni și cunoștințe, printre care se numărau Jeremy Bentham, Alexis de Tocqueville, John Stuart Mill și Daniel Webster. Ajuns în noua sa țară, a devenit un faimos intelectual și pedagog care a editat, printre altele, *Encyclopedia Americana*. În cele din urmă a ajuns primul profesor de științe politice (un termen și o disciplină la inventarea cărora a contribuit), predând această materie la Universitatea Columbia.

Când a izbucnit Războiul Civil, Lieber era un susținător înfocat al Uniunii, însă familia sa, la fel ca multe altele, era dezbinată. Un fiu îi murise luptând pentru Confederație, celălalt fusese grav rănit alături de forțele Uniunii. Lieber a devenit președintele Loyal Publication Society********, dar a continuat să scrie și pe cont propriu, concentrându-se din ce în ce mai mult pe modul în care ar fi trebuit să se trateze reciproc cele două tabere. A venit cu un argument curajos, cum că prizonierii confederați trebuiau tratați ca niște combatanți, și nu ca niște trădători, și să li se aplice legile uzuale ale războiului. Acesta era lucrul moral și rezonabil de făcut, a afirmat Lieber. „Când un hoț la drumul mare îmi cere punga cu bani, iar eu, neînarmat fiind, consider că este necesar să i-o dau, recunosc totodată că e vorba de un hoț. Nu este vorba de nimic mai mult decât de simpla recunoaștere a unui fapt.“ În 1862, Lieber i-a scris lui Henry Halleck, la acel moment comandant al armatelor Uniunii. S-a oferit să

redacteze un cod de comportament pentru soldaţii Uniunii. Rezultatul, emis de președintele Lincoln sub forma Ordinului General #100, a devenit un document-cheie pentru codificarea legilor moderne ale războiului. O bună parte a evoluţiilor gândite de atunci înainte, ca de exemplu, Convenţiile de la Geneva, a pornit de la acest document.

Un deceniu mai târziu, la Viena, Bertha von Suttner, o tânără frumoasă, dar săracă provenită dintr-o veche familie aristocrată, s-a angajat ca guvernantă într-o familie înstărită. Așa cum se întâmpla uneori, băiatul familiei s-a îndrăgostit nebunește de ea și probabil că și ea de el. Bineînţeles, după cum era de așteptat, părinţii s-au opus căsătoriei, iar tânărul cuplu a fugit, ajungând în cele din urmă în Caucaz, regiune recent cucerită de Rusia. Soţul lui von Suttner s-a lansat în tot soiul de încercări: a început cu o afacere de cherestea — care nu a avut succes —, apoi a desenat modele de tapet și a încercat să facă bani predând cursuri de echitaţie și franceză. Deși amândoi scriau articole pentru presa europeană, ea a devenit faimoasă. În 1877, când a izbucnit conflictul dintre Rusia și Imperiul Otoman, a văzut cu propriii ochi ce putea pricinui războiul, așa că și-a dedicat din ce în ce mai multă energie încercărilor de a-l combate. Urmată de soţul ei, von Suttner a pornit spre vest, unde a devenit un fel de celebritate, dedicându-și timpul și peniţa cauzei păcii. În 1889, a publicat faimosul roman *Die Waffen nieder!* (*Jos armele!*). („Are convingeri profunde, dar niciun pic de talent“, a spus Tolstoi despre ea.) Deși era scrisă prea elaborat, cu prea multă migală și avea o intrigă puţin probabilă, cartea cu înflăcăratul ei mesaj antirăzboi a prins în Europa, care devenea din ce în ce mai conștientă de capacităţile extraordinare de distrugere dezlănţuite de Revoluţia Industrială și de dezvoltarea naţionalismului. Von Suttner s-a întâlnit cu oameni de stat, printre care și cu Theodore Roosevelt, pentru a-i implora să pună capăt războiului, și a pus bazele unui parteneriat strâns cu industriașul suedez Alfred Nobel.

Inginerul și inventatorul Nobel dezvoltase explozibile noi și puternice, iniţial pentru industria mineritului. Însă forţele armate din întreaga lume au înţeles rapid că acest potenţial putea fi folosit pentru a crea arme mai performante și mai mortale. Pe măsură ce se îmbogăţea, Nobel se simţea, în plan moral, tot mai împovărat. A declarat că își dorea să dezvolte o armă de „o eficienţă atât de înspăimântătoare pe scara distrugerii“, încât războiul să devină de neconceput. Însă von Suttner l-a convins să lase moștenire un premiu pentru pace și, din moment ce cheltuia nebunește, a făcut fără pic de rușine lobby pentru a și-l

însuși. Scopul ei și al lui Nobel, dar și al altor parteneri de ai lor care gândeau la fel era cel de a elimina războiul cu totul.

Lieber și von Suttner au fost reprezentanţii a două curente suprapuse, în îndelungata luptă a omenirii de a limita, controla și, în final, elimina războiul. Aceste două curente nu se excludeau neapărat reciproc. Chiar și pacifiștii ca von Suttner erau gata să depună eforturi pentru a dezvolta legi care să reglementeze metodele de a purta războaie și comportamentul pe timp de conflict în speranţa că oamenii aveau să înţeleagă într-o bună zi că violenţa nu-și mai găsea locul în societăţile lor. Din pașnicul său oraș natal de la Marea Baltică, Königsberg, Immanuel Kant și-a dedicat mult timp temei războiului și a susţinut că dezvoltarea unor legi internaţional acceptate era un pas înainte în îndelungata și dificila călătorie de a elimina întru totul războiul și că eșecurile omenirii ar fi putut să o împiedice să atingă în final în această stare ideală.

În 1913, John Reed, un tânăr absolvent de la Harvard, care deja își clădise reputaţia de jurnalist radical de investigaţie, a petrecut patru luni alături de liderul mexican rebel Pancho Villa. Reed i-a arătat întâmplător un pamflet care conţinea ultimele reguli de război, convenite prin Conferinţa de la Haga din 1907. Villa, a consemnat Reed, a petrecut ore în șir citind și recitind documentul: „L-a interesat și amuzat copios în același timp“. Villa a vrut să știe mai multe despre conferinţă și dacă fusese prezent și un reprezentant mexican la faţa locului. Întreaga afacere i s-a părut în primul rând teribil de absurdă: „Mi se pare amuzant să faci reguli de război. Nu e un joc. Care e diferenţa între un război civilizat și un alt fel de război?“

Villa pusese degetul pe i, atinsese unul dintre acele nenumărate paradoxuri de care ne lovim când ne gândim la război. Cum putem să vorbim, de fapt, despre controlarea sau gestionarea a ceva care folosește violenţa pentru a domina, dacă nu chiar a distruge inamicul? Însă, acest lucru nu ne-a oprit din încercările noastre repetate de a controla războiul pe parcursul mileniilor. Asemenea furnicilor în cuiburile lor, trudim pentru a construi o structură în privinţa căreia ne punem mai mult sau mai puţin de acord, doar pentru a o vedea prăbușindu-se sub lovitura dură a războiului. Ne îndeplinim în continuare obligaţiile și reconstruim așa-numitele legi de război. În parte, acestea sunt convenţii și norme general acceptate într-un anume loc, la o anumită dată, motiv pentru care ajung să aibă un efect de constrângere. Orașele-stat ale Greciei se luptau doar în anumite zile, adoptând întotdeauna aceleași formaţiuni, pe câmp deschis, cu toate că munţii din vecinătate le ofereau varii

posibilităţi de a purta diferite tipuri de războaie. De regulă, soldaţii depuneau armele la apusul soarelui, iar una dintre tabere era declarată câștigătoare. Aztecii purtau așa-numitele războaie „ale florilor“ deosebit de stilizate. Același lucru este valabil pentru locuitorii din regiunile muntoase ale Noii Guinee sau pentru tribul yanomami din pădurea tropicală braziliană, în trecutul mai apropiat. Barierele de ordin psihologic, sentimentul că unele lucruri sunt considerate tabu sau că nu au ajuns încă la maturitate pot fi deosebit de puternice mai ales când inamicii se află în confruntare directă, faţă în faţă.

Tristul adevăr este că toate încercările de a controla și justifica războiul sunt futile și fără scop. După cum spune și Machiavelli: „Războiul este drept dacă este necesar“. Cu toate acestea, chiar și cei mai puternici și nemiloși dintre conducători au căutat motive și pretexte de a justifica declanșarea războiului. În 1122 î.e.n., ducele de Zhou din nordul Chinei a cucerit statul învecinat Shang, pe motiv că liderul acestuia era un beţiv care își oprima supușii. Un argument numai bun pentru Zhou era cel că cerurile îi retrăseseră mandatul conducătorului din Shang și i-l oferiseră lui. Vechiul Testament abundă de referinţe la israeliţii care poartă un război sfânt împotriva dușmanilor lor. Domnul îi spune regelui Saul că trebuie să-i nimicească pe amaleciţi, „bărbaţi și femei, prunci și sugari“. Domnul însuși, scrie în Exod, „este războinic“. Generalii greci și romani aveau de regulă sfetnici pe teme religioase, care consultau sorţii înainte de a porni la luptă pentru a înţelege dacă zeii le promiteau sau nu victoria. Iuliu Cezar, nemilos chiar și cu zeii, a spus: „Sorţii vor fi pe cât de favorabili îmi voi dori să fie“. Agresorii au folosit religia ca pretext, dar simplul fapt că apelează la aceasta ne confirmă că îi respectă oarecum influenţa și că simt nevoia de a-și justifica deciziile.

Încă din primele secole de la formarea ei, biserica creștină a acceptat că exista o deosebire între războaiele drepte și cele nedrepte, cu toate că nu era de acord cu niciunul dintre acestea. Clerul nu avea voie să lupte, iar oamenii de rând care participau la război trebuiau să facă penitenţe înainte de a fi acceptaţi din nou în sânul bisericii. În 1095 însă, papa Urban al II-lea a hotărât că războiul împotriva infidelilor era atât drept, cât și benefic sufletelor participanţilor. Cu prilejul unui conciliu desfășurat la Clermont, a ţinut o predică emoţionantă, în care a cerut cavalerilor Europei feudale să recupereze orașul sfânt al Ierusalimului. Aceasta era vrerea Domnului, a spus el, iar mulţimea l-a aprobat în aplauze. A promis mântuirea sufletelor tuturor celor care urmau această chemare, atâta timp cât motivele lor erau pure. „Cei care din pur devotament,

scria în decretul emis de conciliu, și nu pentru onoare sau bani pleacă la Ierusalim ca să elibereze Biserica Domnului pot considera această călătorie o penitenţă pentru toate păcatele lor.“ Pe parcursul Primei Cruciade, dar și al celor care au urmat, s-au organizat ceremonii în care cruciaţii au depus jurăminte și au primit cruci sfinţite. Li s-au promis atât beneficii spirituale, ca iertarea păcatelor, cât și lucruri de ordin pământesc: biserica avea să le protejeze familiile și proprietăţile, cavalerii urmau să se bucure de imunitate în cadrul proceselor și să fie scutiţi de plata dobânzilor dacă aveau datorii. Aceasta nu era nici prima, nici ultima dată când un scop nobil dădea frâu liber celor mai primitive dintre cruzimi, după cum aveau să afle pe propria piele și nefericiţii evrei europeni aflaţi în drumul cruciaţilor. În timp ce avansau lent spre est, primii cruciaţi s-au dezlănţuit împotriva comunităţilor evreiești fără apărare, convinși fiind că purtau un război sfânt împotriva inamicilor Domnului. În Mainz pe Rin, cruciaţii au omorât aproximativ 700 de evrei — femei, bărbaţi și copii, a consemnat un cronicar. „Din acest măcel crud al evreilor, a scris un altul, puţini au scăpat; iar alţii, la fel de puţini la număr, din teamă, și nu din dragostea purtată credinţei creștine, s-au lăsat botezaţi.“

Religia nu a fost niciodată un argument pe deplin satisfăcător pentru a justifica războiul: oracolele erau cunoscute pentru ambiguitatea lor, iar semnele, greu de interpretat. În Antichitate, marii gânditori și filosofi din spaţiul mediteraneean au dat startul unui proces, care a continuat intermitent pe parcursul istoriei, de a separa legea, etica și moralitatea de religie în discuţiile despre război. Pentru greci, iar mai apoi pentru romani, un război drept era un război purtat pentru a răzbuna o nedreptate sau o ofensă. În plus, marele orator și scriitor roman Cicero a susţinut că războiul era permisibil de-abia atunci când se epuizau toate celelalte modalităţi de a menţine pacea. „Există două tipuri de conflict, a spus Cicero, unul este purtat prin dezbatere, altul prin forţă. Din moment ce primul este domeniul omului, iar celălalt al animalelor, nu trebuie să facem uz de forţă decât dacă nu se poate apela la dezbateri.“ Războiul trebuie să implice cât de puţină cruzime posibil, iar scopul lui trebuie să fie instaurarea păcii. Platon, care a trăit în timpul Războiului Peloponesiac, a susţinut că războiul trebuia purtat în ideea că taberele vor cădea în cele din urmă la pace. Discipolul său, Aristotel, a introdus ideea legii naturii, un aspect pe care oamenii îl puteau desluși singuri, folosindu-și raţiunea, iar această teorie a pavat drumul discuţiilor privind îndepărtarea de sfera religioasă și accesarea universului secular.

Deși cea mai mare parte a scrierilor influentului Sfânt Augustin din secolele IV și V e.n. nu au avut ca subiect conflictul, acesta a recunoscut fără prea mare tragere de inimă că războiul făcea totuși parte din natura umană. A acceptat teoria grecilor și romanilor cum că războiul este just numai în condiţiile în care urmărește îndreptarea unui rău comis sau ca mecanism de apărare folosit împotriva unui dușman care se pregătește să apeleze la forţă pentru scopuri necinstite. Este adevărat că Augustin și la fel de influentul sfânt Toma de Aquino, care a trăit câteva secole mai târziu, considerau că războiul avea și o latură pozitivă, de mântuire, care consolida moralitatea într-o societate. (Cine decide ce presupune, de fapt, încălcarea moralităţii sau amenințarea este o cu totul altă chestiune. În Primul Război Mondial, de exemplu, toate taberele pretindeau a se apăra împotriva unui dușman imoral.) Augustin a introdus o clauză importantă, și anume că doar autorităţile legitime pot purta război. (Cu toate acestea, ce înseamnă mai precis autoritate legitimă este o altă chestiune dificil de stabilit, care continuă să ridice întrebări și astăzi. Să fie oare o dictatură sau o organizaţie ca Daesh, sau ca să-i folosim numele sub care o cunoaștem de obicei ISIS, o asemenea autoritate?) „Cauzele și autorităţile pentru care pornesc oamenii la război fac o mare diferenţă“, a scris Augustin. Asemenea predecesorilor săi din Antichitate, Augustin a pus la rândul său în balanţă scopurile de război pentru a decide justeţea acestuia. „Pacea, după cum s-a repetat în mai multe rânduri, reprezintă sfârșitul războiului.“

În războiul modern, influenţa lui Clausewitz, care a insistat pe faptul că scopul războiului trebuia să fie „înlăturarea inamicului“, și capacitatea crescândă a societăţilor de a purta război total au convins în majoritatea cazurilor statele să ignore orice șansă de a încheia acorduri negociate și să continue lupta din simplul motiv că puteau face acest lucru. După Primul Război din Golf, Saddam Hussein a renunţat la armele de distrugere în masă și nu a mai reprezentat o amenințare pentru vecinii săi; se pune deci întrebarea dacă invadarea Irakului și răsturnarea regimului lui Saddam din 2003 a fost într-adevăr necesară pentru instaurarea păcii în Orientul Mijlociu? Michael Walzer, a cărui lucrare *Just and Unjust Wars* este un document-cheie în dezbaterea modernă despre război, afirmă că: „O mare parte a scopurilor de război pot fi îndeplinite fără a distruge și înlătura vechile regimuri. Trebuie să încercăm să îndeplinim scopurile legitime ale războiului, acele scopuri la care putem ţinti prin mijloace drepte. Acestea pot constitui și limitele unui război drept. Odată ce sunt atinse, sau când intră în raza noastră de acţiune politică,

luptele trebuie să înceteze. Soldaţii care pier ulterior își dau viaţa inutil. Să-i forţezi să lupte și probabil să moară este o crimă, la fel ca agresiunea însăși". O regulă de bază este că mijloacele folosite trebuie să fie proporţionale scopului. Cu alte cuvinte, dacă scopul — de exemplu, cucerirea unui teritoriu disputat sau repararea unei ofense — a fost îndeplinit, necesitatea de a continua și de a nimici inamicul dispare. Însă tentaţia este să mergi mai departe.

Diversele culturi ale lumii și-au dezvoltat propriile teorii referitoare la momentele și modalităţile adecvate de a purta război, însă Occidentul a jucat un rol-cheie, iar acest lucru este de înţeles în condiţiile în care Europa a fost un deschizător de drumuri în războiul modern, în stabilirea legilor și regulilor internaţionale care guvernează acele concepte denumite de savanţii vestici *ius ad bellum* și *ius in bello* — respectiv legile care guvernează iniţierea și justificarea războiului, și legile de conduită. Alte regiuni ale lumii au adoptat și adaptat aceste reguli, pe baza propriilor tradiţii. În timp ce cavalerii feudali încă omorau ţăranii rivalilor și înjunghiau locuitorii oraşelor asediate, învăţaţii musulmani dezvoltaseră cu mult timp în urmă reguli privind tratamentul aplicat femeilor și copiilor pe timp de război.

Problemele ridicate nu sunt facile, au fost dezbătute vreme de secole și continuă să fie subiect de discuţie. Ce înseamnă un război drept și cine are dreptul să-l poarte? Care sunt principiile, dacă există, pe baza cărora se poartă și se pune capăt războaielor? Întrebările referitoare la conduita pe timp de război nu contenesc. Când poţi ataca ţinte civile? În ce mod și care ţinte civile? Cum trebuie trataţi prizonierii de război? Sau popoarele cucerite?

Chiar și atunci când avem impresia că facem progrese, ne trezim într-un labirint al contradicţiilor. De ce încercăm să scoatem anumite arme în afara legii, în timp ce pe altele le considerăm legitime dacă scopul lor este tot de a ucide și mutila? Atacurile cu bombe incendiare sau aruncătoare de flăcări sunt considerate acceptabile, dar după Primul Război Mondial multă lume, inclusiv cei care apelează la ele, a început să considere gazele otrăvitoare sau războiul biologic în afara limitelor. Saddam Hussein și-a gazat propriul popor în Irak, dar fie a negat acest lucru, fie a dat vina pe iranieni. Încă din cele mai vechi timpuri, oamenii dezbat ce este și ce nu este permis în război. Iar de fiecare dată când avem impresia că găsim un răspuns, la o privire mai atentă, lucrurile care ni se pare a fi certe dispar și ridică și mai multe întrebări.

Un principiu general acceptat pe plan internaţional este faptul că războaiele nejustificate, ce au ca scop câștigurile materiale sau dominaţia, sunt ilegitime.

Cele pentru autoapărare însă intră în altă categorie. Cu toate acestea, studiind teoriile lumii antice și filosofilor medievali, ca Sfântul Augustin și Toma de Aquino, ne place să credem că războiul trebuie să fie o ultimă variantă, folosită după ce toate celelalte opţiuni au dat greș. „Miracolul din Olanda“, așa cum a fost poreclit eruditul și prolificul savant olandez de secol XVII, Hugo Grotius, de către Henric al IV-lea al Franţei, a introdus cu succes conceptul potrivit căruia războiul era just doar în condiţiile în care era purtat de state, pentru a se apăra, și nu de armate private. În plus, am ajuns să credem că guvernele care se dedau la război au probabil motive temeinice să creadă într-o eventuală victorie; în caz contrar, ar irosi în van vieţile cetăţenilor lor. Unii experţii ar adăuga că naţiunea victorioasă nu ar trebui s-o umilească excesiv pe cea înfrântă.

Aceste principii sună minunat, dar la o privire mai atentă ridică altă serie de întrebări filosofilor, moraliștilor și nouă, restului populaţiei. Este oare drept acel tip de război în care o ţară, care anticipează o ameninţare viitoare, decide să pornească preventiv la luptă în absenţa unei ameninţări imediate? Acesta a fost raţionamentul pe baza căruia a acţionat Înaltul Comandament German în 1914, când a anticipat o provocare cu care ar fi putut să se confrunte trei ani mai târziu, în viitor sau deloc. Iar dacă războiul purtat din cauza unei ofense aduse este unul drept, cine decide dacă a existat vreodată vreo ofensă, cât de gravă a fost aceasta și dacă războiul este singura variantă de reparare a acestei nedreptăţi? Austria căuta un pretext să-și distrugă problematica vecină, Serbia, cu mult înainte de asasinarea moștenitorului tronului habsburg, arhiducele Franz Ferdinand, în Bosnia. Deși Austria a trimis o comisie de anchetă în Bosnia, aceasta nu a reușit să găsească o legătură clară între asasini și guvernul sârb. Cu toate acestea, era hotărâtă să poarte război, să răzbune acest afront la onoare, ca să folosim limbajul vremurilor respective, așa că i-a trimis Serbiei un ultimatum, pe care aceasta nu-l putea accepta sub nicio formă. Chiar și așa, Serbia a acceptat cea mai mare parte a condiţiilor și, dacă marile puteri s-ar fi unit, așa cum mai făcuseră pe parcursul crizelor balcanice anterioare, s-ar fi putut ajunge la un acord. În schimb, Europa și întreaga lume a acceptat Marele Război.

Semnificaţia conceptului de război drept s-a extins treptat de la Grotius încoace. Deși Pacea Westfalică de la sfârșitul Războiului de 30 de Ani din secolul al XVII-lea a pus baza unui principiu conform căruia statele nu se amestecau în politicile interne ale altor ţări, globalizarea — răspândirea

concepţiilor liberale și dezvoltarea opiniei publice internaţionale graţie sistemului modern de comunicaţii — a stimulat și justificat ideea de intervenţie umanitară armată în vederea protejării minorităţilor lipsite de apărare de acţiunile propriilor guverne. În anii 1850, ţarul Nicolae I al Rusiei a provocat un război cu otomanii, pretextul fiind cel de a-i salva pe creștinii din imperiu cărora li se aplica un tratament brutal și nedrept. (Bineînţeles că și perspectiva achiziţionării de teritorii de la muribundul Imperiu Otoman și luarea în stăpânire a strâmtorilor controlate de otomani, care ofereau acces la Mediterană din Marea Neagră, au avut un cuvânt de spus.) În secolul al XXI-lea, invazia Irakului de către coaliţia anglo-americană și-a găsit justificarea în termeni umanitari, lucru valabil și pentru recenta și, în mare parte eșuata, intervenţie a Americii în războiul civil din Siria. Intervenţia umanitară și noile doctrine, precum responsabilitatea de a proteja, ridică întrebări referitoare la entitatea care decide ce este drept și suspiciuni privind motivele și ţelurile urmărite de puterile care intervin. Criticii, o bună parte a acestora provenind din state nonoccidentale, susţin că puterile vestice nu fac decât să îmbrace vechile atitudini imperialiste bine înrădăcinate în veșminte la modă, pe care le prezintă în restul lumii. „Ipocrizia, după cum a remarcat și ducele de la Rochefoucauld, este tributul pe care viciul îl plătește virtuţii.“

Occidentul chiar are o îndelungată și rușinoasă tradiţie de a respecta un anumit set de reguli în Vest și de a aplica alte norme statelor pe care le consideră „mai puţin civilizate“. În condiţiile în care legile războiului capătă un caracter mai oficial, odată cu adoptarea de înţelegeri și acorduri, acele popoare, în mare parte noneuropene, care nu cunosc aceste reguli sau cărora nu li s-a cerut să le semneze, nu se bucură de protecţia lor. Popoarele „civilizate“ care au semnat seria de Convenţii de la Geneva privind tratamentul aplicat prizonierilor de război sau acordurile de la Haga privind limitarea înarmării, acorduri discutate înainte de Primul Război Mondial, au arătat cât se poate de clar că aceste legi li se aplicau doar statelor semnatare. Când s-a modernizat și a devenit o adevărată putere în zona Pacificului, Japonia a fost acceptată în cercul ţărilor „civilizate“. „Demonstrăm a fi cel puţin egalii voștri în masacrul științific și pe dată suntem primiţi la mesele voastre de discuţii, ca oameni civilizaţi“, a spus un diplomat japonez. Și fix un masacru științific, dezlănţuit cu mitraliere, tot soiul de arme și, după Primul Război Mondial, cu noile aparate de zbor, s-a abătut asupra ţărilor „necivilizate“ ale Africii, Asiei, Filipinelor, Vestului Americii sau Orientului Mijlociu. Mulţumiţi de sine,

experţii în drept, politicienii și armatele occidentale au susţinut că popoarele aflate într-o etapă evolutivă inferioară celei cunoscute de europenii și americanii mai norocoși nu înţelegeau decât mâna de fier. Legile războiului, scria *Manual of Military Law* în 1914 în Marea Britanie, se pot aplica doar în cazul unui conflict izbucnit între două naţiuni civilizate. „Nu se aplică, continua documentul britanic, războaielor purtate între naţiunile civilizate și cele necivilizate, legile fiind în acest caz la discreţia comandantului taberei civilizate care va hotărî regulile ce guvernează dreptatea și omenia în respectiva împrejurare.“ Abia în secolul XX, lumea a ajuns să accepte treptat — și tot nu am atins punctul dorit — că toate fiinţele umane au același drept la viaţă și demnitate și că legea internaţională nu poate face asemenea deosebiri.

Legile care reglementează conduita de război nu au evoluat sub forma unui cod juridic, pe care l-am putea recunoaște și implementa pe plan intern. Sunt mai degrabă un compendium, după cum afirmă Walzer, „de coduri de specialitate, norme juridice, principii religioase și filosofice, aranjamente reciproce care modelează felul în care înţelegem conduita militară“. În ultimele secole, acordurile internaţionale oficiale privind tratamentul aplicat statelor neutre, de exemplu, s-au suprapus cu codurile de onoare ale soldaţilor profesioniști, cu obiceiuri mai vechi, nescrise, privind tratamentul prizonierilor de război, dar și cu părerile general împărtășite privind caracterul sacru și demn al vieţii omenești, creând o reţea de înţelegeri pe tema războiului, care poate părea trainică — cel puţin până la momentul izbucnirii conflictului, după cum am și văzut în repetate ocazii.

Convenţiile încheiate în domenii precum schimbul sau răscumpărarea prizonierilor de război pot avea uneori o oarece putere de lege, îndeosebi dacă taberele combatante au o cultură comună. Vreme de secole, pe parcursul războaielor purtate în Europa, de cele mai multe ori ofiţerii nu erau închiși; era suficient să le ceri, în calitate de gentilomi, să-și dea cuvântul — acel așa-numit *parole* — că nu aveau să evadeze. În 1813, după victoria repurtată de Wellington împotriva francezilor în bătălia de la Vitoria, ofiţerii britanici și-au chemat la masă adversarii înfrânţi. (Ofiţerii aliaţilor lor spanioli, pe care englezii îi dispreţuiau, nu au fost nici de departe la fel de bine trataţi.) Conceptul de onoare de ofiţer a rezistat și în secolul XX, după cum ne confirmă și minunatul film *La Grande Illusion*, realizat în 1937 în regia lui Jean Renoir. Un ofiţer francez îi dă cuvântul unui comandant german de închisoare din Primul Război Mondial că nu are să încerce să evadeze (dar, de fapt, o

face). În secolul al XIX-lea, acele chestiuni care făceau de regulă subiectul acordurilor bilaterale — precum acordul semnat în 1675 între Franţa și Spania privind stabilirea sumelor în baza cărora erau răscumpărate diferite categorii de soldaţi — au fost integrate în seria de Convenţii de la Geneva, devenind parte integrantă a unui concept recent dezvoltat: dreptul internaţional. Comitetul Internaţional al Crucii Roșii și-a asumat responsabilitatea de a monitoriza tratamentul aplicat prizonierilor de război, asigurându-se că aceștia primeau alimentele și îngrijirea medicală adecvată, și de a transporta scrisori și colete.

Armistiţiul de Crăciun din 1914 — când focurile de armă au încetat în anumite zone din tranșee, iar soldaţii au ieșit „pe terenul nimănui“ pentru a ciocni un pahar, a cânta colinde sau a juca fotbal — te duce cu gândul la o tradiţie medievală, când războiul era suspendat în anumite zile ale anului. În Antichitate, grecii nu făceau război pe parcursul Jocurilor Olimpice, iar cei mai războinici dintre ei, spartanii, aveau anumite zile sfinte în care refuzau să lupte. Existau tradiţii bine înrădăcinate referitoare la cum să declari război sau să ceri armistiţiu. „Infamia“ sau „trădarea“ — acestea au fost titlurile de ziar publicate în 1941, când au atacat japonezii baza de la Pearl Harbour — nu în ultimul rând pentru că Japonia nu trimisese nicio declaraţie de război în prealabil. (În 1904, când japonezii puseseră bazele acestui precedent atacând porturile rusești din Orientul Îndepărtat, ziarele occidentale le admiraseră curajul. La acel moment însă Japonia era aliata Angliei și toată lumea o considera o ţară admirabilă, în plină modernizare.) Când a capitulat, în 1945, anunţul a fost făcut la radio de împărat, dar în restul Asiei, forţele japoneze și-au semnalizat capitularea în faţa Aliaţilor fluturând în aer steagul alb, o tradiţie onorabilă, folosită chiar și astăzi. Cu toate acestea, începând cu 1945, printr-o schimbare inexplicabilă a modei, declaraţiile de război au picat efectiv în dizgraţie.

Probabil că oamenii au încercat să controleze tacticile și armele folosite în luptă încă de la bun început. Grecii din Antichitate au încercat să limiteze armele considerate acceptabile, asumându-și-le doar pe cele potrivite luptelor corp la corp. Istoricul de secol II î.e.n., Polibiu, susţinea că grecii se înţeleseseră „să nu folosească nici proiectile secrete, nici alte tipuri de arme care puteau fi lansate de la distanţă, considerând că doar o luptă corp la corp, de la mică distanţă, putea fi cu adevărat decisivă“. În Evul Mediu, papa Inocenţiu al II-lea a încercat să interzică arbaleta, iar Roger Bacon a încercat să îngroape reţeta secretă a prafului de pușcă.

Dacă e să ţinem cont de evenimentele desfăşurate ulterior, ironia face că cei mai productivi ani pentru dezvoltarea legilor de război aplicabile tuturor naţiunilor au fost deceniile de dinaintea anului 1914, perioadă care a reflectat optimismul de secol XIX, ideea că omenirea devenea mai bună și că latura întunecată a acesteia, inclusiv războiul, putea fi adusă sub control. Deși bazele acestora fuseseră așezate pe parcursul mai multor secole, în scrierile religioase și operele filosofilor, două seturi de reguli au prins la acel moment rapid formă. Primul set a constat într-o nouă încercare de a reglementa războiul. În 1856, Declaraţia de la Paris a stabilit o serie de reguli referitoare la situaţiile în care statele beligerante puteau impune blocade navale și confisca bunuri de la navele inamice sau neutre (declaraţia nu a reușit însă să definească ce înţelegea exact prin contrabandă), iar în 1868, Declaraţia de la Sankt-Petersburg a interzis folosirea gloanţelor explozive. Aceste două documente au marcat un moment de cotitură în relaţiile internaţionale. Declaraţiile nu au fost nici tratate bilaterale sau multilaterale semnate între state și nici nu au fost stabilite de marile puteri cu scopul de a fi ulterior impuse statelor mai mici, așa cum se întâmplase la Congresul de la Viena din 1815. În schimb, diversele naţiuni au fost invitate să se alăture discuţiei pentru a susţine o anumită serie de propuneri. Declaraţiile și acordurile internaţionale pe tema războiului semnate ulterior și-au însușit un set de valori și un ţel comun tuturor popoarelor.

În 1898, tânărul ţar proaspăt întronat, Nicolae al II-lea, a trimis o invitaţie deschisă puterilor lumii, cerându-le să coopereze pentru a limita cursa în plin avânt a înarmării. Aproximativ douăzeci și șase de state s-au întâlnit anul următor la Haga pentru a discuta despre continuarea procesului de reglementare a războiului. Deși acordurile referitoare la limitarea armelor au fost o oarecare dezamăgire — s-au scos în afara legii doar gazul asfixiant, glonţul dum-dum (care provoca plăgi largi când era îndepărtat) și aruncarea de proiectile din baloanele cu aer cald —, s-au observat alte semne de încurajare, inclusiv o serie de acorduri privind aplicarea unui tratament uman prizonierilor de război și înfiinţarea unei Curţi Permanente de Arbitraj. Activiștii pentru pace au continuat să spere că cel puţin teritoriile civilizate ale lumii se îndepărtau de ideea de război. În 1907, o a doua Conferinţă de la Haga, la care au participat de această dată patruzeci și patru de ţări, a adus unele schimbări minore acordurilor anterioare și a încercat să reglementeze războiul maritim, interzicând, de exemplu, anumite tipuri de mine subacvatice de contact, care reprezentau o ameninţare din ce în ce mai mare pentru navele militare, dar și

comerciale. În 1910, Declaraţia de la Londra a oferit în cele din urmă o definiţie viabilă termenului de contrabandă. Pentru că britanicii s-au răzgândit ulterior și au refuzat să accepte o declaraţie la redactarea căreia contribuiseră, declaraţia a rămas nefinalizată. Iniţiativa născută la Haga nu a pierit însă niciodată. În contextul în care apar noi arme — bombardiere, arme chimice și biologice, mine terestre și mai mortale, arme nucleare — lumea s-a străduit și încă se străduiește să le limiteze sau să le interzică total. Iar puterile individuale încă aleg să ignore sau să refuze să ratifice acele clauze care nu le sunt pe plac, așa cum au făcut odinioară britanicii, dar și alţii.

„Convenţiile de la Haga“ au devenit o prescurtare pentru regulile războiului, la fel cum Geneva și-a împrumutat numele celuilalt set important de convenţii. Și acestea și-a avut începuturile în secolul al XIX-lea, dar cu scopul de a proteja victimele războiului: atât combatanţii implicaţi în lupte, cât și civilii. În 1859, Henri Dunant, un om de afaceri elveţian îmbrăcat într-un costum alb, de vară, a vizitat câmpul de luptă de la Solferino, din nordul Italiei, unde francezii și aliaţii lor din Sardinia tocmai îi înfrânseseră pe austrieci într-o bătălie decisivă purtată pe parcursul războaielor pentru unificarea Italiei. Se prea poate ca această cauză să fi fost una glorioasă, dar rezultatele au fost înfiorătoare. Lupta se soldase cu 30 000 de victime tocmai din cauza armelor noi și mai performante. Niciuna dintre armatele participante nu făcuse nici cele mai elementare pregătiri pentru a acorda îngrijire medicală răniţilor, care zăceau printre morţi, după cum a scris ulterior Dunant: „Neajutoraţi, zăcând în ţărână, în propriul sânge“. Oripilat, Dunant s-a alăturat voluntarilor din localitate care încercau să le aducă răniţilor apă, să le bandajeze rănile și să-i poarte pe tărgi improvizate departe de câmpul de luptă.

Dunant a ajuns să creadă că Dumnezeu îl ghidase în acea zi către câmpul de luptă. În următoarea carte pe care a scris-o, *Un souvenir de Solferino*, a descris suferinţele războiului și a cerut voluntarilor de pretutindeni și guvernelor acestora să ofere îngrijire medicală tuturor soldaţilor implicaţi în război, indiferent de tabăra din care făceau parte. Munca sa a avut un impact deosebit asupra opiniei publice din întreaga Europă mai ales într-o epocă în care, graţie mijloacelor moderne de comunicare, foarte multă lume înţelegea cât de prost erau trataţi soldaţii. Dunant s-a bucurat de susţinere și pe teritoriul Elveţiei care, stat neutru fiind, se afla în postura ideală pentru a fi imparţială faţă de ambele tabere. În 1863, cu ajutorul susţinătorilor săi cu relaţii sus-puse, a înfiinţat Comitetul Internaţional pentru Salvarea Soldaţilor Răniţi, care a

invitat imediat puterile europene să-și trimită reprezentanții la o conferință organizată la Geneva. Un an mai târziu, cu prilejul unei alte conferințe, doisprezece reprezentanți de stat s-au alăturat Convenției de la Geneva pentru ameliorarea situației răniților din armatele de pe câmpul de luptă. Voluntarii trimiși pe câmpurile de luptă sau aflați în vecinătatea acestora urmau să fie protejați de un simbol, o cruce roșie pe un fond alb, care inversa culorile de pe steagul elvețian. (De atunci în țările în care acest simbol a fost considerat prea asemănător crucii creștine, el a fost înlocuit cu semiluna roșie și diamantul roșu.) Comitetul Internațional al Crucii Roșii s-a transformat într-o organizație nonguvernamentală redutabilă. Convențiile de la Geneva organizate ulterior și semnate de un număr din ce în ce mai mare de națiuni și-au aprofundat și extins misiunea inițială, ajungând să includă pe lista țintelor urmărite și civilii, și combatanții.

Ideea că civilii trebuie deosebiți de soldați și cruțați ori de câte ori este posibil are rădăcini adânci, care datează din cele mai îndepărtate epoci ale istoriei. Un text indian din Antichitate descria civilii: „Cei care privesc fără să ia parte, cei afectați de suferință… cei care dorm, cei cărora le este sete, cei care sunt obosiți sau care se plimbă pe marginea drumului, cei care au de dus la bun sfârșit o sarcină sau care sunt experți în artele frumoase“. În secolul al XII-lea, faimosul savant evreu Maimonide a redactat niște reguli care interziceau distrugerea și irosirea pomilor fructiferi, de exemplu. Aceleași reguli stabileau cum trebuia asediat un oraș doar din trei părți, astfel încât cei care doreau să evadeze să poată avea această opțiune. Deși femeile au fost de multe ori considerate pradă de război și tratate ca atare, au fost și alese din rândul civililor și supuse unui tratament special. În Cartea a cincea, a Deuteronomului din Vechiul Testament este scris că tu, bărbat victorios, poți lua cu tine o femeie, dacă aceasta îți este pe plac și vrei să ți-o faci soție. Dar, continuă același fragment, „dacă ea în urmă nu-ți va mai plăcea, să-i dai drumul să se ducă unde va vrea, dar să n-o vinzi pe argint și să n-o prefaci în roabă, pentru că ai umilit-o“********.

Pe parcursul Războiului Civil american, când și-a scris faimosul Cod, Lieber s-a inspirat atât din moralitatea iudeo-creștină, cât și din practicile europene consacrate de război. „Bărbații care iau calea armelor pentru a lupta unii împotriva altora într-un război public nu încetează să mai fie ființe umane înzestrate cu moralitate, care își dau ascultare unii altora și lui Dumnezeu“, a susținut el. Prin urmare, în război nu se permitea să provoci suferințe inutile,

să te răzbuni, să-i rănești sau mutilezi pe cei inocenţi ori să folosești tortura pentru a obţine mărturisiri. Lieber a interzis violul, dar interesant este că nu a făcut nicio deosebire între sexe în vederea pedepsirii unor ofense precum „spionajul, trădările sau actele de rebeliune comise pe timp de război".

Cu toate acestea, Lieber a recunoscut că avea de-a face cu un război modern, în care mijloacele de distrugere erau mai puternice decât cele folosite în trecut, iar diferenţele dintre civili și combatanţi erau deja neclare. Și, deși nu aceasta a fost intenţia sa, Lieber avea să șteargă și mai mult această diferenţă. „Necesitatea militară, așa cum înţeleg naţiunile civilizate moderne acest termen, a consemnat el în Clauza 14, constă în necesitatea măsurilor care sunt indispensabile îndeplinirii ţelurilor de război și care sunt totodată legitime conform legilor și uzanţei moderne a războiului". Lieber continuă prin a enumera diversele lucruri, de la oameni la proprietăţi, care pot fi distruse în mod legitim. Necesitatea, continuă el, „permite distrugerea oricărui tip de proprietate și obstrucţionarea căilor și canalelor de transport, călătorie sau comunicaţii și negarea tuturor mijloacelor de trai și subzistenţă ale inamicului". Aducând aminte de teoriile lui Clausewitz, a susţinut că războiul trebuie purtat într-adevăr fără limită (avantajul era, a arătat el, că, pe această cale, războiul s-ar fi putut încheia mai repede). Civilii nu pot fi cruţaţi întotdeauna: „Nu trebuie să uităm niciodată că întotdeauna întreaga ţară poartă război cu inamicul…"

În Codul său, Lieber făcea o distincţie între acele unităţi ale armatei inamice care rămâneau staţionate pe teritoriile ocupate și așa-numiţii „prăduitori înarmaţi" și „rebeli de război" care se organizau de așa manieră încât să atace forţele de ocupaţie. Primii intrau sub incidenţa legilor de război, iar dacă erau, de exemplu, capturaţi, trebuiau trataţi ca prizonieri de război; cei din urmă erau infractori obișnuiţi și puteau fi condamnaţi la moarte. Deși Codul a fost adoptat de nenumărate state, acesta nu a răspuns întrebării referitoare la ce era de făcut cu civilii care luau calea armelor pentru a se proteja pe sine și a-și apăra teritoriile de invadatori. Să fi fost oare combatanţi din punctul de vedere al legilor de război sau să fi avut un alt rol? Întrebarea a devenit și mai presantă pe parcursul ultimelor două secole, odată cu răspândirea naţionalismului și războiului total. Dacă în secolul al XVIII-lea, guvernele și elitele europene considerau că războiul era domeniul soldaţilor profesioniști, la începutul secolului al XIX-lea civilii începeau să fie văzuţi ca o componentă și o resursă a efortului de război. Armatele lui Napoleon au înfrânt cu ușurinţă armata

spaniolă permanentă în 1807, dar au fost nevoite să intre într-o serie prelungită și extenuantă de altercații cu rebelii spanioli. În cuvintele lui Napoleon, din cauza acestui „mic război“ — *guerrilla* — Spania a devenit „ulcerul“ său. În Prusia, patrioții au început să vorbească despre „o stare națională de urgență“ în momentul în care incompetentul lor rege și aparent invincibila armată prusacă au fost înfrânți de Napoleon și s-au organizat pentru a opune rezistență francezilor. În 1812, când Napoleon a invadat Rusia, populația a opus spontan rezistență, iar moșierii și-au distrus singuri proprietățile, pârjolind pământul, înainte de a fugi din calea francezilor. Armata reacționa de regulă dur la aceste riposte civile, susținând, așa cum a și continuat să facă de atunci înainte, că nu era treaba civililor să facă pe soldații și că rezistența pe teritoriile ocupate era ilegală. În Spania, francezii au refuzat să-i numească pe luptătorii de *guerrilla* soldați; aceștia erau mai degrabă „bandiți și tâlhari“.

Mai târziu pe parcursul aceluiași secol, prusacii, ai căror strămoși se opuseseră odinioară ocupației napoleoniene, au reacționat dur în momentul în care francezii au adoptat aceeași poziție pe parcursul Războiului franco-prusac din 1870–1871. În provinciile franceze ocupate ale Alsaciei și Lorenei — care aveau să fie în curând cucerite de la francezi — anunțurile în limba germană erau făcute bucăți, iar soldații germani care hoinăreau neînsoțiți, atacați. Mulțimile de privitori începeau să cânte *La Marseillase* ori de câte ori vedeau prizonieri francezi de război. Forțele germane de ocupație îi tratau pe așa-numiții *franc-tireurs* — francezii din Alsacia și Lorena, dar și locuitori ai altor provincii franceze, care se organizau în miliții armate — ca pe niște oameni fără drepturi și îi împușcau la întâmplare. Și, prevestind ce avea să se întâmple în cele două Războaie Mondiale, comunitățile suspectate că i-ar fi adăpostit deveneau țintele unor represalii dure. Într-un arhicunoscut roman francez publicat ulterior, așa-numiții *francs-tireurs* au fost descriși ca fiind niște indivizi lași, lipsiți de loialitate și — iar aceasta era probabil cea mai desconsideratoare insultă — nedisciplinați. După experiența din Franța, armata germană a fost chitită să adopte măsuri stricte împotriva rezistenței civile; în manualul de strategie al armatei a fost publicat următorul sfat: „*Francs-tireurs* trebuie spânzurați de primul copac care ne iese în cale, fără să mai stăm pe gânduri“.

Cele două conferințe internaționale de la Haga au adus în discuție niște întrebări pe care le dezbatem și astăzi. Când au civilii dreptul de a ataca forțele invadatoare și de ocupație? Cum pot riposta aceste forțe? Cine se încadrează în categoria soldatului și trebuie prin urmare tratat în baza reglementărilor de la

Geneva și a altor convenţii și cine este un simplu infractor sau trădător? La Haga, germanii s-au pronunţat în favoarea celei mai mărginite definiţii a luptătorului civil cu putinţă, insistând asupra faptului că singurele forţe legitime erau, în mod evident, cele îmbrăcate în uniforme care puteau fi identificate și că rezistenţa era permisibilă doar pe parcursul unei invazii, și nu după instaurarea ocupaţiei. Iar când a trebuit definită ocupaţia, nemţii și-au dorit brusc cea mai cuprinzătoare definiţie cu putinţă, susţinând că era suficient ca trupele permanente ale armatei invadatoare să se afle în vecinătate, fără să fie neapărat vizibile. Englezii, gândindu-se probabil la succesul repurtat de luptătorii din *guerrilla* spaniolă pe parcursul războaielor napoleoniene, și francezii, cu tradiţia revoluţionară a așa-numitului *levée en masse*, dar și unele naţiuni mai mici doreau să lase cale liberă revoltelor spontane ale cetăţenilor în faţa invaziilor. La Conferinţa de la Haga din 1899 s-a ajuns la un compromis: pedepsirea colectivă a populaţiei civile era interzisă, dar inamicii care comiteau în mod individual „fapte ilegale pe timp de război“ puteau fi pedepsiţi. Conferinţa din 1907 a clarificat definiţia unei forţe recunoscute de rezistenţă: membri acesteia trebuiau să fie organizaţi, să poarte uniforme sau insigne prin care să se deosebească de restul soldaţilor, să-și ţină armele la vedere și să lupte respectând legile războiului.

Andrew Carnegie, filantropul american care și-a dedicat o bună parte din avere cauzei păcii, considera că se făcuseră suficiente progrese în domeniul apărării civililor, cel puţin la prima vedere. Din acest motiv Carnegie afirmase, cu prilejul unui discurs ţinut în 1905, că noncombatanţii erau acum cruţaţi pe timp de război, iar prizonierii, trataţi foarte bine: „Chiar dacă lumea nu s-a ocupat să lovească puternic în inima monstrului Războiului, s-a ocupat cel puţin să-i extragă niște colţi otrăvitori“. În opinia lui Carnegie, lucrurile nu puteau decât să se îmbunătăţească dată fiind „binecuvântata lege a evoluţiei“.

Asemenea multor altor personalităţi ale perioadei antebelice, și Carnegie era mult prea optimist. La fel cum s-a întâmplat și în alte perioade istorice, exigenţele războiului au slăbit reţeaua de legi și convenţii menite a îngrădi conflictele. Fie că a fost vorba de nemţi în Belgia, de austrieci în Serbia sau de ruși în Galiţia, în Primul Război Mondial, forţele de ocupaţie au terorizat și brutalizat populaţiile locale. Intervenţiile întreprinse de britanici în Irak la începutul anilor 1920, când au apelat la noul instrument al puterii aeriene pentru a bombarda și lua în stăpânire cartierele rebele, atacurile lansate de forţele aeriene italiene și germane în anii 1930, în timpul Războiului Civil din

Spania, sau acţiunile desfăşurate de japonezi în China după 1937 au arătat că, indiferent cât de mult ar fi deplâns comunitatea internaţională atacurile lansate asupra civililor în general sau a forţelor civile de rezistenţă în special, marile puteri ignorau acordurile internaţionale ori de câte ori le convenea.

În al Doilea Război Mondial, represaliile brutale lansate la adresa civililor de germani, italieni și japonezi au readus încă o dată în prim-plan această chestiune. Pe parcursul războiului și după încheierea acestuia însă s-au înregistrat evoluţii reale pe plan legislativ. Prin Declaraţia de la Londra privind crimele de război, semnată în 1942, Aliaţii au catalogat luarea de ostatici sau executarea civililor de către forţele de ocupaţie ca fiind crime de război. După 1945, în vocabularul internaţional a intrat un nou termen ce descria un nou tip de război și de luptător: războaiele de eliberare naţională. Să fi fost oare membrii Frontului Naţional de Eliberare din Algeria infractori, așa cum considerau francezii, sau soldaţi? În clauzele mai vechi referitoare la partizani se specifica faptul că aceștia trebuiau să poarte un fel de uniformă sau o insignă la vedere, dar în războaiele de eliberare se foloseau și trupe de gherilă, care, după cum a spus Mao Zedong, înoată printre oameni ca peștii în apă. Oare luptătorii care pretindeau a fi civili obișnuiţi erau la rândul lor protejaţi de legile de război? Convingerile împărtășite de armata franceză pe parcursul îndelungatei lupte din Indochina au fost brutal de clare: „Nu uitaţi niciodată, spunea mottoul scris pe zidurile școlii franceze dedicate antrenamentului de contrainsurgenţă, dușmanul nu poartă acest război respectând regulile armatei franceze“. Era oare normal să torturezi prizonierii inamici de război capturaţi pe parcursul acestor lupte de contrainsurgenţă, în numele unui bine comun, sau era această practică o crimă de război și o crimă împotriva umanităţii? În zilele de astăzi, așa-numitul *război împotriva terorii* a ridicat întrebări asemănătoare. Se aplicau oare Convenţiile de la Geneva și prizonierilor capturaţi de americani la Abu Ghraib, în Irak? Se aplică oare celor deţinuţi la Guantanamo? În plus, se încălcau oare drepturile omului prin așa-numitele „tehnici avansate de interogare“ (un eufemism demn de a fi integrat în romanul *O mie nouăsute optzeci și patru* al lui Orwell) folosite în cazul prizonierilor? În însemnările Departamentului american de Justiţie din 2003 se susţinea că anchetatorii americani nu încălcaseră nicio prevedere prin acţiunile lor; tribunalele și o bună parte a populaţiei nu au fost însă de acord cu acest lucru. Dezbaterea are să continue.

Să redactezi o lege este un lucru, să o implementezi este altceva. Ţările dispun de forţe de ordine, tribunale și închisori. Cei care încalcă legea pot fi judecaţi și pedepsiţi. Până în prezent, ordinea internaţională nu a făcut mari progrese. Nu s-au pus decât bazele unui astfel de sistem. Trecutul apropiat abundă de exemple în care diferite state încalcă legile de război atunci când le convine și cred că pot scăpa nepedepsite. Înainte de 1939, Germania ratificase diferitele protocoale referitoare la tratamentul prizonierilor de război, protocoale respectate de naziști în vest, în cazul acelor popoare pe care le considerau egale din punct de vedere rasial, precum britanicii sau francezii. În est însă, unde armatele germane aveau de-a face cu polonezi sau ruși, popoare inferioare din punct de vedere rasial potrivit ideologiei naziste, nemţii aveau mână liberă să-și brutalizeze și ucidă prizonieri. Chiar și regimurile democratice au descoperit că, atunci când înfrângerea este iminentă, iar victoria imposibil de atins, devine tentant, dacă nu chiar necesar să încalci regulile. În fond și la urma urmei, să lupţi cu o mână legată la spate poate fi periculos. În al Doilea Război Mondial, britanicii și americanii au depășit momentul inițial de șovăială și au bombardat din greu ţintele civile pentru a grăbi finalul conflagraţiei și a salva vieţile propriilor cetăţeni. Au fost oare îndreptăţiţi să facă acest lucru? Această întrebare încă stârnește dezacorduri aprinse.

Este complicat și o adevărată bătaie de cap să decizi cine este vinovat de a fi purtat un război nedrept și ce măsuri trebuie luate împotriva unor asemenea persoane. În 1815, când au trebuit să-l pedepsească pe Napoleon, marile puteri nu au analizat situaţia din punctul de vedere al unei ofense aduse dreptului internaţional. Tot ce știau era că doreau să-l vadă undeva departe, într-un loc din care să nu poată evada, așa cum făcuse de pe insula Elba, și să tulbure încă o dată întreaga Europă. Prusacii au sugerat că cea mai simplă dintre soluţii era să-l asasineze, dar englezii au fost mai rezervaţi. Ei sperau ca francezii să-și aducă singuri fostul conducător în faţa instanţei pe motiv că, întorcându-se în Franţa, Napoleon îl sfidase pe noul lider legitim din dinastia Bourbonilor, însă guvernul francez nu s-a arătat prea entuziasmat de această perspectivă, lucru deloc surprinzător de altfel. Britanicii au revenit la ideea că Napoleon era un prizonier de război care putea fi deţinut pe o perioadă nelimitată căci era clar că nu avea să înceteze niciodată să facă război. Pentru a întări un argument juridic fragil, parlamentul britanic a aprobat o lege prin care confirma că detenţia lui Napoleon „era necesară pentru păstrarea liniștii în Europa“. Spre ușurarea tuturor, bineînţeles nu și a lui Napoleon și a puţinilor susţinători loiali

care îi rămăseseră, britanicii au decis ferm să-l exileze pe izolata insulă Sfânta Elena din sudul Atlanticului, unde a și murit.

O sută de ani mai târziu, marile puteri se aflau din nou în postura de a hotărî ce fel de tratament să aplice celor consideraţi vinovaţi de izbucnirea războiului. Acum însă aveau la dispoziţie un set mai bine dezvoltat de ipoteze. Codificarea diverselor reglementări internaţionale privind conduita de război, dar și acordurile din domeniul înarmării conferiseră influenţă teoriei cum că exista o comunitate internaţională care trebuia să reacţioneze dur în numele întregii omeniri la războaiele nedrepte și instanţele de conduită nepotrivită pe timp de război. În 1915, de exemplu, Marea Britanie și Franţa au transmis Imperiului Otoman că avea să fie considerat vinovat de „crime la adresa umanităţii și civilizaţiei“ pentru masacrul armenilor. La sfârșitul Marelui Război, opinia publică și o bună parte a liderilor statelor aliate au afirmat că cineva sau ceva trebuia pedepsit pentru catastrofa care se abătuse asupra Europei. Cei mai de vază oameni de stat au petrecut o bună perioadă, înainte și după Conferinţa de Pace de la Paris, dezbătând care dintre liderii și armatele taberei înfrânte trebuiau acuzaţi de a fi început războiul și condamnaţi pentru crimele comise pe parcursul acestuia. Cei mai ușor de învinovăţit erau kaizerul Wilhelm al II-lea al Germaniei și consilierii acestuia. (Imperiul Austriac nu mai exista, iar împăratul său de odinioară, Franz Joseph, se alăturase cu mai mulţi ani în urmă strămoșilor săi în cripta imperială de la Viena.) Franţa, Italia și Marea Britanie se puseseră de acord înainte de începerea Conferinţei de Pace să înființeze un tribunal internaţional. „Dreptatea, scria în acordul semnat de aceste state, impune ca împăratul german și principalii săi complici, care au planificat și provocat războiul și al său scop perfid, sau care sunt vinovaţi pentru suferinţele fără margini abătute asupra rasei umane în acești ani, să fie aduși în faţa instanţei și pedepsiţi pentru aceste crime.“ Statele Unite s-au opus formării unui tribunal internaţional, așa cum continuă să facă și în zilele de astăzi exprimându-și opoziţia faţă de Curtea Penală Internaţională, cu toate că președintele Woodrow Wilson a participat la discuţiile referitoare la locul în care urma să fie exilat Wilhelm, dacă avea să fie găsit vinovat. Americanul era de părere că insulele Bermude erau prea aproape de Statele Unite, lucru care ar fi putut neliniști populaţia, iar Lloyd George s-a oferit să-l exileze în insulele Falkland. În cele din urmă, Wilhelm a rămas în Ţările de Jos, unde se refugiase la sfârșitul războiului, căci olandezii refuzaseră să-l predea. Solicitările zgomotoase ale Aliaţilor care cereau judecarea și pedepsirea celor vinovaţi de

crime de război și analizarea unei liste de peste o mie de crime de război, care, chipurile, ar fi fost comise de nemți, și-au găsit soluționarea în procesele intentate câtorva ofițeri, procese pe care guvernul german a fost obligat să le organizeze la Leipzig.

Așa cum s-a întâmplat în repetate rânduri și pe parcursul altor epoci, în perioada interbelică, oamenii s-au inspirat din ceea ce au considerat a fi lecțiile trecutului, încercând încă o dată să țină în frâu sau chiar să aboleasc război. O convenție organizată la Geneva în 1925 a interzis comerțul cu arme chimice și biologice. O alta, organizată în 1929, a interzis folosirea acestora în război. O convenție semnată în 1928 a redactat regulile privind tratamentul prizonierilor de război. Conferința Navală de la Washington, organizată în 1921–1922, a repurtat ceva vreme succes în destinderea cursei navale din Pacific și stabilirea unor garanții de securitate în această regiune. Conferința de la Londra din 1930 a prelungit acordurile de la Washington până în 1936, când Japonia și Italia au refuzat să semneze extinderea acestora. Pe parcursul anilor 1920, noua Ligă a Națiunilor a depus eforturi în vederea organizării unei conferințe mai generale pe tema dezarmării. Aceasta s-a și întrunit în cele din urmă la Geneva în 1932, devenind însă irelevantă și nesemnificativă în momentul în care noul cancelar german, Adolf Hitler, și-a retras țara atât din cadrul conferinței, cât și din Liga Națiunilor.

Amploarea celui de-al Doilea Război Mondial și catastrofa lăsată în urmă de acesta au dat naștere unor noi tentative de consolidare a regimului internațional care controla războiul. Carta Atlanticului, semnată de Churchill și președintele Franklin Delano Roosevelt în golful Placentia din Terra Nova în 1941, se întemeia pe o pace durabilă, pe parcursul căreia toate statele puteau fi libere de amenințarea agresiunii. Anul următor, Aliații, inclusiv Uniunea Sovietică, au semnat Declarația Națiunilor Unite, document prin care se angajau să lupte împreună până la înfrângerea inamicilor comuni și să susțină principiile Cartei Atlanticului.

Aliații priveau spre viitor, dar căutau în același timp și modalități de a-i pedepsi pe cei vinovați de izbucnirea războiului. La acel moment s-a convenit că Germania, Japonia și Italia porniseră războiul, afirmație care rămâne valabilă până în prezent. De această dată însă, spre deosebire de perioada Primul Război Mondial, diversele convenții și acorduri antebelice conțineau baza legală necesară pentru a-i aduce pe liderii acestor țări în fața instanței. Aliații aveau deja dovezi privind atrocitățile comise de dușmanii lor în timpul

războiului, cu toate că adevărata anvergură a ororilor comise în lagărele de exterminare sau măsurilor luate împotriva civililor și prizonierilor de război din teritoriile ocupate a fost înțeleasă de-abia în momentul în care au încetat luptele. Pe de altă parte, Uniunea Sovietică, acum aflată de partea învingătorilor, complotase cu Hitler pentru a împărți centrul Europei. Se putea spune, lucru care s-a și întâmplat de altfel, că și Aliații încălcaseră legea și comiseseră crime, prin războiul submarin și bombardarea în masă a civililor, de exemplu. Procesele conducătorilor germani și japonezi, judecate în cadrul tribunalelor special înființate la Nürnberg și Tokyo, rămân totuși o tentativă, chiar dacă defectuoasă, de a-i deferi pe cei vinovați de crime de război instanțelor. Inculpații au fost acuzați de încălcarea acordurilor internaționale și a legilor de război și, în cazul Germaniei, de „crime la adresa umanității". Procesele au pus de asemenea bazele unui precedent important, stabilind că nu se mai putea invoca pretextul că acuzații se supuseseră pur și simplu ordinelor primite.

O comisie a Națiunilor Unite a elaborat ulterior Principiile de la Nürnberg, principii referitoare la crimele la adresa păcii, crimele de război și crimele împotriva umanității. Prezentate în cadrul unei rezoluții a Adunării Generale din 1950, aceste principii au pus piatra de temelie pentru extinderea dreptului internațional. Noul vocabular și cele mai recente acorduri din domeniul drepturilor omului au consolidat, de asemenea, teoria cum că războiul nu le mai putea oferi armatelor pretextul de a nega altor ființe umane drepturi fundamentale, ca de exemplu dreptul de a nu fi reținut în mod ilegal sau torturat. Bineînțeles că veșnica provocare rămâne aplicarea legii. După 1945, am apelat la sancțiuni, la Națiunile Unite sau la forțele NATO de menținere a păcii și am încercat să dezvoltăm domeniul dreptului internațional și tribunalele internaționale care să-i judece pe agresori, ca pe Slobodan Miloșevici din Serbia, de exemplu, dar asemenea măsuri sunt eficiente doar dacă puterile își doresc acest lucru. Dar, în momentul în care cele mai puternice state din lume arestează prizonieri în mod ilegal, pe care îi izolează în locații construite în întreaga lume, sau nu recunosc jurisdicția Curții Penale Internaționale — înființată pentru a pedepsi războaiele nedrepte, dar și alte crime la adresa umanității —, și alte țări pot fi tentate să le urmeze exemplul.

Cu toate acestea, pe parcursul secolelor, nu am încetat să sperăm că putem face mai mult decât să ținem războiul sub control și să-i amortizăm consecințele — sperăm să-l eradicăm cu desăvârșire. În Evul Mediu european,

biserica a încercat în repetate rânduri să impună Pacea lui Dumnezeu și să scoată războiul în afara legii, excepţie făcând doar cauza sfântă a cruciadelor. Din secolul al X-lea și până în secolul al XII-lea, episcopii le-au cerut nobililor locali să participe la concilii, în cadrul cărora trebuiau să depună jurământ să nu jefuiască bisericile și mănăstirile din împrejurimi, să nu rănească preoţi neînarmaţi sau să fure de la ţărani. Lista a devenit mai lungă cu trecerea timpului. Infracţiunile au ajuns să includă atacarea negustorilor, a oamenilor care se duceau sau veneau de la biserică sau dezrădăcinarea viilor. În secolul al XI-lea, biserica a încercat să interzică luptele în anumite zile ale anului: de exemplu, de la sfârșitul slujbei de seară, vecernia, de miercuri până la apusul soarelui, în următoarea zi de luni sau pe parcursul sfintelor sărbători din calendarul creștin, ca de exemplu de Paști sau de Crăciun. Este de înţeles că populaţia a manifestat mare entuziasm pentru măsurile luate de biserică, dar nobilii și vasalii lor nu au renunţat la obiceiurile lor nelegiuite, cu riscul de a fi excomunicaţi. În anul 990, episcopul de Le Puy din sudul Franţei a luat niște măsuri mai eficiente, cerând nobililor locali să depună un jurământ prin care se angajau să menţină pacea și să dea înapoi tot ce furaseră de la cei săraci și de la biserică. Atunci când aceștia au refuzat, episcopul a convocat armata pe care o ţinuse până atunci ascunsă și, „cu ajutorul Domnului“, a scris un cronicar, nobilii au decis în cele din urmă să depună legământ. În plus, biserica a încercat și a avut și un oarece succes în această tentativă să direcţioneze violenţa nobililor pe plan extern înspre cruciade. Deși religiile au un palmares amestecat când vine vorba de război, la fel cum se întâmplă și cu biserica medievală, anumite secte au format un număr relativ mare de activiști antirăzboi. Când au luat sfârșit războaiele napoleoniene, disidenţii și evanghelicii britanici au pus bazele Societăţii pentru Promovarea Păcii Permanente și Universale, iar quakerii și menoniţii au jucat un rol activ în activităţile antirăzboi până în zilele de astăzi.

Alţii au ales să-și pună speranţa mai degrabă în raţiune și nu în religie. Christine de Pisan, influentă poetă și gânditoare de secol XV, a scris că, dacă un prinţ simte că i s-a greșit cu ceva, acesta trebuie să convoace „un mare consiliu al înţelepţilor… și nu va chema doar înţelepţi din regatul său, căci, pentru a înlătura orice bănuială, va convoca și oameni din ţări străine, cunoscuţi pentru imparţialitatea lor, oameni de stat mai vârstnici, dar și consilieri pe teme legale și alţii“. În lucrarea, *Spre pacea eternă*, Kant și-a exprimat speranţa că „trunchiul încovoiat al omenirii“ are să crească mai drept

în direcţia păcii. Secolul al XIX-lea, care a adus cu sine dovada clară a progresului material mai ales în Europa și Americi, a insuflat speranţa că și moralitatea omenirii avea să treacă printr-o transformare asemănătoare. „Pacea, a scris neobosita activistă Bertha von Suttner, este o condiţie care va fi impusă din necesitate odată cu progresul civilizaţiilor… Avem o certitudine că, pe parcursul secolelor, spiritul războinic va cunoaște o decădere treptată.“ (Mai bine de un secol mai târziu, Steven Pinker exprimă aceleași speranţe în lucrarea *Better Angels of Our Nature: Why Violence Has Declined*.) Progresul la fel de evident din domeniul fabricării armelor și dezvoltării militare ne-a stimulat să găsim modalităţi de a nu mai apela la război. Sir Henry Maine, marele jurist britanic de secol XIX, a observat că „războiul pare a fi la fel de vechi ca însăși omenirea, dar pacea este o invenţie modernă“. Este adevărat că încă se purtau războaie, chiar și în Europa, dar puterile apelau din ce în ce mai des la arbitraj pentru a soluţiona disputele. Între 1794 și 1914, s-au înregistrat 300 de instanţe de arbitraj, dintre care jumătate au avut loc între 1890 și 1914, fapt ce confirmă o tendinţă clară. În plus, răspândirea guvernării reprezentative și extinderea dreptul de vot îndeplineau la prima vedere speranţa lui Kant, cum că guvernele clădite pe consimţământul poporului, care acţionau prin consens, aveau să aplice aceleași principii și în relaţiile lor cu alte ţări. (În secolul XX, așa-numita teorie a păcii democratice, bazată pe presupunerea că democraţiile nu aveau să se lupte unele cu altele, încă deţine o influenţă considerabilă asupra imaginaţiilor noastre, cu toate că istoria ne oferă exemplul unor ţări care în Primul Război Mondial dispuneau de ceva instituţii democratice, precum Germania și Marea Britanie, dar au pornit totuși la război unele împotriva celorlalte.) Până în 1914, mulţi europeni ajunseseră să considere războiul o practică depășită, folosită doar de naţiunile mai puţin civilizate. Privind retrospectiv la anii copilăriei sale, scriitorul austriac Stefan Zweig și-a amintit că: „Oamenii nu mai credeau în posibila recidivă a barbarismului, în războaie între ţările europene, de exemplu, cum nu mai credeau nici în fantome și vrăjitoare“.

Aparent existau și argumente economice sănătoase împotriva războiului. După cum a subliniat și jurnalistul britanic Norman Angell în deosebit de populara lucrare *The Great Illusion*, războiul nu mai avea sens din punct de vedere economic. În trecut, ţările se războiseră pentru pradă; în lumea modernă, obţineau lucrurile de care aveau nevoie la un preţ mult mai mic prin comerţ și investiţii. La începutul secolului XX, statele erau atât de

interdependente din punct de vedere economic, încât un război ar fi dăunat chiar și celor mai puternice dintre ele. Iar această interdependenţă trebuia încurajată. Comerţul liber nu numai că era benefic tuturor, dar facilita și transportul de bunuri. Așa cum a afirmat și Richard Cobden, faimosul radical britanic de la începutul secolului al XIX-lea, comerţul liber acţiona asemenea gravităţii care menţinea stabilitatea Terrei. „Strângea oamenii laolaltă, înlătura motivele de vrajbă provocate de rasă, credinţă și limbă și ne unea prin eterna pace promisă.“ Un motiv asemănător a determinat și înființarea instituţiilor de la Bretton Woods********, la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial, dar și dorinţa Statelor Unite de a scădea comerţul internaţional și a coborî barierele din domeniul investiţiilor la finalul Războiului Rece.

Înainte de Primul Război Mondial, lumea devenea mai strâns conectată și prin alte metode, ca de exemplu prin călătorii — în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, lumea a fost martoră la dezvoltarea turismului de masă, dar și la un exod al migranţilor — și prin înființarea de organizaţii internaţionale, de la Comitetul Internaţional al Crucii Roșii la Uniunea Interparlamentară. La începutul secolului XX, la Berna exista un Birou Internaţional pentru Pace. Existau cruciade, dar și petiţii pentru pace. Cele două conferinţe pe tema dezarmării de la Haga au atras hoarde de observatori, printre care și pe von Suttner, al cărei hotel a arborat un steag alb în onoarea ei, și pe un om rus de afaceri, Ivan Bloch, care a împărţit copii ale unui studiu voluminos despre război, în care explica de ce ar fi fost o nebunie ca puterile foarte dezvoltate să pornească la luptă. „Pe viitor, nu se va mai purta niciun război, i-a spus el editorului său britanic, căci, acum, când este clar că războiul este echivalent cu sinuciderea, acesta a devenit imposibil.“

Cu toate că existau puţine ţări care le acordaseră drept de vot, femeile erau din ce în ce mai active în mișcarea pentru pace, tendinţă care avea să persiste după Primul Război Mondial. În anii 1920 și 1930, organizaţia Women's Co-operative Guild din Marea Britanie număra 72 000 de membri și susţinea cu înflăcărare Women's International League for Peace and Freedom (WILPF — Liga Internaţională a Femeilor pentru Pace și Libertate). Femeile activau și în cadrul Peace Pledge Union (organizaţie nonguvernamentală care promova pacifismul). WILPF și-a deschis în cele din urmă filiale în cincizeci de state diferite. După al Doilea Război Mondial, activistele pentru pace s-au implicat în campania pentru dezarmare nucleară (CND) desfășurată în anii 1950 și

1960, iar în anii 1980, și-au organizat propriile demonstraţii, la care au participat exclusiv femei, pentru a protesta împotriva amplasării rachetelor de croazieră în Regatul Unit, și mai ales la Greenham Common în Berkshire. În Irlanda de Nord, Betty Williams și Mairead Maguire (fostă Corrigan) au înființat în anii 1970 organizaţia Community for Peace People, după ce au văzut cu ochii lor violenţele comise de sectele religioase. În 1976, au câștigat Premiul Nobel pentru Pace. Nu trebuie să uităm însă niciodată că au existat și femei care au susţinut războiul.

Deși nu le-a fost întotdeauna pe plac acest lucru, începând cu secolul al XIX-lea, oamenii de stat, dar din ce în ce mai des și femeile aflate la conducere nu au avut încotro și au trebuit să pună bazele unui dialog cu opinia publică internaţională și, odată cu extinderea dreptului de vot, cu un număr mai mare de alegători activi pe plan intern. În momentul în care ţarul Nicolae al II-lea a sugerat organizarea primei conferinţe de la Haga pe tema dezarmării, omologii săi din alte state și miniștri acestora nu s-au arătat deosebit de entuziasmaţi de idee. „Comedie de conferinţă“, a spus kaizerul, iar Eduard al VII-lea a catalogat această idee „drept cea mai mare absurditate și prostie pe care am auzit-o vreodată“. Opinia publică a fost de altă părere (o petiţie care circula în Germania pe tema dezarmării a obţinut peste un milion de semnături), așa că marile puteri au convenit să-și trimită delegaţii în Ţările de Jos. Delegaţia germană, printre membrii căreia s-a numărat și un profesor care tocmai scrisese un pamflet în care condamna întreaga mișcare pacifistă, primise ordinul de a se opune oricăror măsuri care ar fi afectat capacitatea ţării sale de a purta război. Britanicii, printre care și amiralul Jacky Fisher, aflaţi în plin proces de modernizare și consolidare al flotei, au refuzat să ia în calcul orice măsură care ar fi putut afecta abilitatea Marii Britanii de a folosi blocada pe timp de război. Americanii și-au exprimat sprijinul pentru pace, dar în același timp au afirmat că dispuneau de arme de dimensiuni care erau atât de mici încât îngrădirea lor nu avea niciun sens.

Poate că Tolstoi chiar a avut dreptate când a criticat măsurile de limitare a înarmării, calificându-le drept o diversiune periculoasă de la adevărata cauză — respectiv eradicarea definitivă a războiului. În *Război și pace*, în ajunul bătăliei de la Borodino, pe parcursul căreia urmează să fie rănit mortal, eroul său, prinţul Andrei, analizează metodele de a face războiul mai puţin crud:

> Dar să te joci de-a războiul, asta este greșit; și să te joci de-a noblețea războiului, de-a mărinimia, de-a tot restul. Această noblețe și sensibilitate este ca noblețea și sensibilitatea doamnei căreia i se face rău la vederea unui viţel sacrificat — este atât de bună la suflet, că nu suportă să vadă sânge —, dar mănâncă fricassée de viţel cu mare poftă. Vorbesc celor răniţi de legile războiului, de cavalerism, de steagurile armistiţiului și de omenie. Dar toate astea nu-s decât vorbe-n vânt.

Sau, după cum se afirmă mai concis în sloganul organizaţiei interbelice Peace Pledge Union: „Războiul va înceta când oamenii vor refuza să mai lupte“.

Amintirea Primului Război Mondial și aprofundarea temerilor provocate de posibilitatea izbucnirii unui alt conflict au dat un nou ţel, dar și putere de luptă celor care își doreau eradicarea războiului. Liga Naţiunilor, a spus președintele Wilson, și foarte multe personalităţi de pe întregul mapamond au fost de acord cu el, „era singura speranţă a omenirii“. O organizaţie formată din naţiuni libere, a declarat el în faţa Senatului în iulie 1919, când a prezentat Tratatul de la Versailles, document care includea și actul constitutiv al Ligii „va face războaiele de agresiune și jafurile asemenea celui care tocmai a luat sfârșit pentru totdeauna imposibile“. Liga Naţiunilor avea să ofere statelor membre securitate colectivă, iar aceasta avea să fie îndeajuns pentru a împiedica atacurile forţelor externe și a soluţiona disputele interne pe cale pașnică. După părerea lui Wilson, dacă statele membre refuzau să negocieze sau să se supună metodei arbitrajului, atunci soluţia era impunerea de sancţiuni economice. „Nu, nu război, ci ceva mai înfiorător decât războiul. Aplică acest remediu economic, pașnic, tacit și mortal și nu va mai fi nevoie de forţă.“ Wilson spera de asemenea că opinia publică internaţională avea să ajute la izolarea și pedepsirea statelor agresive.

Deși Statele Unite nu s-au alăturat Ligii, delegaţii lor au colaborat îndeaproape cu instituţiile cu sediul la Geneva ale organizaţiei, iar opinia publică a continuat să-și manifeste din plin susţinerea pentru eradicarea războiului pe parcursul perioadei interbelice. În Marea Britanie, Uniunea Ligii Naţiunilor număra 400 000 de membri la începutul anilor 1930. Aproximativ 11,5 milioane de bărbaţi și femei din Marea Britanie, respectiv circa 40 la sută din populaţia adultă a ţării, și-au exprimat preferinţele în cadrul unui sondaj cu numele de Peace Ballot, organizat între 1935 și 1935, și au lăsat de înţeles că o majoritate copleșitoare susţinea Liga și dezarmarea. În 1928, ministrul francez de externe, Artistide Briand, și secretarul american de stat, Frank Kellogg, au redactat un document pe care mulţi dintre contemporanii lor l-au considerat un pas gigantic înainte pentru omenire în procesul de abandonare a

războiului. Statele semnatare ale Pactului de la Paris s-au angajat să renunţe să mai folosească războiul ca instrument de soluţionare a disputelor. În cele din urmă, șaizeci și unu de state au semnat acordul, inclusiv Germania, Italia și Japonia. După cum au arătat și scepticii momentului, nu exista nicio modalitate de a aplica acest acord, iar izbucnirea războiului din 1939 a confirmat că scepticismul lor era pe deplin îndreptăţit.

La insistenţele președintelui Roosevelt, Aliaţii au început să lucreze încă din timpul războiului la planul de a înființa o nouă organizaţie care să înlocuiască Liga și noi organizaţii economice, care, sperau ei, aveau să sudeze naţiunile lumii și să reducă pericolele presupuse de un viitor război. În aprilie 1945, imediat după capitularea Germaniei, dar înainte de încetarea luptelor pe frontul din Pacific, patruzeci și șase de state s-au reunit la San Francisco pentru a înființa Organizaţia Naţiunilor Unite. Aceasta nu și-a îndeplinit promisiunea de a eradica imediat și pentru totdeauna războiul — aceasta a fost întotdeauna o speranţă prea înaltă —, dar a negociat o serie de acorduri de limitare a înarmării și a sprijinit eforturile de menţinere și construire a păcii și activităţile diverselor instituţii, precum Organizaţia Mondială a Sănătăţii, de a tempera și alina o parte a efectelor războiului.

După cel de-al Doilea Război Mondial, Războiul Rece dintre Statele Unite și Uniunea Sovietică a atras din nou atenţia lumii asupra pericolelor unei confruntări nucleare care, prin anii 1960, amenința mai mult ca sigur să pună capăt îndelungatei istorii a omenirii. Romanele, filmele și programele TV ca *On the Beach, Dr. Strangelove* și *The Day After* au creat o imagine înspăimântătoare a impactului războiului nuclear și a uşurinţei cu care putea izbucni acest tip de conflict. Într-un fel sau altul, iar acest lucru are mai degrabă de-a face cu echilibrul nuclear stabilit între cele două superputeri pe parcursul Războiului Rece, pentru că exista posibilitatea distrugerii reciproc asigurate (și al ei mult prea-adecvat acronim MAD********), Statele Unite și Uniunea Sovietică au evitat să pornească la război una împotriva celeilalte, deși au existat momente în care au fost foarte aproape să facă acest lucru. Asta nu înseamnă însă că în lume nu s-au purtat războaie din 1945 până în prezent: superputerile și unele puteri mai mici au purtat războaie prin împuterniciţi și au alimentat, aşa cum fac uneori și astăzi, războaie civile. Iar violenţa nu trebuie comisă neapărat cu armament de ultimă tehnologie; armele depăşite, ieftine pot provoca daune grave. Înainte ca miliţiile etnicilor hutu să înceapă să

măcelărească grupul tutsi, Rwanda a importat suficiente macete pentru a înarma un bărbat adult din trei. Aceste macete nu au fost folosite în agricultură. În timp ce analizăm diverse regiuni ale lumii, nu trebuie să uităm acest război și toate celelalte conflicte izbucnite după 1945 și până în prezent. Războiul și amenințarea acestuia încă fac parte din viața noastră.

******** Societatea a fost înființată în 1863, după ce Uniunea a suferit nenumărate pierderi în război. Scopul ei era să obțină susținerea publicului pentru efortul de război al Uniunii, diseminând articole și ziare pro-Uniune în întreaga țară. (*N.tr.*)

******** *Biblia*, tipărită sub îndrumarea și cu purtarea de grijă a preafericitului părinte Justinian, Institutul biblic și de misiune ortodoxă al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1968.

******** Instituțiile înființate în localitatea Bretton Woods din New Hampshire în iulie 1944 sunt Banca Mondială și Fondul Monetar Internațional (FMI). (*N.tr.*)

******** În engleză *Mutually Assured Destruction* are inițialele MAD — nebun. (*N.tr.*)

9

Războiul în imaginația și amintirile noastre

Iertaţi-ne, spune Corul, la începutul Actului IV al tragediei *Henric al V-lea* de William Shakespeare:

Și trebui', vai! cu cinci florete știrbe
Stângaci încăierate, să-njosim
Măreţul Azincourt. Dar staţi, priviţi,
Și-n mintea voastră dintr-o parodie
*Isprăvi aievea pot să reînvie.*********

În scenele ce urmează, Shakespeare va prezenta publicului atât tragedia, cât și gloria războiului. În noaptea dinaintea bătăliei, un rege Henric îngândurat se plimbă incognito printre soldaţii săi. Williams, un soldat obișnuit, vorbește cu prietenii săi și le spune că nu se așteaptă să supravieţuiască zilei ce are să vină. Henric cade pe gânduri: oare nu se bucură să fie alături de rege, când cauza acestuia este atât de dreaptă, se întreabă el. Ei bine, spune Williams, se prea poate, dar cei care mor vor întâmpina moartea blestemând, ţipând după ajutor sau temându-se pentru soţiile și copiii pe care îi lasă în urmă. „Mă tem, spune el, sunt puţini cei care au parte de moarte bună pe câmpul de luptă…“ Henric răspunde printr-un discurs lung, raţional și nu neapărat liniștitor despre responsabilitatea oamenilor în război și cum trebuie să se pregătească moral fiecare soldat, astfel încât să fie gata să moară de moarte bună și să obţină mântuirea. A doua zi de dimineaţă însă ţine un alt fel de discurs. Lupta ce are să vină, le spune el oamenilor săi, este șansa lor de a se încununa de glorie. Ziua luptei, le reamintește el, este ziua sfinţilor gemeni — Crispin și Crispian.

Cel care-o mai trăi și-ajunge-acasă
Când i s-o pomeni de această zi
Va crește parcă, și se va-nălța

L-auzul numelui de Sân-Crispian.
…
Și nu va trece-o zi de Sân-Crispian,
De astăzi până la sfârșitul lumii —
Să nu fim prăznuiți noi, cei puțini,
Puțini și norocoși, legați ca frații;[********]

Un comandant de unitate din regimentul East Yorkshire citește fragmente din emoţionantele discursuri adresate de Henric oamenilor săi la difuzoarele vasului de debarcare, în timp ce se apropie de Sword Beach[********] în ziua Debarcării în Normandia, în 1944. Brigada 1 Servicii Speciale debarchează împreună cu impozantul ei comandant lordul Lovat, care își conduce oamenii împreună cu cimpoierul său personal, Bill Millin, glisând peste ape și cântând „Highland Laddie“ și „Road to the Isles“. Marii comandanţi, Alexandru, Iuliu Cezar, Napoleon, MacArthur, Montgomery, au avut iscusinţa tipică marilor actori de a se adresa oamenilor lor și a le transmite sentimentul că îi cunoșteau, le păsa de ei și le vorbeau direct. Au înţeles ceea ce transmitea Shakespeare, și anume că războiul era un fel de teatru și că gesturile teatrale își au un rol al lor. Tunul gigantic inventat de otomani în secolul al XV-lea pentru a apăra strâmtoarea Dardanele, elefanţii aduși în Italia de Hannibal sau folosiţi de Imperiul Mogul în India, bombele nucleare dezvoltate de cele două tabere în Războiul Rece — toate acestea au apărut nu numai pentru a fi utilizate în luptă, ci și pentru a înspăimânta și intimida în egală măsură inamicul. „Șoc și groază“ — aceasta a fost tactica folosită de forţele Coaliţiei în invazia din Irak din 2003. În război, apelăm la artă, dar felul în care ajungem să ne gândim la război și modul în care îl purtăm este la rândul său influenţat de viziunea noastră artistică asupra conflictului.

Piese de teatru, poeme, romane, tablouri, sculpturi, fotografii, muzică și film — toate modelează felul în care noi, civili și războinici deopotrivă, ne imaginăm războiul și ne gândim la acesta. Artele ne pot face cunoscute nenumăratele laturi ale războiului: de la cea eroică și glorioasă la cea crudă și înspăimântătoare. Pot ascunde ceva din fiorul și patosul războiului, dar și nebunia, plictiseala și inutilitatea acestuia. Ne aduc aminte de puterea și complexitatea războiului și de propriile noastre sentimente ambigue în ceea ce-l privește. Artele ne pot îndemna să pornim la război, așa cum s-a întâmplat înainte de Primul Război Mondial, sau ne pot ajuta să-i fim potrivnici, așa cum

s-a întâmplat ulterior. Ne ajută să procesăm, să ţinem minte și să comemorăm războiul.

Curentele care fac legătura între arte și război se deplasează în ambele sensuri: conflictul îi schimbă pe autorii imaginilor și poveștilor de război. Scriitorii se străduiesc să găsească noi moduri de a se exprima, iar pictorii experimentează cu diferite stiluri. Goya a renunţat la culoare pentru seria *Dezastrele războiului*, dar și la îndelungata tradiţie de a sărbători victoriile sau latura eroică a războiului, redându-i caracterul primitiv, momentele de cruzime gratuită, corpurile distruse, mutilate. Primul Război Mondial, scria într-o revistă de cultură din 1916, a fost imposibil de surprins în imagini: „Niciun artist nu ne poate oferi o impresie exactă a acelor lucruri care se petrec pe timp de noapte, în ceaţă, sub pământ și deasupra norilor… Acei bărbaţi înfăţișaţi pe pânzele vechii școli — bărbaţi care sfidau moartea pornind în ofensivă, năpustindu-se asupra inamicului pe câmpul de luptă — au dispărut; tranșeele de comunicaţii i-au înghiţit“. Félix Vallotton, pictor elveţian care a luptat în armata franceză, a spus: „De-acum înainte, eu nu mai cred în schiţe îmbibate de sânge, în picturi realiste, în lucruri văzute și chiar experimentate. Meditaţia și doar ea este singura care poate aduce la lumină adevărata esenţă a acestor evocări“. Lucrarea sa, *Verdun*, care redă înspăimântătoarea luptă de uzură dintre francezi și germani, este un mozaic de flăcări, nori albi și negri de fum și gaz, raze de lumină, peisaje suprapuse și o ploaie care cade — nu se vede picior de om în această scenă. Poate din pură coincidenţă, înainte de 1914, în diferite orașe din Europa și Lumea Nouă, artiștii au început să experimenteze cu diverse forme care se potriveau câmpurilor de luptă din viitor. Cubiștii dezvoltau un nou limbaj care să redea fragmentarea lumii care îi înconjura, iar futuriștii încercau să găsească modalităţi de a așterne pe pânză însăși ideea de mișcare. În Anglia, vorticismul își dorea să distrugă ordinea existentă, să o facă bucăţi. Pentru reprezentanţii curentului, acest lucru însemna să inventeze un stil geometric care să reflecte o lume modernă abstractă, cu forme ascuţite. La scurt timp, Paul Nash, artist britanic puternic influenţat de vorticism, avea să picteze și să schiţeze câmpuri de luptă devastate. Oare au presimţit toţi catastrofa care era pe cale să se abată asupra societăţii europene? Din nefericire, experimentele lor s-au potrivit mult prea bine cu peisajul pustiit al câmpurilor de luptă și cu jocul de lumini, explozii și valuri de gaz care le înconjura.

Cu toate acestea, când încercăm să ne imaginăm războiul sau atunci când apelăm la imaginaţia altora, ne lovim veșnic de aceeași întrebare: putem defini

oare cu exactitate realitatea războiului, putem reda această experienţă în paginile unei cărţi, într-un cadru de fotografie sau într-o rolă de film? În cartea *The Sorrow of War*, scrisă de Bao Ninh, care a luptat pentru forţele nord-vietnameze în Vietnam, protagonistul, un veteran ca și el, încearcă cu încăpăţânare și în mod obsesiv, să-și aștearnă pe hârtie povestea de dragoste și război: „Aceste foi subţiri reprezentau trecutul lui Kien; fragmentele cărţii spuneau uneori povești clare, dar cele mai multe dintre ele erau în cel mai bun caz obscure, la fel de vagi și pale ca amurgul. Spuneau niște povești scrise de undeva din dreptul acelei linii de demarcaţie precar de fine ce separă viaţa de moarte, povești care aștern o ceaţă densă peste linia însăși, ajungând în cele din urmă să o șteargă cu totul. Epocile și timpul cădeau pradă confuziei, la fel și pacea și războiul“. Cartea a fost condamnată de autorităţile comuniste la momentul apariţiei, iar Ninh a publicat foarte puţine lucrări de atunci. În romanul *The Things They Carried*, scriitorul american care a luptat în tabăra adversă, Tim O'Brien, notează următoarele: „Să generalizezi războiul e ca și cum ai generaliza pacea. Aproape tot este adevărat. Aproape nimic nu este adevărat“. Oare o să reușim vreodată să înţelegem semnificaţia războiului, se întreabă el? „Dacă există vreo morală într-o poveste reală de război, atunci aceasta este ca firul din care se ţese pânza. Nu-l poţi scoate pur și simplu. Nu poţi extrage înţelesul fără să descoși și să scoţi la iveală sensul mai profund. Și, la urma urmei, serios vorbind, nu prea ai ce să spui despre o poveste adevărată de război. Poate doar un *Oh*.“ Cu toate acestea, O'Brien nu a renunţat la această căutare. Nici cei care îl precedaseră și nici cei care aveau să-i urmeze nu aveau să renunţe. Wilfred Owen i-a scris mamei sale despre „acea privire deosebit de bizară“ pe care o observase în 1917 pe chipurile soldaţilor la vederea uriașei baze navale britanice de la Étaples: „Acea privire de nepătruns, pe care n-o vei găsi niciodată în Anglia… nu era vorba de disperare sau groază, era mai degrabă o teroare îngrozitoare, căci privirea lor era oarbă, fără expresie, ca de iepure mort. Aceasta nu are să fie redată niciodată în vreun tablou. Niciun actor nu va încerca să o imite. Ca să o pot descrie, cred că trebuie să mă întorc acolo, printre ei“. În Războiul din Coreea, fotograful american David Douglas Duncan a povestit că încerca să surprindă privirea soldatului obișnuit, privire pe care a denumit-o „holbatul de la nouă sute de metri“.

Deși o bună parte a lucrărilor de artă realizate de și despre război se concentrează doar asupra uneia dintre tabere, cea a artistului, războiul va stârni adesea reacţii care nu ţin cont de graniţe. În romanul *Nimic nou pe frontul de*

vest, germanul Erich Maria Remarque afirmă exact aceleași lucruri despre inutilitatea războiului din tranșee, despre camaraderia dintre soldaţi și prăpastia căscată între aceștia și frontul de acasă ca literatura antirăzboi scrisă în limba engleză, de Frederic Manning, de exemplu, în *The Middle Parts of Fortune*, sau de Robert Graves în *Goodbye to All That*. O'Brien și Ninh nu au luptat în aceeași tabără în Vietnam, dar jungla, canicula, teama și lucrurile care îi bântuie sunt prezente în lucrările amândurora. Ceea ce spune Ninh despre personajul său principal, a cărui viaţă se aseamănă cu a autorului, s-ar fi putut potrivi la fel de bine naratorului lui O'Brien: „Iar poveștile redau și atmosfera întunecatei jungle, cu mirosurile ei îmbătătoare, legende și mituri despre vieţile soldaţilor obișnuiţi, a căror moarte a dat ritmul lucrării sale".

Există războaie care stimulează arta, în urma cărora se realizează opere mai numeroase și mai reușite. Primul Război Mondial a adus cu sine romane și poezii extraordinare în mai multe limbi, dar și tablouri impresionante și muzică. Este greu să găsim o revărsare asemănătoare după al Doilea Război Mondial. Cel mai cunoscut roman este *Viaţă și destin* al lui Vasili Grossman, dar unde sunt restul? Și de ce a avut războiul din Vietnam, dar nu cele două Războaie Mondiale sau cel din Coreea un impact atât de electrizant asupra artei americane? Dacă ne gândim la muzica la modă, acești ani au constituit o epocă de aur, în care s-au remarcat Creedence Clearwater Revival, Bruce Springsteen, Country Joe and the Fish, Bob Dylan și The Doors, formaţii care au scris și înregistrat cântece despre război. Pe lângă O'Brien și lucrările sale, s-au mai remarcat *A Rumor of War* de Philip Caputo, *Dispatches* de Michael Herr și *Matterhorn* de Karl Marlantes, dar și o extraordinară paletă cinematografică, printre care filmele *Platoon*, *Born on the Fourth of July* și *Apocalypse Now*. Sigur nu este o coincidenţă că aproape toate aceste lucrări sunt critice la adresa războiului, exact la fel ca marile opere de artă apărute după Primul Război Mondial. Pentru americani, Vietnamul a avut același efect ca Primul Război Mondial asupra europenilor; le-a zdruncinat încrederea în ei înșiși și în propria civilizaţie. Poate că nevoia de a înţelege acel înspăimântător mister — și anume, cum se poate ca *noi*, un popor bun și etic, să ne implicăm într-un asemenea război și să comitem atrocităţi atât de mari — explică impactul ambelor războaie asupra mediului artistic.

Cu toate acestea, ar fi prea simplist să spunem că marile opere de artă au ca sursă de inspiraţie doar ororile și inutilitatea războiului. Putem contrapune unor lucrări ca *Recviemul de război* al lui Benjamin Britten, *Război și pace* de

Tolstoi și *Nimic nou pe frontul de vest* de Remarque opere ca *Iliada* lui Homer sau *În furtuni de oțel* de Ernst Jünger. Poate că John Ruskin, cel mai influent critic de artă al Angliei victoriene și intelectual de vază, i-a luat prin surprindere pe tinerii cadeți reuniți la Woolwich, când, cu prilejul unei prelegeri despre război ținute în 1865, le-a spus: „Nu există operă măreață de artă care să fi apărut pe acest pământ într-o țară care să nu fie și o națiune de soldați". Pacea, a susținut el, a oferit prosperitate și satisfacție, dar a dus și la ofilirea artelor, căci oamenii nu ating cea mai înălțătoare dintre stări decât pe timp de război: „Căci adevărul adevărat este că oamenii *trebuie* să se exprime prin artă de fiecare dată când talentul lor își atinge capacitatea maximă". Așa că, a concluzionat Ruskin, „atunci când vă spun că războiul este piatra de temelie a tuturor artelor vreau să spun că formează și baza celor mai înalte dintre virtuțile și talentele oamenilor".

Așa cum își dau seama și unii dintre combatanți, războiul poate fi și frumos. Spre sfârșitul Primului Război Mondial, pictorul canadian A.Y. Jackson a scris: „Am plecat într-o seară cu Augustus John să admirăm un atac cu gaz pe care îl lansaserăm asupra liniilor germane. A fost un minunat spectacol de artificii, la care s-au adăugat norii noștri de gaz și flăcările și rachetele multicolore ale nemților". La scurt timp după, a pictat *Atac cu gaz, Lièvin*, unul dintre faimoasele tablouri canadiene ale vremii — pe un sumbru fundal întunecat înfățișând terenul distrus, norii de un albastru-cenușiu plutesc amenințător în aer, străpunși de razele contrastante de lumină verde și roz. Tabloul este un frumos obiect de artă. La fel se prezintă și scena de deschidere din *Apocalypse Now* — eleganții palmieri din jungla virgină și verde, se leagănă ușor, în timp ce elicopterele care planează în apropiere huruie puternic. Câteva rotocoale de fum se ridică spre cer, apoi fumul devine mai dens, până când întreaga scenă este înghițită de flăcări. (Pe parcursul filmărilor chiar a izbucnit un incendiu în junglă — atât de mare frenezie a generat turnarea acestei pelicule.) În tot acest timp, formația The Doors cântă „The End". Imaginile îți taie răsuflarea — aceasta este probabil una dintre cele mai impresionante scene cu care se deschide un film. Regizorul Francis Ford Coppola își propusese inițial să facă un film antirăzboi — bazat pe romanul *Inima întunericului* în care Joseph Conrad condamnă imperialismul occidental —, însă reușește să înfrumusețeze și să însufleţească o bună parte a scenelor de luptă.

Artiștii pot să glorifice cu bună știință războiul, fie pentru că sunt plătiți să o facă, fie deoarece cred în ceea ce fac sau din ambele motive. Folosirea artei

pentru a zugrăvi și sărbători războiul are și ea rădăcini adânci în istoria omenirii. O bună parte a obiectelor care au supraviețuit din Antichitate — sculpturi, arcuri de triumf și coloane, mozaicuri, vase pictate, tumuli — au de-a face cu războiul. Pe Panteonul din Roma sunt înfățișați bărbați încleștați în luptă cu centaurii, ființe jumătate om, jumătate cal. Una dintre comorile expuse în Muzeul Pergamon din Germania este marele altar din orașul cu același nume, care înfățișează legendara luptă dintre giganți și zei de pe muntele Olimp. Tapiseria de la Bayeux este o cronică a cuceririi Angliei de către normanzi. În perioada renascentistă, uriașele tablouri stilizate care zugrăveau victoriile de pe mare și uscat ajung să umple palatele și clădirile oficiale europene, iar orchestrele personale ale conducătorilor intonează suite de glorie, ca de exemplu, *Muzica focurilor de artificii*, compusă de Händel în 1749 în onoarea triumfului repurtat de englezi, de această dată prin Tratatul de la Aachen, încheiat în 1748 la sfârșitul Războiului pentru Succesiunea la Tronul Austriei. Cruciala bătălie de la Lepanto din 1571, când statele catolice din Liga Sfântă i-au înfrânt pe otomani, a inspirat lucrările lui Veronese, Tintoretto, Tițian și o serie de artiști mai puțin cunoscuți care au scris poezii și au compus muzică. Lumea își aduce astăzi aminte de bătălia de la San Romano, purtată în secolul al XV-lea între Florența și Siena, în mare parte datorită tripticului lui Paolo Uccello. Caii se ridică pe picioarele din spate, bărbații se încleștează în luptă, sulițele se rup, coifurile se rostogolesc pe jos, iar trupurile neînsuflețite zac pe pământ, dar nu vezi pic de sânge, niciun craniu spart, niciun braț sau picior tăiat.

Reprezentări ca acestea pot să ignore cu totul teroarea, haosul și prețul perceput de război în vieți omenești. În perioada Imperiului Mogul, conducători ca Akbar au cerut artiștilor să realizeze tablouri care să înfățișeze asedii, bătălii, arme, infanteriști și soldați călare — toți zugrăviți în culori vii, deosebit de frumoase, chiar și cadavrele. Faimoasa fotografie *Înălțarea drapelului pe Iwo Jima* (făcută la ceva vreme după arborarea unui steag de dimensiuni mai mici), realizată de Joe Rosenthal în 1945, surprinde un moment de triumf, dar nu face nicio referință la prețul plătit pentru această victorie, respectiv cele 26 000 de victime pierdute de tabăra americană. În Europa secolului al XVIII-lea, mândră de a fi instaurat Epoca Rațiunii, artiștii, cu câteva excepții, zugrăveau bătăliile ca fiind niște jocuri ordonate, asemănătoare celor de șah poate, în care piesele erau ființe umane. În 1745, pe parcursul îndelungatului Război pentru Succesiunea la Tronul Austriei, forțele

britanice, însoţite de aliaţii lor din Hanovra și Ţările de Jos, i-au atacat pe francezi la Fontenoy, aflat în Belgia de astăzi. Lupta, soldată cu victoria francezilor, a lăsat în urmă aproximativ 5 000 de morţi și alţi 10 000 de răniţi. Ludovic al XIV-lea i-a cerut lui Pierre L'Enfant să realizeze un tablou. Soldaţii sunt aşezaţi în formaţiuni atent rânduite. Pornesc la atac. Se pot observa rotocoalele de fum ale puștilor, cavaleria galopează de colo colo, iar pe pământ zac câteva cadavre, care par a decora scena. Tablourile care înfăţișează moartea unor eroi pe câmpul de luptă, ca de exemplu pe James Wolfe pierzându-și viaţa în Quebec sau pe Nelson pe vasul său, prezintă moartea ca sosind la momentul cuvenit, cel căruia îi este sortită asumându-și o postură graţioasă și înconjurându-se de cei care îl jelesc. Arta poate înfrumuseţa chiar și instrumentele războiului. Armurile, săbiile, iataganele, suliţele, primele pistoale și tunuri erau adesea obiecte frumoase, realizate din metale preţioase și decorate cu nestemate. Acestea erau o dovadă a iscusinţei și viziunii meșteșugarilor care le confecţionaseră. Am pierdut această modă, cel puţin la realizarea armelor automate; nu prea avem cum să ne imaginăm mitraliere cu decoraţiuni incrustate, care intonează acorduri muzicale.

La fel cum face și cu celelalte resurse ale societăţii, fie ele omenești, materiale sau spirituale, războiul cooptează arta pentru a-și satisface propriile nevoi. Dar cooptează și artiștii. Jacques-Louis David, un pictor bun, cu un puternic instinct de supravieţuire, și-a început cariera și a prosperat pe parcursul vechiului regim din Franţa. S-a adaptat rapid la condiţiile impuse de Revoluţie și a devenit ulterior pictorul preferat al lui Napoleon. În faimoasa lui lucrare, *Napoleon traversând Alpii*, David înfăţișează un personaj eroic, călare pe un armăsar ridicat pe picioarele din spate, escaladând versantul muntelui, prefigurând victoriile repurtate în Italia. Pe pietrele de la picioarele calului se pot desluși numele lui Hannibal și Carol cel Mare, însă numai numele lui Bonaparte este scris clar. În Primul Război Mondial, artiștii și intelectualii s-au grăbit să condamne tabăra adversă. Războiul, a spus cunoscutul filosof francez Henri Bergson într-un discurs ţinut în 8 august 1914, a fost purtat între civilizaţia franceză și barbarismul german. Și scriitorul german Thomas Mann înţelegea războiul ca fiind o ciocnire între două sisteme de valori diferite, în acest caz fiind vorba de germanica Kultur — vibrantă, plină de viaţă, profund umană — în luptă cu așa-numita „civilisation" — blândă, politicoasă, bazată pe raţiune, nu pe emoţie. „Virtutea și frumuseţea Germaniei ni se dezvăluie în ansamblul ei doar pe timp de război. Pacea nu-i șade mereu bine — pe timp de

pace, uneori omul ar putea uita cât de frumoasă este Germania“, a afirmat Mann. În al Doilea Război Mondial, Noël Coward a scris, regizat și jucat în filmul *In Which We Serve*, care preaslăvește eroismul tacit al Marinei Regale britanice. Guvernul britanic a contribuit la finanţarea emoţionantului film al lui Laurence Olivier, *Henric al V-lea*, în care acesta a și jucat. Filmul a ieșit în 1944, cu puţin timp înainte de debarcarea din Normandia, iar personajul lui Henric este un individ curajos și nobil, care luptă pentru cauza dreaptă. (Scenariul nu include scene precum ameninţătorul discurs ţinut de Henric cetăţenilor din Harfleur.) Starul hollywoodian John Wayne a produs din propriul buzunar *The Green Berets* pentru a susţine efortul de război din Vietnam. În ultima scenă, un băieţel vietnamez, un orfan de război care este luat în grijă de un membru al echipajului Forţelor Speciale ale Armatei S.U.A. — așa-numitele Green Berets —, izbucnește în plâns când află că prietenul său a fost ucis. „Ce se va întâmpla cu mine acum?“ îl întreabă băiatul pe colonel, interpretat chiar de Wayne. Wayne îi dăruiește copilului bereta soldatului mort. „Lasă-mă pe mine să mă îngrijesc de asta, Beretă Verde“, îi spune colonelul. „Tocmai despre tine este vorba în toate acestea.“ Cei doi pășesc în lumina amurgului, în timp ce pe coloana sonoră se poate auzi „The Ballad of the Green Berets“.

Filmul lui Wayne se face remarcat pentru că a fost una dintre puţinele producţii care au prezentat un război din ce în ce mai lipsit de popularitate într-o lumină favorabilă. În Primul Război Mondial pe de altă parte, indiferent de tabăra din care făceau parte, artiștii au susţinut în număr mare efortul de război al ţărilor lor, cel puţin în primii ani de conflict. Edward Elgar a compus muzică patriotică, inclusiv o partitură pentru *The Fringes of the Fleet*, colecţia de poezii și eseuri scrisă de Kipling în 1915 despre faptele de eroism mai puţin cunoscute ale flotei britanice, deși ajunsese să deteste faptul că seria sa antebelică de marșuri militare *Pomp and Circumstance Marches* s-a bucurat de aprecieri mai bombastice. Majoritatea romanelor și poeziilor scrise în statele beligerante au fost patriotice; unele, ca de exemplu „Men Who March Away“ de Thomas Hardy (care promite că „cei drepţi vor fi încununaţi de victorie“), au fost scrise de poeţi consacraţi, altele de necunoscuţi plini de entuziasm. Un ziar important din Berlin primea 500 de poezii patriotice pe zi doar în luna august a anului 1914. „Urâm ca și cum am fi unul și același/Avem un singur dușman, și doar unul — /ANGLIA!“ scria în „Hassgesang gegen England“, un imn incredibil de popular semnat Ernst Lissauer.

În contextul anvergurii căpătate de războiul modern și exigențelor din ce în ce mai mari ale acestuia, guvernele au ajuns să-și dea seama cum să folosească arta exact la fel cum folosiseră știința și industria pentru a mobiliza societăţile. În Primul Război Mondial, guvernul britanic a însărcinat artiști bine-cunoscuți să camufleze cargoboturile. Așa-numitele „dazzle ships“ [în traducere liberă: nave care uimesc/te pun în încurcătură] erau acoperite cu modele nebunești, motiv pentru care submarinelor germane le era mult mai greu să le estimeze viteza și direcţia de deplasare. Un nou Departament de Informare a redactat o serie de proiecte și a angajat artiști care să filmeze scene de război și să conceapă campanii de propagandă dedicate frontului de acasă. În studiourile special dedicate noii industrii cinematografice din Marea Britanie și Franţa, s-au produs filme despre o paletă largă de subiecte, de la cum să păstrezi focul aprins în cămine la nelegiuirile comise de nemţi. Filmele erau exportate în state neutre, unde se încerca, de regulă cu succes, câștigarea sprijinului populaţiei pentru cauza Aliaţilor. Industria cinematografică germană, aflată sub controlul strict al guvernului, a realizat tardiv puterea noului canal de comunicare, iar filmele exportate de nemţi au avut un impact minim. În producţiile germane de război apăreau soldaţi mulţumiţi, citindu-și corespondenţa și mâncând, suferind de răni ușoare și recuperându-se în spitale sau reconstruind bisericile distruse de inamic. Nu apăreau nici scene de luptă, care ar fi fost dificil de filmat, și nici morţi. Când li se trimiteau filme înspre vizionare, soldaţii germani de pe front se prăpădeau de râs. (În al Doilea Război Mondial, aparatul german de propagandă a fost mult mai eficient; șeful de propagandă, Joseph Goebbels, a mărturisit că învăţase multe de la englezi.) Cu toate acestea, în momentul în care operele de artă realizate de inamic au început să îndeplinească rolul de cal troian, s-a format un nou front de luptă. În Franţa, tot în Primul Război Mondial, Camille Saint-Saëns și alţii au înființat Ligue Nationale pour la Défense de la Musique Francaise, ligă ce a făcut campanie în vederea interzicerii spectacolelor de muzică contemporană germană. „După ce au fost masacraţi femei și copii, a întrebat Saint-Saëns, cum de mai pot francezii să asculte Wagner? E necesar să facem acest sacrificiu, să nu citim sau să ascultăm operele lui Wagner, deoarece acesta credea că Germania îi putea folosi lucrările pentru a cuceri alte suflete.“ Presa din Marea Britanie a atacat orchestre pentru simplul fapt că au cântat opere compuse de Beethoven, Brahms sau Bach.

Așa cum a înțeles prea bine și lordul Lovat, muzica îndeplinește un rol special pe câmpul de luptă. În *The Drums of the Fore and Aft*, una dintre poveștile sale de răsunet despre soldații britanici detașați la frontierele imperiului, Kipling s-ar fi inspirat probabil dintr-un incident care a avut loc în al Doilea Război Anglo-Afgan, când un regiment britanic se retrage inițial din fața forțelor afgane. În povestea sa, doi toboșari netrebnici, niște golani bețivi de vreo paisprezece ani, sunt lăsați în urmă. După ce termină de împărțit romul pe care îl șterpeliseră, pun mâna pe tobe și fluiere și pornesc în marș către liniile afgane, cântând „British Grenadiers". Rușinați de inițiativa celor doi, soldații regimentului Fore and Aft reiau lupta, înjunghiindu-și dușmanii cu sânge-rece, eficient, până când repurtează în cele din urmă victoria. Băieții sunt îngropați împreună cu restul soldaților britanici căzuți în luptă.

Potrivit lui Tucidide, spartanii porneau la luptă cântând cântece de război. În 418 î.e.n., în timpul bătăliei de la Mantinea, povestește Tucidide, spartanii înaintează lent înspre argini și aliații lor, în sunetul muzicii intonate de soldații care cântă la flaut: „Acest obicei al lor n-are nimic de-a face cu religia; are rolul de a-i face să țină pasul și să înainteze constant, fără să iasă din formație, așa cum li se întâmplă de cele mai multe ori armatelor numeroase când sunt pe cale să intre în luptă".

Și în război, la fel ca în dans, muzica are un rol de jucat în antrenamentul soldaților, căci îi ajută să-și automatizeze mișcările pentru a rămâne grupați chiar și în luptă. Remarcabilul soldat de secol XVIII, Maurice de Saxa, faimos pentru exercițiile sale militare, a spus: „Pune-i să mărșăluiască în ritm. Acesta este, de fapt, secretul. Tot așa pășeau în luptă și regimentele romanilor… Oricine a văzut oameni dansând o noapte întreagă. Dar ia un om și pune-l să danseze un sfert de oră fără muzică, și vezi dacă suportă acest lucru… Mișcarea pe ritmul muzicii este firească și mecanică. Am băgat adesea de seamă că, atunci când bat tobele pentru drapel, toți soldații mărșăluiesc în cadență, fără să-și dea seama de acest lucru, în mod neintenționat. Mărșăluiesc din instinct, în mod firesc". Sun Zi și-a sfătuit comandanții să se folosească de gong și tobe, dar și de stindarde pentru a-și menține soldații uniți pe parcursul marșurilor, în timpul manevrelor militare, când își încărcau armele și pentru a le concentra atenția asupra unei ținte. Pe câmpurile de luptă ale epocii premoderne, înainte de inventarea telefoanelor, aparatelor radio de teren și a mijloacelor electronice de comunicare, muzica era una dintre puținele metode prin care își puteau transmite comandanții ordinele. După cum aveau să descopere și armatele

europene, suflătorii și alămurile care scoteau sunete stridente se puteau face auzite dincolo de vacarmul de pe câmpul de luptă. În timpul războaielor napoleoniene, în regulamentele unităţilor de infanterie ale armatei britanice era enumerată o serie întreagă și variată de mesaje care puteau fi transmise prin intermediul muzicii: ofensiva, retragerea, chiar și avertismente privind apropierea unui regiment inamic de cavalerie sau infanterie. În plus, muzica putea avea un impact psihologic asupra atacatorilor și apărătorilor deopotrivă. Un veteran britanic din războaiele purtate de Wellington împotriva francezilor a mărturisit că, atunci când băteau toboșarii *pas de charge* la Waterloo, cerând grăbirea pasului la începutul unui atac, sunetul rezultat era „ceva ce puţini oameni, indiferent cât de curajoși sunt, pot asculta fără a fi cuprinși de o senzaţie oarecum neplăcută“.

Pe timp de pace, așa cum s-a întâmplat în Europa în deceniile ce au precedat Primul Război Mondial, artele pot pregăti din punct de vedere psihologic populaţia pentru război. Fanfarele militare cântând pe estrade, în parcurile europene, paradele navale din zilele de vară, gărzile călare zornăind pe bulevarde în uniforme — toate acestea erau metode de a distra masele, dar și instrumente puternice de propagandă de război. În poeme, tinerii eroi aflaţi în regiuni îndepărtate își adunau trupele împotriva barbarilor dușmani și înfruntau moartea, cu gândul la fericitele amintiri de acasă. Barbarossa dormea pe muntele său, iar Drake în hamac, așteptând să fie convocaţi să se trezească și să-și salveze patriile. Mai ales în Marea Britanie, băieţii din pătura socială de mijloc și aristocraţii visau la lupte încununate de glorie, asemenea celor despre care citiseră în lucrările lui Homer, Titus Livius sau Iuliu Cezar. În Europa, se redescoperea Evul Mediu sau mai degrabă o anume parte a acestei epoci, cea a cavalerismului, a cavalerilor în armură, a cruciadelor. Proza și revistele la modă dedicate băieţilor constau în cea mai mare parte din articole despre faptele de vitejie ale trecutului. În Germania, cele mai populare subiecte erau marile triumfuri naţionale: fie că era vorba de Bătălia din Pădurea Teutoburgică — în care triburile germane au înfrânt o armată romană în secolul I e.n. —, fie de victoria repurtată împotriva francezilor la Sedan, în 1870. G.A. Henty, cunoscutul romancier britanic, a scris peste optzeci de cărţi ai căror eroi erau întotdeauna băieţi cuviincioși din Marea Britanie, care ieșeau din situaţii potrivnice și își făceau numele cunoscute în război. „Unul dintre obiectivele mele principale a fost să insuflu patriotism prin lucrările mele, a spus el, și, din câte pot să-mi dau seama, tentativa mea a repurtat un oarece succes.“ Tinerii

Europei au pornit la război în 1914 sperând să aibă ocazia de a se măsura cu eroii lor.

Cu educaţia pe care o primiseră și fiind atât de bine familiarizaţi cu literatura, istoria și miturile, reprezentanţii acestei generaţii — romancieri, poeţi și memorialiști ca Robert Graves, Siegfried Sassoon și Wilfred Owen din Marea Britanie, Frederic Manning din Australia sau Henri Barbusse din Franţa — au avut la dispoziţie instrumentele necesare pentru a-și exprima șocul și deziluzia. (În plus, detestau încercările scriitorilor civili — „apă de ploaie“, așa cum le-a descris un scriitor francez — de a descrie frontul.) Cu toate acestea, trebuie să ţinem întotdeauna minte că, mai ales imediat după conflict, scriitorii antirăzboi au fost mult mai puţin populari decât cei ca Jünger, care au prezentat latura eroică a conflictului. La sfârșitul anilor 1920, *Nimic nou pe frontul de vest* s-a vândut în 1,2 milioane de exemplare în Germania (înainte să fie interzisă de naziști), însă memoriile asului aviatic Manfred von Richthofen, Baronul Roșu, au înregistrat vânzări la fel de mari. Un expert estimează că, în perioada interbelică, doar cinci la sută dintre cărţile ce aveau ca temă războiul erau pacifiste.

Pe parcursul războiului, autorităţile au înţeles puterea artei și au încercat să se folosească de aceasta, modificând în același timp descrierile de pe frontul de luptă astfel încât populaţia să nu fie îngrozită de adevărata natură a războiului industrializat. Artiștilor britanici specializaţi în subiectul războiului li s-a cerut să nu zugrăvească trupurile celor căzuţi în luptă în tablourile lor. Cenzorii au refuzat să aprobe lucrarea *Căile Gloriei*, realizată de Christopher Nevinson în 1917, pictură în care apăreau și două cadavre care zăceau pe jos, cu faţa la pământ. Nevinson a trântit peste tablou un semn gigantic pe care scria „Cenzurat“ și a lăsat la vedere doar o cizmă și o cască, cerând astfel privitorului să-și pună imaginaţia la contribuţie. Artistul german Georg Grosz a realizat o gravură brutală, în care era înfăţișat Iisus Hristos, cu mască de gaze pe faţă, spunând: „Închide gura și fă-ţi datoria“. Conaţionalul său Otto Dix a realizat o serie de gravuri înfiorătoare în care i-a desenat pe cei care și-au pierdut viaţa sau au fost mutilaţi în luptă, și un tablou, *Tranșeele*, prezentând trupurile sfârtecate ale soldaţilor după un atac al artileriei. Partidul nazist l-a denunţat și, odată ajuns la putere, i-a rezervat un loc special lui Dix în cadrul expoziţiei de *Artă Degenerată* organizată la München în 1937.

Lupta dintre cei care aleg să purifice războiul și cei care îi prezintă brutalitatea este una deosebit de veche, iar arta reușește într-un fel sau altul să se ascundă

sau să nu se supună regulilor. Pictorul britanic Paul Nash a fost artist oficial de război în timpul primei conflagrații, însă tablourile în care a zugrăvit frontul de luptă, precum *Drumul spre Menin* și *Facem o lume nouă*, cu al său ironic nume, sunt o dovadă veșnică a distrugerii și pierderii. Aceste tablouri nu au nimic de-a face cu minunatele peisaje englezești pe care le pictase înainte de război, ci, din contră, înfățișează copaci doborâți la pământ, noroi și bălți de apă tulbure. Aici nu vezi oameni care se duc fericiți la picnic sau țărani bucuroși, ci chipurile singuratice ale soldaților care pornesc la luptă. „Nu mai sunt un artist interesat și curios", i-a scris el soției sale în noiembrie 1917. „Sunt un mesager care va transmite vești de la cei care luptă către cei care își doresc ca războiul să continue la nesfârșit. Slab și incoerent va fi mesajul meu, dar va conține un adevăr amar, care sper că le va arde sufletele murdare."

Francisco Goya a realizat faimoasa serie de gravuri *Dezastrele războiului* între 1810 și 1820, când Spania trecea printr-o perioadă grea: avea un guvern slab, era afectată de invazia franceză, revoluție, război civil și războiul dintre francezi și britanici. Goya a lucrat în liniște la aceste gravuri, continuându-și în același timp activitatea de pictor la curtea spaniolă și realizând portrete ale ofițerilor francezi și britanici. Publicate la mult timp după moartea sa, gravurile sunt o puternică și mistuitoare incriminare a tuturor taberelor implicate în război și scot la iveală cruzimile de care sunt capabili oamenii. În *Y son fieras* (*Sunt fiare*) sunt zugrăvite mai multe spanioloaice, una cu un prunc în brațe, care ucid soldați francezi, iar în *Bárbaros! (Barbarii!)* soldații francezi împușcă un călugăr legat de un copac, în timp ce alți luptători privesc cu indiferență. Legendele lui Goya sunt scurte, dar grăitoare: „Nu te poți uita"; „E rău"; „E mai rău"; „E cel mai rău". „Am văzut asta", insistă Goya. „Iată cum s-a întâmplat." Stilul lui Goya s-a îndepărtat mult de acele tablouri ordonate și clare de război tipice secolului al XVIII-lea, iar artistul urma să aibă o influență importantă asupra unor pictori ca Otto Dix și Salvador Dalí. Fotograful de război Don McCullin a declarat: „Ori de câte ori făceam fotografii pe timp de război, nu aveam cum să nu mă gândesc la Goya".

Și Picasso s-a gândit la Goya, pe care îl adora, iar în 1937 a realizat unul dintre faimoasele tablouri antirăzboi din secolul XX. Guvernul spaniol republican, care lupta pentru a se menține pe linia de plutire împotriva forțelor rebele naționaliste ale generalului Franco, l-a însărcinat pe Picasso cu realizarea unei picturi murale care să împodobească Pavilionul Spaniol la Expoziția Universală de la Paris. În luna aprilie, Picasso a găsit subiectul picturii sale în

momentul în care un aparat german de zbor a bombardat orașul Guernica. Felul în care a ales Picasso să zugrăvească respectivul eveniment a marcat o schimbare importantă în pictura de război, îndepărtând atenţia de la victimele militare și concentrându-se pe civili. Picasso a lucrat în mare viteză și a acoperit o pânză enormă cu scene caracterizate de haos și teamă. Niște oameni care urlă și un cal sunt sfârtecaţi în aer. O femeie își ţine în braţe copilul mort. În timp ce picta, a emis o declaraţie: „Din faţa pânzei la care lucrez și pe care o s-o numesc Guernica, și în toate lucrările mele de artă realizate în ultima vreme, îmi exprim cât se poate de clar dezgustul faţă de casta militară care a scufundat Spania într-un ocean al durerii și morţii“. Există o poveste, care ar putea fi adevărată, cum că un ofițer german l-ar fi vizitat pe Picasso în Parisul ocupat de nemţi pe parcursul celui de-al Doilea Război Mondial. Acesta ar fi văzut o fotografie a lucrării *Guernica.* „Tu ai făcut asta?“ l-a întrebat nazistul pe Picasso. „Nu, răspunde pictorul. Tu ai făcut-o.“ Picasso nu avea să accepte repatrierea tabloului în Spania până la restaurarea democraţiei. Din 1981, *Guernica* se află la Madrid, unde este considerată o comoară naţională.

Însă nu toată lumea a admirat acest tablou. De spectrul de stânga al politicii, comuniști, aflaţi sub conducerea de fier a Uniunii Sovietice, abia dacă au rostit câteva cuvinte de laudă despre acest tablou și au deplâns faptul că nu era suficient de realist. În ghidul realizat de naziști pentru Expoziţia Universală, *Guernica* a fost descrisă „drept un talmeș-balmeș pe care orice copil de patru ani l-ar fi putut picta“, iar când a ajuns în Statele Unite, înainte de izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial, un conservator american a afirmat că „era artă bolșevică controlată de mâna Moscovei“. Putem oare să apreciem o lucrare de artă dacă nu suntem câtuși de puţin de acord cu concepţiile și scopul persoanei care a realizat-o? Richard Wagner era un antisemit care a compus o muzică superbă, iar Leni Riefenstahl o nazistă înfocată, care a realizat filme inovatoare și deosebit de impresionante. Acestea sunt întrebări dificile, mai ales în Israel. Felul în care reacţionăm la operele de artă depinde de cine suntem, ce reprezentăm și momentul în care le vedem. Robert Graves a fost surprins să afle că lucrarea sa, *Goodbye to All That*, a fost înţeleasă ca un manifest antirăzboi când intenţia sa nu fusese decât să descrie războiul — era mândru că slujise în cadrul armatei — și poate să facă niște bani de care avea mare nevoie. Însă cartea sa a fost publicată la sfârșitul anilor 1920, când lumea devenea din ce în ce mai deziluzionată de Primul Război Mondial, mai sceptică în privinţa păcii semnate ulterior, iar viitorul se întrezărea în nuanţe sumbre. Dacă nu știm

prea multe sau absolut nimic despre creator, asemenea întrebări nu contează atât de mult, iar trecerea timpului are propria sa modalitate de a șterge sentimentele și polemicile stârnite de operele de artă proaspăt prezentate publicului. Dacă a existat, atunci se poate ca Homer să fi fost o persoană admirabilă sau înfiorătoare, care a iubit pacea sau războiul. Nu vom ști aceste lucruri niciodată, așa că putem citi *Iliada* sau *Odiseea* fără să ne dăm cu părerea în privința autorului acestor lucrări. În Spania, *Guernica* este astăzi o comoară națională, dar dacă Picasso ar fi răspuns solicitării lui Franco și ar fi trimis-o în Spania imediat după al Doilea Război Mondial, poate că ar fi fost primită altfel.

Începând cu jumătatea secolului al XIX-lea, fotografia și filmul au început să fie din ce în ce mai des folosite, alături de pictură, pentru a descrie războiul. Dacă reprezentările noilor canale sunt sau nu mai reale este o cu totul altă chestiune. Aparatele de filmat pot selecționa și distorsiona la fel de mult ca ochiul artistului. Și în acest caz, contează cine ești și din ce perspectivă privești lucrurile. Deși primele aparate de filmat nu puteau surprinde mișcarea, au putut surprinde chipurile soldaților și consecințele războiului. Mathew Brady, un fotograf de succes, a decis să realizeze o mărturie cât se poate de completă a Războiului Civil american. În 1862, Alexander Gardner a realizat o serie de fotografii, care a devenit ulterior faimoasă surprinzând bătălia de la Antietam, cea mai sângeroasă zi a Războiului Civil. Într-una dintre fotografii, trupurile mutilate ale soldaților zac întinse pe un drum obișnuit de țară ce șerpuiește în depărtare. Oare fotografiile sale ar fi mai puțin emoționante dacă am ști că Gardner obișnuia să regizeze scenele surprinse, mutând cadavrele de colo colo? În 1916, guvernul britanic și-a abandonat obiceiul de a folosi filmele pe post de campanii liniștitoare și destul de plictisitoare de propagandă, și a realizat un film despre primele zile ale bătăliei de pe Somme. Deoarece autoritățile militare se așteptaseră ca primele atacuri să spargă liniile germane de luptă, au permis pentru prima dată cameramanilor să pătrundă în zone până la acel moment interzise. Aparatele de filmat i-au surprins pe soldații care se pregăteau în tranșee, potrivindu-și baionetele în puști și făcându-se apoi nevăzuți de pe marginea superioară a tranșeelor, în teritoriul nimănui. Filmările se opresc aici: primele aparate de filmat erau prea grele pentru a fi cărate în spate, iar pentru cameramani era prea periculos să se ridice în picioare, așa cum trebuiau să facă, pentru a filma câmpul de luptă. Producătorii au introdus scene de antrenament pentru a imita atacurile adevărate, după care au folosit cadre reale, prezentând

întoarcerea soldaţilor răniţi. Chiar şi aşa, impactul a fost puternic, emoţionant şi a tulburat publicul britanic care, pentru prima dată, a început oarecum să înţeleagă ce se petrecea pe frontul de vest. Aproape un sfert din populaţie vizionase filmul până la sfârşitul celei de-a şase săptămâni de difuzare, în vara lui 1916, în timp ce luptele continuau în Franţa. Oamenii au plâns, iar unii au şi leşinat.

O altă inovaţie importantă în procesul de imortalizare a războiului a fost apariţia aparatului ieftin de fotografiat, cu obiectiv fix — noutate care a permis fiecărui combatant să fie propriul său artist. Până la jumătatea Primului Război Mondial, un aparat Kodak de mici dimensiuni costa un dolar şi încăpea în buzunarul de la uniformă. Autorităţile au încercat să cenzureze fotografiile, la fel cum au făcut şi cu scrisorile soldaţilor, iar canadienii au încercat să le interzică soldaţilor să aibă asupra lor aparate de fotografiat. Niciuna dintre aceste încercări nu a avut succes. Pe măsură ce tehnologia continua să se îmbunătăţească, iar echipamentul de filmat să devină mai uşor, fotografii au reuşit să se deplaseze pe fronturile de luptă şi să surprindă instantanee, aşa cum a făcut Robert Capa în faimoasa fotografie în care imortalizează un soldat loialist în momentul în care este împuşcat în timpul Războiului Civil din Spania. Astăzi soldaţii detaşaţi în zonele de conflict, ca de exemplu în Irak şi Afganistan, îşi folosesc telefoanele mobile.

După Războiul din Vietnam, armata americană a ajuns la concluzia că pierduse din susţinerea populaţiei din cauza impactului avut de articolele şi fotografiile realizate de jurnaliştii, fotografii şi scriitorii cărora li se permisese să se deplaseze relativ liber prin zonele de război. Imagini care înfăţişează un copil vietnamez ars de o bombă cu napalm fugind pe o stradă, soldaţi inamici ocupând perimetrul din jurul ambasadei americane din Saigon pe parcursul Ofensivei Tet sau pe comandantul-şef al forţelor de ordine din Saigon împuşcând în cap un soldat nord-vietnamez luat prizonier au convins un număr relativ mare de americani că acest război este greşit şi că nu poate fi câştigat. Armata avea argumentele ei, dar rămâne de văzut dacă reportajele au fost principalul factor responsabil pentru întoarcerea opiniei publice împotriva războiului. Conflictul era deja lipsit de popularitate, la fel şi serviciul militar, şi foarte mulţi americani nu au înţeles niciodată de ce purta ţara lor o luptă îndelungată într-o ţărişoară aflată în celălalt colţ al lumii.

Se prea poate ca Tim O'Brien să fi avut dreptate, iar noi să nu înţelegem niciodată adevărata semnificaţie a războiului. Arta însă ne ajută să-i facem faţă

și să încercăm să înţelegem nişte lucruri care în fond nu sunt explicabile. Acest lucru este valabil și pentru cei activi în luptă, și pentru cei de acasă în egală măsură. Pentru greci, Homer era „un doctor al sufletului“. Philip Caputo primește scrisori de la veteranii din Vietnam care, citind cartea sa, *A Rumor of War*, descoperă că își pot elibera anumite amintiri sau sentimente reprimate. Un recent studiu realizat în Franţa a analizat ce citeau soldaţii francezi obișnuiţi, în tranșee, în Primul Război Mondial. Foarte mulţi dintre ei nu urmaseră decât cursurile școlii elementare, dar le cereau familiilor și bibliotecarilor lor să le trimită cărţi precum *Război și pace* de Tolstoi. Și poate că se simţeau mai bine înţeleși sau găseau alinare știind că ceva frumos și important putea dăinui dincolo de nefericirea prezentului. În 1937, scriitoarea britanică Rebecca West se afla într-un restaurant din Serbia, unde purta o discuţie neplăcută cu un naţionalist german fanatic. Deodată cineva a aprins radioul și o simfonie de Mozart s-a revărsat în încăpere. „Cum să sperăm că [arta] ar putea aduce vreodată ordinea și frumuseţea peste acea ţesătură imensă și de nepătruns, acea pânză care fâlfâie împotriva vânturilor universului?“ a întrebat ea. „Cu toate acestea, a continuat ea, izvorând din cutia aceea magică instalată pe perete, deasupra capetelor noastre, muzica ne-a promis că totul are să fie bine, că la un moment dat viaţa are să fie la fel de frumoasă cum este și ea.“

Crearea și devorarea lucrărilor de artă poate fi un act de sfidare, dar totodată și de speranţă. Pe parcursul celor două Războaie Mondiale, prizonierii de război au pus în scenă piese de teatru și concerte. Olivier Messiaen, compozitorul francez care a fost luat prizonier de germani în 1940, a cunoscut trei alţi muzicieni profesioniști — un clarinetist, un violonist și un violoncelist — în lagărul său. A reușit să facă rost de nişte hârtie și un mic creion de la un gardian înţelegător, dar și de câteva instrumente vechi și ponosite, inclusiv un pian. În 15 ianuarie 1941, sub cerul liber, în plină ploaie, cvartetul său a interpretat prima variantă a lucrării *Cvartet pentru sfârșitul timpului.* Ulterior, Messiaen și-a adus aminte că „niciodată nu am fost ascultat de un public atât de înţelegător și fascinat“. Opera sa în opt părţi se bazează pe Apocalipsa Sfântului Ioan Teologul din Noul Testament și tratează subiectul sfârșitului lumii și sosirii îngerului Apocalipsei. Se încheie cu următoarele cuvinte: „Lăudată fie nemurirea Domnului“. „Totul este iubire, spune Messiaen. Ascensiunea ei treptată înspre una dintre extreme reprezintă ascensiunea omului către zeul său, a fiului Domnului către Tatăl său, a fiinţei

devenite divine către Paradis.“ Aceeași promisiune și sfidare a momentului prezent se face remarcată și în una dintre cele mai memorabile fotografii realizate în al Doilea Război Mondial, fotografie în care este imortalizată St. Paul’s Cathedral, care stă în continuare în picioare, neatinsă, printre flăcările și distrugerea provocate de Blitz în Londra.

Artele ne aduc voci individuale, care provin câteodată din alte secole. Una dintre primele poezii din lume, provenind din civilizaţia sumeriană a mileniului al III-lea î.e.n., deplânge o înfrângere în luptă:

Dușmanul a intrat cu cizmele-i în a mea odaie!
Acest dușman mâinile murdare-i spre mine a întins!
…dușmanul de robă m-a dezbrăcat și soţia-și în roba-mi a îmbrăcat-o,
Dușmanul șiragul de pietre prețioase mi l-a rupt, copilul și l-a împodobit,
Eu pe treptele casei dușmanului aveam să pășesc.

În *Iliada*, când află că Ahile i-a omorât soţul, Andromaca, soţia marelui războinic troian Hector, ţipă:

Vai, tu pe lumea cealaltă sub bolta pământului negru
Astăzi te duci și pe mine în veșnică jale, pustie,
Văduv-acasă mă lași și încă un prunc ni-i copilul
*Care de noi e născut.*********

Käthe Kollwitz era o artistă de stânga, care, împreună cu soţul ei, doctor de meserie, conducea o clinică dintr-un cartier sărac din Berlin înainte de izbucnirea Primului Război Mondial. În august 1914, în momentul în care fiul lor în vârstă de optsprezece ani, Peter, și-a dorit să se înscrie ca voluntar în armata germană, ea nu a încercat să-l împiedice. Pe 12 octombrie a plecat pe front, iar zece zile mai târziu a murit. Peter a fost „o sămânţă care nu ar fi trebuit plantată în pământ“, a spus mama lui. În timp, a construit un monument de granit pentru cimitirul german din Roggevelde, Belgia, unde era înmormântat. *Părinţi îndoliaţi*, așa cum a fost monumentul numit iniţial, îi înfăţișa pe cei doi părinţi stând la distanţă unul de celălalt, izolaţi și îndureraţi. Mama are capul plecat și braţele înfășurate în jurul corpului. Tatăl stă drept, dar și el se cuprinde cu braţele. În 1955, monumentul a fost mutat într-un cimitir mai mare din apropiere, iar statuile înfăţișând familia Kollwitz se află acum mai aproape una de cealaltă.

În Primul Război Mondial, oamenii se inspirau din ritualurile mai vechi atunci când ţineau doliu — coloanele sau statuile greceşti înfăţişând războinici, hainele negre sau slujbele pentru morţi. În acelaşi timp însă, date fiind anvergura războiului şi numărul mare de persoane afectate, doliul necesita o inovaţie. Fabian Ware, ambiţiosul vizionar care a înfiinţat Imperial War Graves Commission (Comisia imperială pentru morminte de război) în Marea Britanie, a insistat asupra a trei principii: bărbaţii trebuiau îngropaţi în ţările în care îşi pierduseră viaţa; nu trebuia făcută nicio deosebire în funcţie de rang, ca în războaiele anterioare; fiecare soldat urma să primească o piatră simplă de mormânt. Deşi oamenii îşi comemoraseră întotdeauna rudele pierdute în luptă aşa cum consideraseră de cuviinţă, după Primul Război Mondial, au preluat iniţiativa, şi-au creat propriile ritualuri şi monumente sau le-au aranjat cum au crezut de cuviinţă pe cele oficiale. Oraşele şi satele din întreaga Europă şi anumite regiuni din imperiu au strâns fonduri dedicate construcţiei unei palete variate de monumente: de la statui la parcuri, biblioteci, fântâni, săli sau spitale. Oraşul St. John din Newfoundland a construit o universitate în amintirea celor căzuţi în război. O statuie de bronz reprezentând un soldat în mers, expusă lângă gara din Cambridge, are un bust bizar de scurt, dar picioarele lungi, întrucât dimensiunile acesteia au trebuit reduse din cauza lipsei de fonduri. Obeliscul era o formă deosebit de populară pentru că era ieftin şi uşor de construit. În cele din urmă, doar în Franţa şi Marea Britanie aveau să se construiască 60 000 de monumente comemorative.

În 1919, autorităţile britanice au cerut cunoscutului arhitect sir Edward Lutyens, care ajutase la proiectarea cimitirelor dedicate englezilor căzuţi în luptă, să construiască un cenotaf temporar pentru Parada Victoriei, ce urma să fie organizată în luna iulie, în centrul Londrei, la Whitehall. Mormântul gol era un simbol cât se poate de potrivit pentru Primul Război Mondial, întrucât rămăşiţele multor soldaţi răpuşi de focul de artilerie nu au fost găsite şi identificate niciodată. Cenotaful lui Lutyens, realizat din lemn şi mortar, a fost foarte apreciat de public, iar guvernul a trebuit să-l expună o perioadă mai lungă decât planificase iniţial, căci a fost vizitat de sute de mii de oameni, care au depus coroane şi flori. Cele două minute de tăcere — ceremonie care a avut loc pentru prima dată în 11 noiembrie 1919, de Ziua Armistiţiului, desfăşurându-se apoi anual în următoarele două decenii — au fost de asemenea apreciate de public. Oamenii se adunau în spaţiile publice din întreaga ţară;

traficul se oprea brusc; operatorii de telefonie scoteau firele din panourile de comandă.

La insistenţele populaţiei, guvernul i-a cerut lui Lutyens să proiecteze un cenotaf permanent din piatră, inaugurat în noiembrie 1920, în aceeași zi în care a sosit și trupul Soldatului Necunoscut de pe frontul de vest. Ulterior, acesta a fost plimbat pe străzi în cadrul unei ceremonii până la Westminter Abbey. La fel ca Cenotaful, monumentul Soldatului Necunoscut a fost o metodă simplă, dar inedită de a-i plânge pe cei ale căror trupuri nu mai erau de găsit. Toţi cei care pierduseră persoane dragi, ale căror trupuri zăceau acum în morminte anonime, aveau acum la dispoziţie un loc special în care să-și poată exprima suferinţa. Autorităţile au fost nevoite să-și modifice încă o dată planurile și să permită un acces mai larg publicului decât intenţionaseră în primă fază. Mormântul de la Westminster Abbey a rămas deschis vreme de două săptămâni și a fost vizitat de 1,25 milioane de oameni, într-o tăcere întreruptă doar de sughiţuri și bocete. În anii 1920, Parisul, Roma, Washington DC, Bruxelles, Praga, Belgradul, Bucureștiul și Viena au urmat exemplul Londrei. Berlinul și Moscova nu au făcut-o însă. După al Doilea Război Mondial s-au construit monumente noi, deși de multe ori mausoleele construite în războiul anterior au fost adaptate, pe acestea adăugându-se numele următoarei generaţii de soldaţi morţi. Astăzi, în majoritatea ţărilor care au luat parte la cele două Războaie Mondiale, s-au construit monumente pentru a-i comemora pe toţi cei căzuţi în luptele purtate în secolele XX și XXI. Iar opinia publică alege să-și plângă morţii așa cum își dorește. Veteranii și familiile acestora se întorc în Washington, la monumentul dedicat războiului din Vietnam. Aici lasă ofrande — sticle de bere, flori, ursuleţi de pluș — la baza zidului. În cadrul expoziţiei organizate în 2014, când au fost expuse peste 800 000 de fire de maci, pentru fiecare soldat din Marea Britanie și Commonwealth căzut în Primul Război Mondial, oamenii au împodobit balustradele Turnului Londrei cu scrisori și fotografii.

Amintirile noastre despre război și felul în care alegem să-l comemorăm au directă legătură cu tipul de război purtat, societăţile implicate în luptă, dar și cu cei care jelesc. Veteranii își aduc aminte de camarazii lor care și-au pierdut viaţa în luptă; femeile de cei dragi. Copiii combatanţilor au amintiri diferite de cele ale nepoţilor, care poate nu își amintesc nimic. Deși nu toţi veteranii își doresc să-și amintească de război, foarte mulţi se înscriu în asociaţii, participă la reuniuni sau fac pelerinaje la fostele câmpuri de luptă, pe plajele din

Normandia sau în Vietnam, de exemplu. Aceștia nu glorifică neapărat războiul și nici nu susţin viitoare conflicte. După Primul Război Mondial, veteranii francezi au fost primii care să critice programul de învăţământ, pe care îl considerau mult prea militarist. O serie de foști inamici, inclusiv veterani francezi, nemţi și britanici, s-au reunit în cadrul Conferinţei Internaţionale a Asociaţiilor celor Mutilaţi și ale Foștilor Combatanţi cu scopul de a obţine beneficii sociale mai bune și de a colabora pentru pace. Pe de altă parte, asociaţiile de dreapta ale veteranilor, atât cele din Franţa, cât și din Germania, au făcut tot ce le-a stat în putinţă pentru a păstra ura din timpul războiului vie și s-au năpustit asupra așa-numiţilor trădători de pe plan intern, printre care stânga, liberalii și evreii.

Părerea noastră despre războaiele trecutului este influenţată de tot ce s-a întâmplat de la sfârșitul acestora și până în prezent. Al Doilea Război Mondial, considerat atât de des o luptă cât se poate de evidentă între bine și rău (teorie care ignoră în mod convenabil faptul că puterile occidentale au fost aliate cu Uniunea Sovietică, una dintre cele mai mari tiranii din lume), a modelat concepţiile contemporane despre Primul Război Mondial, care pare acum mai ambiguu, inutil și prostesc. În prezent, bărbaţii care au luptat și murit între 1914 și 1918 sunt mai degrabă căinaţi decât admiraţi. „Niște lei conduși de măgari“ — acestea sunt cuvintele atribuite de politicianul britanic Alan Clark unui general german care, chipurile, i-ar fi calificat astfel pe soldaţii britanici, afirmaţie de altfel neadevărată. Părerea general acceptată astăzi, și nu doar de englezi, este că soldaţii care au luptat în Primul Război Mondial au fost niște naivi, ademeniţi pe câmpurile de luptă de elitele iresponsabile care vorbeau despre un război purtat în numele civilizaţiei, regelui, ţării sau frontului de acasă. Cei care au murit au avut idei și convingeri, așa cum avem și noi. Poate că nu suntem de acord cu ei, dar trebuie să-i respectăm. Cei care au plecat la luptă în Primul Război Mondial au fost convinși că luptau pentru ceva ce merita, de cele mai multe ori pentru cei dragi, și nu pentru concepte abstracte, ca democraţia sau imperiul.

În anii 1920, cei care comemorau Primul Război Mondial, mai ales cei din tabăra aliată, aveau tendinţa de a vedea acest conflict ca pe un sacrificiu, însă unul necesar. Nemţii au pus mai degrabă sub semnul întrebării nedreptatea păcii impuse, nu justeţea războiului. „Cum au murit eroii?“ — aceasta era întrebarea înscrisă pe o placă comemorativă dintr-un cimitir din Tübingen. „Fără teamă și cu loialitate“, sosea răspunsul. Pe tot teritoriul Germaniei,

comunităţile locale creau „crânguri“ în onoarea eroilor căzuţi în luptă. În Marea Britanie, inscripţiile de pe morminte, inclusiv cele de pe Cenotaful de la Londra, vorbeau despre „morţii încununaţi de glorie“, iar congregaţiilor li se amintea în cadrul slujbelor anuale de comemorare că „[soldaţii] nu au murit în van“. Monumentul de război ridicat de canadieni la Vimy în onoarea conaţionalilor căzuţi aici în luptă reprezenta și acele valori pentru care își dăduseră soldaţii viaţa: figurile dăltuite în piatră simbolizau credinţa, dreptatea, onoarea, mila, adevărul, cunoașterea și speranţa. La momentul dezvăluirii monumentului, s-a ţinut un discurs de inaugurare, prilej cu care locul a fost decretat sfânt. În zilele de astăzi, feldmareșalul sir Douglas Haig este de regulă văzut ca un măcelar cu sânge-rece. În anii 1920 era însă considerat erou. În 1928, veteranii au sosit în număr mare la funeraliile sale.

Abia în anii 1930, când probabilitatea izbucnirii unui nou război a devenit mai certă ca niciodată, englezii și francezii au început să se întrebe dacă Primul Război Mondial meritase cu adevărat, iar lucrările lui Sassoon, Graves și alţi scriitori consideraţi a fi antirăzboi au început să rezoneze cu opinia publică. Înainte de 1945, poeziile lui Wilfred Owen, astăzi considerat cel mai strălucit poet din perioada războiului, erau cunoscute doar în cercuri restrânse. În majoritatea lucrărilor publicate în perioada interbelică, războiul era considerat a fi unul drept și, chiar și după încheierea celui de-al Doilea Război Mondial, opiniile au continuat să fie împărţite în privinţa semnificaţiei acestuia. Până în anii 1970, au existat destui veterani care aveau păreri cât se poate de diferite în privinţa războiului, începând cu inutilitatea acestuia și sfârșind prin a-l valida. Când veteranii au dispărut din peisaj, în Marea Britanie părerile s-au schimbat radical, iar Primul Război Mondial a ajuns să fie văzut ca o greșeală înfiorătoare. Comemorarea acestei greșeli nu avea niciun sens. Emisiunile TV populare la acea vreme, precum *Blackadder Goes Forth* din 1989, prezentau de regulă războiul ca fiind o prostie de proporţii.

În foarte multe dintre statele beligerante s-a discutat despre anularea ceremoniilor de comemorare. În Australia, stânga critica Ziua Anzac********, fiind de părere că aceasta era un prilej de a glorifica războiul și imperiul și era un simplu pretext pentru oameni să se îmbete. Doar 2 000 de persoane au luat parte la slujba comemorării din zori în faţa monumentului de război din Canberra. În Canada, oamenii nu mai acordau cine știe ce atenţie ceremoniei de comemorare a ocupării lanţului muntos de la Vimy, iar monumentul ridicat

în Franţa în anii 1930 în onoarea acestei bătălii deja stătea să cadă și se degradase. În anii 1980, în Marea Britanie se vorbea despre anularea slujbelor organizate de Ziua Eroilor în biserici și ceremoniilor de comemorare a armistiţiului de la 11 noiembrie. Cu toate acestea, între 2014 și 2018, când s-a simţit nevoia organizării unei serii de ceremonii în onoarea războiului, opinia publică din Marea Britanie a afișat mare interes și angajament. Sute de mii de persoane au sosit să admire macii de ceramică expuși în faţa Turnului Londrei și mulţi alţii i-au putut vedea când aceștia au plecat în excursie prin ţară. În 2015, guvernele din Australia și Noua Zeelandă au trebuit să organizeze o tombolă dat fiind numărul mare de solicitări depuse de populaţie pentru a lua parte la ceremoniile de comemorare a luptei de la Gallipoli, organizate în Turcia. În 2019, peste 35 000 de persoane au fost prezente la slujba anuală organizată în zori în faţa monumentului de război din Canberra. Ce s-a întâmplat din 1970 până în prezent?

Putem găsi un răspuns cel puţin parţial la această întrebare: în anumite ţări, au apărut grupuri de lobby foarte bine organizate care au insistat pe lângă guvernele lor să organizeze ceremonii de comemorare și să apeleze la gesturi simbolice, ca de exemplu să ceară prezentatorilor TV să poarte maci în luna noiembrie a fiecărui an. În 1997, formaţia Spice Girls a luat cuvântul în numele Legiunii Britanice, cerând strângerea de fonduri, reintroducerea celor două minute de tăcere pe data în 11 noiembrie și încurajând tinerii să poarte maci. „Milioane de oameni au murit pentru ca noi să fim liberi“, a spus Sporty Spice. Formaţia a devenit ţinta unor oarece critici, deoarece, o săptămână mai târziu, a lansat un nou album, ocazie cu care a scos la vânzare și o serie de accesorii pentru fanii lor.

Primul Război Mondial rezonează cu o lume care trece prin schimbări rapide, la fel cum era și Europa înainte de 1914, o lume în care procesul de globalizare a creat și învingători, dar și pierzători, iar scena internaţională pare din ce în ce mai tulburată și lipsită de stabilitate. Se prea poate ca liderii europeni să fi provocat din greșeală Primul Război Mondial, fără să-și dea seama unde s-ar fi putut ajunge și ce costuri ar fi putut presupune acest conflict. Oare suntem și astăzi în pericol? Ni se poate oare întâmpla același lucru? După cum susţine și istoricul Dan Todman, în prezent, ne confruntăm cu o întreagă serie de întrebări care au fost ridicate de război: „Ce relaţie avea omul cu vastele organizaţii fără chip din care făcea parte? Pot oamenii să-și controleze propria

soartă sau sunt niște simple roți înhămate la o mașinărie? Ce relație avea cetățeanul cu guvernul în contextul evoluției democrației?“

Chiar dacă avem tendința de a zugrăvi trecutul în linii mari, ne concentrăm de asemenea atenția pe anumite episoade, care ajung să reprezinte un întreg concept. Cu prilejul celor mai recente ceremonii de comemorare a Primului Război Mondial, englezii s-au concentrat în mare parte pe prima zi a bătăliei de pe Somme — zi care, pentru englezi, a ajuns să reprezinte prețul colosal de mare plătit pentru participarea la război, iar pentru Imperiul Britanic începutul sfârșitului ca putere dominantă a lumii. Australienii nu uită bătălia de la Gallipoli, când soldații lor și-au pierdut inutil viața ca urmare a unui atac prost planificat, iar canadienii bătălia de la Vimy, când armatele lor au ocupat o fortăreață germană care respinsese toate atacurile de până atunci. Când comemorau Primul Război Mondial, francezii se concentrau pe bătălia de la Verdun, unde a avut loc îndelungata luptă de uzură la care a participat o bună parte a armatei franceze. Asemenea amintiri sunt de cele mai multe ori deosebit de selective. Neozeelandezii au fost la rândul lor prezenți în golful Anzac, ca parte a Corpului de armată al Australiei și Noii Zeelande, după cum au afirmat chiar și ei, iar canadienii de la Vimy au luptat alături de trupele britanice.

Nu toate fostele state beligerante simt nevoia să pună în scenă ceremonii de comemorare la scară mare. În America, ceremoniile au fost organizate mai târziu, în mare parte de voluntari, și au rămas discrete. Pentru Statele Unite, conflictul care contează cu adevărat este al Doilea Război Mondial, când americanii au purtat un război de amploare, în jurul lumii, în urma căruia au devenit putere mondială. Rușii nu au acordat cine știe ce atenție Primului Război Mondial, pentru că moștenirea acestuia este deosebit de amestecată pentru ei. În timpul conflagrației, vechiul regim s-a prăbușit, iar la putere au sosit bolșevicii, care au dispărut la rândul lor până în zilele de astăzi. Prin urmare, lumea nu știe exact cum și ce anume să comemoreze. Marele Război Patriotic — căci acesta este numele sub care cunosc rușii al Doilea Război Mondial — și în primul rând bătălia de la Stalingrad, reprezintă un moment mult mai important pentru Rusia. Germanii și japonezii au o grea povară de purtat din al Doilea Război Mondial și nu par a fi prea interesați să comemoreze războiul anterior. India a trimis milioane de soldați în ambele războaie, dar lupta pentru independență a jucat un rol mult mai important în amintirea populației și a oficialilor din țară. Pe de altă parte, pentru Polonia,

Primul Război Mondial reprezintă momentul renașterii naţionale, când trei dintre statele dușmane, Germania, Austro-Ungaria și Rusia, au fost înfrânte.

Dacă englezii, americanii și rușii își aduc aminte cu mândrie de al Doilea Război Mondial, reacţiile francezilor au fost mai amestecate. Vreme de decenii, experţii și scriitorii francezi nu au discutat motivele pentru care a fost Franţa ocupată în 1940 și nici de ce au colaborat atât de mulţi francezi, și nu în ultimul rând guvernul de la Vichy, cu naziștii. Cele mai importante lucrări au fost scrise de autori britanici sau americani. Rezistenţa s-a bucurat însă de atenţia francezilor. Când a sosit la Paris în 1944, la scurt timp după eliberarea ţării sale, generalul Charles de Gaulle, liderul Franţei Libere, a ţinut un discurs în Primăria capitalei. Parisul, a spus generalul, „s-a eliberat singur, a fost eliberat de propriii locuitori… cu susţinerea și ajutorul întregii Franţe“. Aceasta era o distorsiune nebunească a adevărului, dar de Gaulle încerca să ascundă scindarea din cadrul societăţii franceze și să construiască o poveste comună care să slujească astfel cauzei unităţii franceze. În 1969, Marcel Ophüls și-a realizat șocantul documentar *Le chagrin et la pitié* (*Suferința și mila*), în care a cercetat activităţile de colaborare și rezistenţa, precum și implicarea francezilor în persecuţia și transportul evreilor francezi în lagărele de exterminare. Acest documentar a fost interzis de televiziunea naţională franceză. Când directorul general al reţelei de televiziune i-a cerut ajutorul lui de Gaulle, acesta i-a răspuns: „Franţa nu are nevoie de adevăruri, ci de speranţă“. Filmul a fost în cele din urmă difuzat în 1981, după moartea lui de Gaulle.

Comemorarea războaielor din trecut se infiltrează adesea în dezbaterile sociale și politice din prezent. Cea mai mare parte a susţinătorilor stângii politice ar prefera să nu predea absolut nimic despre război ori să prezinte doar nebunia și ticăloșia trecutului. Conservatorii au de regulă tendinţa de a deplânge modul în care se predă istoria care, în opinia lor, se concentrează prea mult pe greșelile comise în trecut de ţara lor și nu suficient pe victoriile de răsunet. După cum a susţinut și Michael Gove când s-a aflat la conducerea ministerului britanic al educaţiei: școlile din Marea Britanie îmbrăţișau prea des concepţia tip *Blackadder*******[********] în discuţiile despre Primul Război Mondial, fără să arate că lupta fusese una benefică și necesară. În special muzeele au devenit ţinta atacurilor; deși se prea poate să fi fost înfiinţate pe post de centre de educaţie și cercetare, oamenii le consideră de regulă monumente. Australia a rezolvat această problemă construind un monument de război care îndeplinește și rolul

de muzeu. În anii 1990, la Washington, Smithsonian Institute a avut probleme în momentul în care a organizat o expoziţie în care a expus avionul Enola Gay, din care s-a aruncat bomba atomică de la Hiroshima. Curatorii expoziţiei doriseră să atragă atenţia asupra costurilor de ordin uman, dar și asupra problemelor etice provocate de lansarea bombei. A urmat o mare indignare, iar Smithsonian a anulat expoziţia după ce a ascultat părerile conservatorilor, veteranilor și asociaţiilor forţelor armate.

Pe parcursul dezbaterilor interminabile purtate în Marea Britanie pe tema ieșirii din UE, tabăra care susţinea renunţarea la comunitatea europeană a adus în discuţie exemplul bătăliei de la Dunkerque. Astfel, susţinătorul înfocat al Brexitului, Nigel Farage, a afirmat că toată lumea trebuia să vadă filmul recent apărut cu același nume. Englezii, susţineau Farage și alţii ca el, au luptat la Dunkerque pe cont propriu, au rezistat și, în final, au ieșit triumfători. O astfel de versiune a trecutului ignoră în mod convenabil faptul că Marea Britanie avea susţinerea imperiului ei, că dispunea de numeroase armate detașate peste mări, armate care luptau atât în Franţa, cât și în Orientul Mijlociu și că Forţele Aeriene Regale angajaseră nenumăraţi piloţi străini, inclusiv polonezi. În plus, nu ţine cont de faptul că Uniunea Sovietică și Statele Unite au jucat un rol crucial în înfrângerea nemţilor. Rușii se folosesc într-un mod similar de bătălia de la Stalingrad, considerând-o un simbol a naţiunii ruse, care nu și-a plecat niciodată capul. Cu prilejul ceremoniei organizate în 4 iulie 2019, președintele Trump a încercat să demonstreze cât de devotaţi erau și el Partidul Republican forţelor armate americane folosindu-se de Războiul de Independenţă, însă nu a avut efectul scontat, pentru că a încurcat câteva detalii cruciale.

Președintele nu este decât un ultim reprezentant dintr-o lungă serie de lideri care s-a folosit de războaiele trecutului pentru a obţine susţinere politică și a promova o anumită imagine naţională. În deceniul care a precedat Primul Război Mondial, într-o perioadă în care sentimentele naţionaliste erau exacerbate, Europa a asistat la o serie de ceremonii ample, finanţate de stat, de comemorare a triumfurilor din trecut — în 1905, britanicii au sărbătorit victoria de la Trafalgar, rușii bătălia de la Borodino în 1912, iar germanii pe cea de la Leipzig în 1913 — la care s-a adăugat o serie de evenimente, inclusiv un spectacol cu 275 000 de gimnaști. Astăzi, lângă Moscova se construiește o nouă catedrală. Pentru construcţia scării principale s-au folosit armele confiscate de Armata Roșie de la nemţi în al Doilea Război Mondial. Ministrul Apărării,

Serghei Șoigu, a declarat că această catedrală trebuia să slujească ţării și lui Dumnezeu și că își dorește ca fiecare „metru pătrat“ să aibă o valoare simbolică.

Războiul poate fi însă și un instrument de reconciliere. În orașul Kobarid din Slovenia, oraș care a purtat la un moment dat numele de Caporetto și unde Italia a suferit cea mai devastatoare înfrângere din Primul Război Mondial, există un muzeu deschis în onoarea tuturor celor care și-au pierdut viaţa aici. Historial de la Grande Guerre (Muzeul Marelui Război) din Péronne, Franţa, aflat lângă frontul de vest, comemorează bătălia de pe Somme, o experienţă comună englezilor, francezilor și germanilor. Acesta a fost „de la bun început un proiect transnaţional“, a declarat americanul Jay Winter, unul dintre cei trei istorici de vază implicaţi în acest proiect. Expoziţiile au menirea de a prezenta asemănările, nu deosebirile, dintre soldaţii și civilii ambelor tabere pentru a demonstra că, indiferent în ce tranșee ar fi luptat, suferinţele au fost aceleași.

În condiţiile în care războiul cunoaște o nouă revoluţie în secolul XXI, noi continuăm să-i testăm misterele. Artiștii noștri se vor lovi în continuare de ororile și frumuseţea războiului, de caracterul său primitiv și nobil deopotrivă, de plictiseala și fiorii pe care îi transmite, de devastarea și creativitatea pe care o lasă în urmă. Iar noi ne vom întreba cum să-l comemorăm și să-l păstrăm mai bine în amintirile noastre.

******** Shakespeare, *Henric al V-lea*, *op. cit.*

******** *Ibidem.*

******** Sword Beach a fost numele de cod dat uneia dintre cele cinci zone principale de debarcare de-a lungul coastei Normandiei. (*N.tr.*)

******** Homer, *Iliada*, *op. cit.*

******** Este ziua în care a avut loc debarcarea la Gallipoli în 1915. (*N.tr.*)

******** Serie de patru sitcomuri britanice, având-l ca protagonist pe Rowan Atkinson în rolul antieroului Edmund Blackadder. Ultima serie se petrece în tranșeele Primului Război Mondial. (*N.tr.*)

Concluzie

Cei care știau
ce se întâmpla aici
trebuie să lase loc
celor care știu puţine.
Sau chiar mai puţin decât puţine.
Sau chiar nimic.
În iarba care a crescut, dincolo de
cauze și efecte,
cineva trebuie să zacă întins
cu firul de iarbă în gură
privind către nori.

— Wisława Szymborska, „Sfârșitul și începutul“

Cu câţiva ani în urmă, am vizitat un orășel din sudul Franţei, aflat lângă graniţa cu Spania. În cimitirul bisericii, pietrele de mormânt se aplecau, gata să se prăbușească, atrăgând atenţia asupra movilelor acoperite de iarba prea înaltă — mormintele soldaţilor britanici care își dăduseră viaţa în apropiere, pe parcursul uneia dintre bătăliile purtate de Wellington împotriva armatelor lui Napoleon care se retrăgeau spre nord. Era un loc deosebit de pașnic și îţi puteai imagina cu ușurinţă că pietrele aveau să devină una cu pământul în câţiva ani, iar mormintele nu aveau să se mai vadă deloc. Poate că asta ar trebui să facem și noi cu războaiele din trecut, să le lăsăm să dispară în uitare, să permitem umbrelor tuturor celor care au murit să se odihnească în pace. Poate că greșim comemorându-ne războaiele, construind muzee de război, reconstituind bătălii istorice sau îngrijindu-ne cu atenţie de cimitire și monumente de război. Oare riscăm să transformăm războiul într-o banalitate, în ceva ce face parte din natura umană, o forţă omniprezentă în istoriile și societăţile noastre? Un instrument la care ţările noastre să poată apela în mod legitim ori de câte ori este nevoie. Ceva de care să fim chiar mândri? Și, în primul și în primul rând, oare creștem probabilitatea izbucnirii unui război dacă studiem și ne gândim la acest subiect?

Societăţile occidentale contemporane afișează o poziţie ciudat de amestecată faţă de război. Comemorăm războiul și avem un mare apetit pentru literatura,

filmele și jocurile de război. Cu toate acestea, majoritatea dintre noi nu își dorește să lupte în războaie. Din cauza prețului scump plătit după cele două Războaie Mondiale, nu mai suntem dispuși să luăm vreodată în calcul asemenea pierderi. Ne jelim soldaţii care își dau viaţa în conflictele din Afganistan sau Irak; dacă odinioară acceptam moartea a mii de victime, astăzi chiar și câteva sute de soldaţi căzuţi în luptă par a fi prea mult. Armata și liderii civili sunt conștienţi de acest lucru și investesc sume considerabile în armament și alte măsuri de apărare al căror scop este să minimalizeze pe cât posibil pericolul la care sunt expuși soldaţii noștri. Germania și Japonia, ţări odinioară dominate de armată, ale căror valori au pătruns în fibra societăţii, sunt acum pașnice și iubesc pacea. Cu excepţia unui grup restrâns de familii cu tradiţii militare, oamenii nu mai consideră dezirabilă o carieră în armată. Studenţii de la universităţile de vază visează la cariere pe Wall Street, în City of London, în presă, nu în armată, flotă sau forţele aeriene. Poate că nu trebuie să ne mai facem griji cu privire la influenţa trecutului; poate că am depășit momentul în care făceam război. Se prea poate ca liderii noștri politici să se abţină de la iniţierea unor ostilităţi, conștienţi fiind că noi nu vom lupta și nu vom susţine războiul.

Cu toate acestea… Occidentul este doar o parte, și una din ce în ce mai mică, a lumii, o regiune ale cărei argumente și valori nu sunt neapărat universale. Conducerea comunistă din China nu s-a arătat câtuși de puţin neliniștită de pierderile omenești pe care le-ar fi putut suferi în momentul în care a ordonat atacurile în lanţ din Războiul din Coreea. Nici Vietnamul de Nord nu a manifestat asemenea temeri în îndelungata luptă purtată împotriva francezilor, nici americanii sau ayatollahul în Războiul dintre Iran și Irak, când și-au trimis armatele să traverseze câmpurile presărate cu mine din Irak. Actorilor nonstatali, ca de exemplu, Al Qaida sau ISIS, cu ale lor reţele internaţionale de voluntari fanatici, nu le pasă de victime, indiferent cine ar fi acestea, propriii oameni sau civilii inocenţi. După 1945, în timp ce Vestul se bucura de pace pe plan intern, restul lumii a asistat la 150 până la 300 de conflicte armate, numărul acestora variind în funcţie de modalitatea de calcul. Unele dintre acestea, precum Războiul din Coreea sau cel dintre Iran și Irak, au fost purtate între state, pe modelul multor alte conflicte din trecut. De departe cele mai numeroase au fost războaiele interne, fie ele luptele pentru independenţă împotriva stăpânirii imperialiste, ca de exemplu, cele din Algeria sau Indonezia, sau războaiele civile. Iar puterile externe s-au alăturat în repetate

rânduri acestor conflicte, făcându-și cunoscute cele mai nobile dintre principii și acționând în tot acest răstimp de așa manieră încât să-și urmărească propriile interese. În timp ce structurile politice, adesea de la bun început fragile, se fragmentează, războiul se transformă într-un joc în permanentă schimbare, ale cărui mize sunt viața și moartea, și care se desfășoară între entități relativ sofisticate, precum statele sau mișcările religioase, aflate la o extremă, și grupările criminale și mercenarii, la cealaltă extremă. După cum au demonstrat Războiul de 30 de Ani din Europa secolului al XVII-lea sau războaiele purtate astăzi în Afganistan și Somalia, să pui capăt unor asemenea războaie este o sarcină de durată, dificilă. Iar factorii care declanșează războiul — lăcomia, teama, ideologia — vor continua să acționeze printre oameni, așa cum au făcut-o întotdeauna. Impactul schimbării climatice, vizibil în lupta pentru resursele împuținate și deplasarea la scară mare a populațiilor, polarizarea crescândă din interiorul societăților, dar și dezbinarea vizibilă pe plan extern, ascensiunea populismului naționalist intolerant și dorința liderilor mesianici și charismatici de a exploata această tendință, așa cum au făcut și în trecut, vor acționa pe post de combustibil și vor alimenta conflictul.

Predicțiile referitoare la cum au să fie purtate pe viitor războaiele sunt ca pariurile la cursele de cai sau ca și cum ai ghici direcția în care evoluează noile tehnologii. La prima vedere, poți lua toți factorii în calcul, dar un obstacol sau o schimbare bruscă de direcție, o greșeală comisă de un jocheu sau un director executiv, o defecțiune neașteptată sau vreo reacție neprevăzută din partea publicului sau pieței pot provoca rezultate surprinzătoare. Predicțiile făcute în trecut ne confirmă că oamenii au o experiență bogată în a înțelege greșit războiul. Strategii militari au crezut că Primul Război Mondial avea să fie un război dinamic, caracterizat de ofensive, iar al Doilea Război Mondial unul defensiv. În ambele Războaie Mondiale, experții din domeniul naval au căutat acea luptă decisivă în care flotele puternice să se înfrunte direct și au subminat puterea submarinului, torpilei și a simplei mine. „Cea mai lipsită de succes inițiativă a Washingtonului“ — acestea au fost cuvintele folosite recent de general maiorul Bob Scales, fost comandant al US Army War College (Colegiul de Război al Armatei Americane), pentru a descrie încercările de definire a naturii și caracteristicilor războaielor din viitor. Această afirmație nu ne-a împiedicat să ne continuăm încercările și nici nu ar trebui să o facă.

Putem cel puțin să identificăm anumite tendințe în război. Pe viitor, la fel ca în prezent, se vor purta două tipuri de războaie — primul dintre acestea va

folosi forţe de luptă profesioniste şi tehnologie de înaltă specialitate, bazându-se pe puterea economiilor avansate şi societăţilor organizate care le susţin. Al doilea tip de război va fi purtat de forţe mai puţin organizate, care folosesc arme ieftine. O altă certitudine este faptul că cele două tipuri de război se vor suprapune. Președintele Statelor Unite, de departe cea mai mare putere militară a lumii, poate ameninţa să bombardeze Afganistanul până când nu va mai rămâne picior de om care să lupte ori să-i vâneze pe membrii ISIS, dar tot nu va putea să-i scape pe cetăţenii americani de ameninţări. La fel cum s-au extins câmpurile de luptă în secolul XX, ajungând să includă şi fronturile de acasă, în prezent, încep să se şteargă diferenţele dintre fronturi, precum şi liniile care separă războiul de pace. Americanii — şi mulţi dintre noi de fapt — nu pot avea certitudinea că sunt în siguranţă atunci când călătoresc în străinătate. Teroriștii sau așa-numitele *rogue states*******— pot doborî aeronave, arunca în aer cluburile de noapte de pe plaje pașnice sau mitralia autobuze cu turiști. Armele de care dispun sunt adesea simple — un terorist sinucigaș, îmbrăcat într-o vestă cu explozibile, sau un camion plin cu benzină. Nu putem avea certitudinea că mediul de acasă este mai sigur. Pe modelul războaielor din trecut, ameninţările pot fi provocate de bombardiere, rachete sau blocade, însă în prezent şi pe viitor, acestea pot sosi şi de la acele reţele internaţionale de războinici autoproclamaţi, organizaţii fără structură clară şi aflate în permanentă schimbare. Un inamic fără uniforme, care nu dispune nici măcar de o bază de luptă, ai cărui membri sunt adesea recrutaţi de pe internet, nu poate fi înfrânt cu avioane de luptă, tancuri şi nave portavion scumpe.

O altă ameninţare la adresa securităţii — o ameninţare în plină expansiune, care constituie o provocare pentru armată — este războiul urban. În trecut, armatele încercau să cucerească orașele inamice pentru importanţa lor strategică, politică și economică; în zilele de astăzi, inamicul se află adesea în interior — luând înfăţișarea acelor grupări urbane înarmate, crescute și maturizate în oraș, care controlează cartiere întregi. Din ce în ce mai mulţi oameni vor trăi în mediul urban — potrivit unor estimări, până în 2050, două treimi din populaţia globului va locui la oraș —, iar acest lucru va deveni o provocare colosală pentru buna guvernare și aplicarea elementară a legii și ordinii. În orașe ca Rio de Janeiro, Guatemala, Dhaka și Kinshasa, guvernele au început deja să apeleze la forţa armată, fără să repurteze întotdeauna succes,

pentru a-și restabili autoritatea. În mai multe ţări, armata investește timp și bani în activităţi de contrainsurgenţă și în războiul urban.

Cu toate acestea, nu ar trebui să presupunem că nu mai pot izbucni războaie de anvergură între state. Una dintre nenumăratele predicţii eronate ale anilor 1990 a fost faptul că epoca statului naţional — cu a sa identitate pronunţată și guvernul central puternic — dispărea într-o lume din ce în ce mai globalizată, în care graniţele nu mai aveau nicio importanţă. Cu toate acestea, Statele Unite, China, India și Rusia nu au dispărut în „coșul de gunoi“ al istoriei, după cum a afirmat fără pic de tact Troţki, ci continuă să planifice și să cheltuiască sume mari de bani pe instrumente de purtat război, pe care să le folosească împotriva unor dușmani care se pregătesc și se înarmează pe același model. Bugetele de apărare devin din ce în ce mai mari. În ultimele două decenii, suma de bani cheltuită de China în acest domeniu a crescut de opt ori. Statele Unite alocă pentru apărare aproape două treimi din bugetul discreţionar (acele fonduri pentru care nu este obligatorie plata dobânzii aferente datoriei publice și a unor drepturi ca de exemplu securitatea socială). SUA cheltuiește la fel de mult ca primele opt cele mai cheltuitoare state la un loc, chiar dacă șase dintre acestea sunt naţiuni prietene sau aliate — Arabia Saudită, Franţa, Marea Britanie, Germania, India și Japonia — și doar China și Rusia pot fi în acest moment considerate posibili inamici periculoși.

Trăim într-o epocă a schimbării tehnologice rapide, care poate face ordinea internaţională mai instabilă. Deși este întotdeauna dificil să stabilim care sunt acele lucruri care constituie o inovaţie adevărată în istorie și care nu, războiul capătă noi instrumente și pătrunde în noi dimensiuni, așa cum a făcut odinioară când a penetrat spaţiul aerian și cel submarin. Așa cum s-a întâmplat și în trecut, odată cu apariţia armelor de metal, a calului sau prafului de pușcă, puterile vor fi nevoite să-și adapteze modul de organizare, strategia și tacticile sau să riște să rămână în urmă. Acordul internaţional care stabilește că spaţiul nu trebuie militarizat devine din ce în ce mai fragil în contextul în care statele se gândesc la arme staţionate în atmosferă sau contramăsuri care vizează reţelele de comunicaţii prin satelit ale inamicilor.

O dimensiune cu totul nouă a războiului s-a deschis cu viteză năucitoare în spaţiul cibernetic. În contextul în care întreaga lume — de la oameni la obiectele lor, precum frigidere și rachete balistice intercontinentale — a devenit interconectată prin intermediul internetului, și posibilitatea de perturbare a acestor legături s-a amplificat. În 2007, paginile web din Estonia, inclusiv cele

aparţinând parlamentului, băncilor și ministerelor, au fost asaltate de valuri de mesaje false. Un nou termen, cel de „denial of service“ (DDos) a intrat în vocabularul nostru. Virusul informatic Stuxnet, care provenea dintr-o sursă necunoscută, a dezactivat o bună parte a programului nuclear al Iranului în 2010. În 2017, Coreea de Nord a cunoscut o serie de erori, în timp ce încerca să-și testeze rachetele. Nimeni nu a revendicat acest atac, dar, așa cum s-a întâmplat și cu virusul Stuxnet, Statele Unite sunt bănuite că ar fi avut ceva de-a face cu aceste erori. Iar dacă războiul presupune și subminarea încrederii poporului dușman în propriile instituţii și lideri sau amestecul în politica internă a inamicului, atunci spaţiul cibernetic este la rândul său un câmp de luptă activ.

Între timp, câmpurile mai vechi de luptă primesc arme noi și îmbunătăţite, care trebuie integrate și contracarate. La o extremă se află acele rachete cu glisare care zboară cu viteza rachetelor balistice intercontinentale, dar au o precizie mai mare. La cealaltă extremă, aparatele minuscule care se autopropulsează. Armata americană a comandat drone de tip Black Hornet — acestea cântăresc treizeci și două de grame și au cam aceeași greutate ca o scrisoare normală — care urmează să fie folosite de soldaţi pentru supravegherea zonelor de operații. Statele Unite, China, Israelul, Coreea de Sud, Rusia și Regatul Unit dezvoltă roboţi ucigași sau arme pe deplin autonome, așa cum preferă armata să-i denumească. Aceștia se vor automanevra, pe modelul mașinilor self-drive, și vor fi programaţi să înveţe să-și facă ajustări pe măsură ce evoluează. Așa cum se întâmplă însă cu orice sistem computerizat nou, ar trebui să ne așteptăm la erori. Mașinile self-drive s-au ciocnit și au accidentat și oameni; să ne imaginăm ce pagube ar putea provoca o rachetă balistică intercontinentală sau un avion de luptă. În plus, sistemele pot fi fraudate cibernetic, așa cum știm prea bine. Ce s-ar întâmpla dacă, dintr-o simplă eroare pur umană, cineva ar introduce codul sau instrucţiunile greșite? În teorie, roboţii ucigași tot ar trebui să fie receptivi la comenzile oamenilor, dar rămâne de văzut dacă acest lucru va fi valabil întotdeauna. La fel ca în cazul altor arme inovative folosite în trecut, ne mai putem pune o întrebare: este oare această tehnologie morală? Ce înseamnă faptul că nişte operatori care stau în birourile lor, dintr-un colţ al lumii, direcţionează roboţi care ucid și distrug ţinte din alte regiuni? Acest lucru se întâmplă deja. Oare noi, cei care trăim în acele ţări care posedă aceste tehnologii avansate, am ajuns să fim periculos de detașaţi de realitatea

războiului și, ca atare, predispuși să tratăm lupta ca pe un joc ale cărui consecinţe nu sunt victime în carne și oase? Și ce se întâmplă atunci când fiinţele umane sunt îndepărtate cu desăvârșire din lanţul de comandă? Human Rights Watch și alte grupuri deja desfășoară o campanie intitulată Stop Killer Robots. Experienţa trecută ne arată că aceste campanii nu au avut rezultate prea încurajatoare.

Pe lângă cheltuieli și dezvoltarea de noi tehnologii și tactici, trebuie să ţinem cont și de planificare. Da, armata trebuie să aibă câte un plan pentru fiecare împrejurare neprevăzută, dar pericolul este că planurile ajung să se concentreze asupra unuia sau câtorva inamici și ghidează ulterior cheltuielile și tacticile viitoare. La începutul Primului Război Mondial, marina japoneză își concentra atenţia pe Statele Unite, considerând că America avea să fie principalul său inamic pe viitor, iar politicile sale, inclusiv faptul că presa guvernul să obţină insulele deţinute de Germania în Pacific, aveau ca scop pregătirea Japoniei pentru această eventualitate. Acţiunile Japoniei au provocat un răspuns în Statele Unite, unde unii strategi militari deja o identificau ca pe un viitor inamic. Prin urmare, americanii au început să acţioneze pe baza unor presupuneri. Războiul a devenit mai probabil pentru că era considerat o posibilitate reală. În prezent, Beijingul și Washingtonul imaginează planuri pentru a-și face reciproc faţă. Niciuna dintre cele două tabere nu își dorește să pornească la război, dar nici nu exclude această posibilitate. Și, așa cum ne-au demonstrat războaiele anterioare, cursa înarmărilor poate amplifica tensiunile aducându-le la un nivel periculos de înalt sau pot avea loc accidente, care-i determină pe oameni să treacă o barieră pe care nu avuseseră nici cea mai mică intenţie să o încalce.

Ca să ne întoarcem la liniștitul cimitir din Franţa, nu putem da uitării toate amintirile războiului. Trebuie să acordăm atenţie războiului, pentru că acesta încă face parte din viaţa noastră. Trebuie să-i cunoaștem cauzele, impactul, trebuie să știm cum să-i punem capăt și cum să-l evităm. Și, înţelegând războiul, înţelegem oarecum și ce înseamnă să fim oameni, cum să ne organizăm, să ne înţelegem emoţiile și ideile, capacitatea de a comite cruzimi, dar și de a face bine. Luptăm pentru că avem nevoi, pentru că ne dorim să protejăm lucrurile care ne sunt dragi sau pentru că ne închipuim că putem construi o altfel de lume. Luptăm pentru că putem. Dar se prea poate ca acea interdependenţă dintre război și societate, care datează din cele mai vechi timpuri, să-și cunoască sfârșitul — sau cel puţin așa ar trebui să se întâmple —

și nu pentru că noi, oamenii, ne-am schimbat, ci pentru că tehnologia s-a schimbat. Având în vedere noile arme înspăimântătoare de care dispunem, importanţa crescândă a inteligenţei artificiale, maşinăriile automatizate de ucis şi războiul cibernetic, un război ar putea însemna sfârşitul omenirii. Nu este momentul să ne îndepărtăm privirile de la o perspectivă pe care am putea s-o considerăm înfiorătoare. În prezent, trebuie să ne gândim mai mult ca niciodată la război.

******** „Statele delincvente“ — state imprevizibile, care nu respectă dreptul internaţional, normele diplomatice și drepturile omului. (*N.tr.*)

Bibliografie

Literatura despre război este una vastă, iar eu am notat aici doar cărțile și articolele care i-ar face plăcere cititorului/cititoarei să le parcurgă dacă dorește să exploreze mai departe subiectul. Pentru fiecare capitol în parte, am listat lucrările pe care m-am axat în mod deosebit.

Non-ficțiune

Armitage, David, *Civil Wars: A History in Ideas*, Yale University Press, New Haven, 2017.

— „Civil Wars, from Beginning… to End?“, *American Historical Review*, 120, 5 decembrie 2015, pag. 1829–37.

Beard, Mary, *S.P.Q.R.: A History of Ancient Rome*, Profile Books, Londra, 2015.

Beevor, Antony, *Berlin: The Downfall, 1945*, Penguin, Londra, 2003.

Bell, David A., *The First Total War: Napoleon's Europe and the Birth of Modern Warfare*, Bloomsbury, Londra, 2007.

Bessel, Richard, *On Violence: A Modern Obsession*, Simon and Schuster, Londra, 2015.

Best, Geoffrey, *War and Law since 1945*, Clarendon Press, Oxford, 1994.

Blanning, T.C.W., *The Pursuit of Glory: Europe,* 1648–1815, Allen Lane, Londra, 2007.

Bond, Brian, *The Victorian Army and the Staff College*, 1854–1914, Eyre Methuen, Londra, 1972.

— *War and Society in Europe 1870–1970*, Fontana, Londra, 1984.

— *Britain's Two World Wars against Germany: Myth, Memory and the Distortions of Hindsight*, Cambridge University Press, Cambridge, 2014.

Bourke, Joanna, *An Intimate History of Killing: Face-to-face Killing in Twentieth Century Warfare*, Granta Books, Londra, 2000.

Braybon, Gail, and Summerfield, Penny, *Out of the Cage: Women' s Experiences in Two World Wars*, Routledge, Londra, 2013.

Brewer, John, *The Sinews of Power: War, Money and the English State, 1688–1783*, Alfred A. Knopf, New York, 1989.

Brodie, Bernard și Fawn M., *From Crossbow to H-Bomb*, Indiana University Press, Bloomington, 1973.

Browning, Peter, *The Changing Nature of War: The Development of Land Warfare from 1792 to 1945*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002.
Caputo, Philip, „Putting the Sword to Pen“, South Central Review, 34, 2, vara 2017, pp. 15–25.
Catton, Bruce și McPherson, James M., *American Heritage History of the Civil War*, American Heritage Publishing, Rockville, MD, 2016.
Chickering, Roger, Showalter, Dennis și van de Ven, Hans (eds.), *The Cambridge History of War: War and the Modern World, 1850–2005*, Cambridge University Press, Cambridge, 2012.
Coates, A.J., *The Ethics of War*, Manchester University Press, Manchester și New York, 2007.
Collingham, Lizzie, *The Taste of War: World War Two and the Battle for Food*, Penguin, Londra, 2011.
Costello, John, *Love, Sex and War: Changing Values, 1939–45*, Collins, Londra, 1985 (ediţia americană *Virtue Under Fire: How World War II Changed Our Social and Sexual Attitudes*, Little Brown, Boston, 1985).
Cox, Mary Elisabeth, *Hunger in War and Peace: Women and Children in Germany, 1914–1924*, Oxford University Press, Oxford, 2019.
Danchev, Alex, *On Art and War and Terror*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2011.
Dash, Mike, „Dahomey's Women Warriors“, Smithsonianmag.com, 23 septembrie 2011.
Diamond, Jared, *Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies*, W.W. Norton & Company, New York, 1977.
Echevarria II, Antulio J., *Imagining Future War: The West's Technological Revolution and Visions of Wars to Come, 1880–1914*, Praeger Security International, Westport, 2007.
Edgerton, David, *Britain's War Machine: Weapons, Resources and Experts in the Second World War*, Penguin, Londra, 2012.
Elshtain, Jean Bethke, *Women and War*, University of Chicago Press, Chicago, 1995.
Emerging Technology from the arXiv, „Data Mining adds Evidence That War is Baked into the Structure of Society“, *MIT Technology Review*, 4 ianuarie 2019.
English, Richard, *Modern War: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford, 2013.

Fall, Bernard, *Hell in a Very Small Place: The Siege of Dien Bien Phu*, Pall Mall Press, Londra, 1967.
Ferguson, Niall, *The Cash Nexus: Money and Power in the Modern World, 1700–2000*, Basic Books, New York, 2001.
Finkelman, Paul, „Francis Lieber and the Law of War", New York Times, 2 martie 2013.
Freedman, Lawrence, *The Future of War: A History,* Public Affairs, New York, 2017.
— (ed.), *War*, Oxford University Press, Oxford, 1994
Frevert, Ute, *Emotions in History: Lost and Found*, Central European University Press, New York, 2011.
Gabriel, Richard, *Between Flesh and Steel: A History of Military Medicine from the Middle Ages to the War in Afghanistan*, Potomac Books, Washington, DC, 2016.
Gat, Azar, *War in Human Civilization*, Oxford University Press, Oxford, 2006.
Goldstein, Andrea N., „Why are you trying to destroy the last good thing men have?" Understanding resistance to Women in Combat Jobs', *International Feminist Journal of Politics*, 20, 3 aprile 2018, pp. 385–404.
Goldstein, Joshua S., *War and Gender: How Gender Shapes the War System and Vice Versa*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001.
Goldsworthy, Adrian, *Pax Romana: War, Peace and Conquest in the Roman World*, Yale University Press, New Haven și London, 2016.
Hale, J.R., *War and Society in Renaissance Europe, 1450–1620*, Fontana Press, Londra, 1985.
— *Artists and Warfare in the Renaissance*, Yale University Press, New Haven, 1990.
Hastings, Max, *Overlord: D-Day and the Battle for Normandy, 1944*, Pan, Londra, 1999.
— *Warriors: Extraordinary Tales from the Battlefield*, HarperCollins, Londra, 2005.
— „Wrath of the Centurions", *New York Review of Books*, 40, 2, 25 ianuarie 2018.
Herwig, Holger, et al., *Cassell's World History of Warfare*, Cassell Military, Londra, 2003.
Herzog, Dagmar (ed.), *Brutality and Desire: War and Sexuality in Europe's Twentieth Century*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2009.

Heuser, Beatrice, *The Evolution of Strategy: Thinking War from Antiquity to the Present*, Cambridge University Press, Cambridge, 2010.
Hobbes, Thomas, *Leviathan*, Oxford University Press, Oxford, 2012.
Horne, John și Kramer, Alan, *German Atrocities 1914: A History of Denial*, Yale University Press, New Haven, 2001.
Howard, Michael, *The Franco-Prussian War: The German Invasion of France, 1870–1871*, Methuen, Londra, 1981.
— *The Causes of War and Other Essays*, Unwin Paperbacks, Londra, 1984.
— *The Invention of Peace and the Reinvention of War*, Profile Books, Londra, 2002.
— *Captain Professor: The Memoirs of Sir Michael Howard*, Continuum, Londra și New York, 2006.
— *War in European History*, Oxford University Press, Oxford, 2009.
— (ed.) *Theory and Practice of War: Essays Presented to Captain B.H. Liddell Hart*, Cassell, Londra, 1965.
— (ed.), *Restraints on War*, Oxford University Press, Oxford, 1979.
Hull, Isabel V., *A Scrap of Paper: Breaking and Making International Law during the Great War*, Cornell University Press, Ithaca, 2014.
Hynes, Samuel, *The Soldiers' Tale: Bearing Witness to Modern War*, Allen Lane, Londra, 1997.
Jackson, Julian, *France: The Dark Years, 1940–1944*, Oxford University Press, Oxford, 2001.
Jordan, David, et al., *Understanding Modern Warfare*, Cambridge University Press, Cambridge, 2016.
Kagan, Donald, *On the Origins of War and the Preservation of Peace*, Doubleday, New York, 1995.
— The Peloponnesian War, Viking, New York, 2003.
Keegan, John, *The Face of Battle*, Viking, New York, 1976.
Kello, Lucas, *The Virtual Weapon and International Order*, Yale University Press, New Haven și Londra, 2017.
Kennedy, David, *Of War and Law*, Princeton University Press, Princeton, 2006.
Kierman Jr, Frank A. și Fairbank, John K. (ed.), *Chinese Ways in Warfare*, Harvard University Press, Cambridge, 1974.
Knox, MacGregor și Murray, Williamson (eds.), *The Dynamics of Military Revolution, 1300–2050*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001.

Kramer, Alan, *Dynamics of Destruction: Culture and Mass Killing in the First World War*, Oxford University Press, Oxford, 2007.
LeBlanc, Stephen, *Constant Battles: The Myth of the Peaceful Noble Savage*, St Martin's Press, New York, 2003.
Lee, Steven P., *Ethics and War: An Introduction*, Cambridge University Press, Cambridge și New York, 2012.
Lee, Wayne, *Waging War: Conflict, Culture, and Innovation in World History*, Oxford University Press, Oxford, 2016.
Leonhard, Jörg, *Pandora's Box: A History of the First World War*, trand. [în lb. engl.] Patrick Camiller, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, MA, 2018.
Levy, Jack S. și Thompson, William R., *The Arc of War: Origins, Escalation, and Transformation*, University of Chicago Press, Chicago, 2011.
Lowe, Keith, *The Fear and the Freedom: How the Second World War Changed Us*, Viking, Londra, 2017.
Lynn, John A., *Battle: A History of Combat and Culture*, Basic Books, New York, 2008.
Maalouf, Amin, *The Crusades Through Arab Eyes*, Schocken Books, New York, 1984.
McNeill, William, *Keeping Together in Time: Dance and Drill in Human History*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1995.
McPherson, James M., *Crossroads of Freedom: Antietam*, Oxford University Press, Oxford, 2002.
Malešević, Siniša, *The Sociology of War and Violence*, Cambridge University Press, Cambridge, 2010.
Matthews, Jessica T., „America's Indefensible Defense Budget", New York Review of Books, 66, 12, 18 iulie 2019.
Mayor, Adrienne, *The Amazons: Lives & Legends of Warrior Women across the Ancient World*, Princeton University Press, Princeton, 2014.
Mazower, Mark, *Governing the World: The History of an Idea*, Penguin, Londra, 2013.
Moore, Aaron William, *Writing War: Soldiers Record the Japanese Empire*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2013.
Morris, Ian, *War! What is It Good For? Conflict and the Progress of Civilisation from Primates to Robots*, Profile Books, Londra, 2014.

Murray, Williamson, Knox, MacGregor și Bernstein, Alvin (ed.), *The Making of Strategy: Rulers, States, and War*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994.

Nolan, Cathal, *The Allure of Battle: A History of How Wars Have Been Won and Lost*, Oxford University Press, Oxford, 2017.

Paret, Peter (ed.), *Makers of Modern Strategy: From Machiavelli to the Nuclear Age*, Princeton University Press, Princeton, 1986.

Parker, Geoffrey (ed.), *The Cambridge History of Warfare*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.

Piketty, Thomas, *Capital in the Twenty-first Century*, trans. Arthur Goldhammer, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, MA, 2014.

Pinker, Steven, *The Better Angels of Our Nature: The Decline of Violence in History and Its Causes*, Allen Lane, Londra, 2010.

Rabb, Theodore, *The Artist and the Warrior: Military History through the Eyes of the Masters*, Yale University Press, New Haven, 2011.

Rhea, Harry M., „The Commission on the Responsibility of the Authors of the War and on Enforcement of Penalties and Its Contribution to International Criminal Justice after World War II", Criminal Law Forum, 25, 1–2, iunie 2014, pp. 147–69.

Ricks, Thomas E., *Fiasco: The American Military Adventure in Iraq*, Penguin, New York, 2006.

Ring, J., *How the Navy Won the War: The Real Instrument of Victory*, 1914–1918, Seaforth Publishing, Barnsley, 2018.

Roland, Alex, *War and Technology: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford, 2016.

Roshwald, Aviel și Stites, Richard (ed.), *European Culture in the Great War: The Arts, Entertainment, and Propaganda, 1914–1918*, Cambridge University Press, Cambridge și New York, 2002.

Rothenburg, Gunther, *The Art of Warfare in the Age of Napoleon*, Indiana University Press, Bloomington, 1980.

Rousseau, Jean-Jacques, *The Major Political Writings of Jean-Jacques Rousseau: The Two Discourses and The Social Contract*, tradus [în lb. engl.] și editat de John T. Scott, University of Chicago Press, Chicago și Londra, 2012.

Scheidel, Walter, *The Great Leveller: Violence and the History of Inequality from the Stone Age to the Twenty-first Century*, Princeton University Press,

Princeton, 2017.
Sheffield, G.D. (ed.), *War Studies Reader: From the Seventeenth Century to the Present Day and Beyond*, Bloomsbury, Londra, 2010.
Sheehan, James J., *Where Have All the Soldiers Gone? The Transformation of Modern Europe*, Houghton Mifflin, Boston, 2008.
Sidebottom, Harry, *Ancient Warfare: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford, 2004.
Sorabji, Richard (ed.), *The Ethics of War: Shared Problems in Different Traditions*, Ashgate, Aldershot, 2006.
Spiers, Edward M., *The Army and Society*, 1815–1914, Longman, Londra, 1980.
Stargardt, Nicholas, *The German War: A Nation Under Arms*, The Bodley Head, London, 2015.
Stevenson, David, *With Our Backs to the Wall: Victory and Defeat in 1918*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, MA, 2011.
Strachan, Hew, *European Armies and the Conduct of War*, George Allen and Unwin, Londra, 1983.
Strachan, Hew și Scheipers, Sibylle (ed.), *The Changing Character of War*, Oxford University Press, Oxford, 2011.
Summers, Harry, *On Strategy: The Vietnam War in Context*, Carlisle Barracks, Strategic Studies Institute, US Army War College, PA, 1981.
Thucydides, *History of the Peloponnesian War*, trad. [în lb. engl.] Rex Warner, Penguin, Londra, 1972.
Tierney, Dominic, „Mastering the Endgame of War“, *Survival*, 56, 5, octombrie–noiembrie 2014, pp. 69–94.
Tilly, Charles (ed.), *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton University Press, Princeton, 1975.
Todman, Dan, *The Great War: Myth and Memory*, Continuum, Londra, 2007.
Townshend, Charles (ed.), T*he Oxford History of Modern War*, Oxford University Press, Oxford și New York, 2005.
Tyerman, Christopher, *The Crusades: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford, 2006.
Van Creveld, Martin, *Supplying War: Logistics from Wallenstein to Patton*, ediția a 2-a, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.
Verhey, Jeffrey, *The Spirit of 1914*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000.

Walzer, Michael, *Just and Unjust Wars: A Moral Argument with Historical Illustrations*, Basic Books, New York, 2015.
Weinberg, Gerhard, *A World at Arms: A Global History of World War II*, Cambridge University Press, New York, 2005.
Wilson, Peter, *Europe's Tragedy: A History of the Thirty Years War*, Allen Lane, Londra, 2009.
Winter, Jay (ed.), *The Cambridge History of the First World War*, 3 volume, Cambridge University Press, Cambridge, 2016.
— *War Beyond Words: Languages of Remembrance from the Great War to the Present*, Cambridge University Press,Cambridge, 2017.
Wintringham, Tom și Blashford-Snell, John, *Weapons and Tactics*, Penguin Books, Londra, 1973.
Wrangham, Richard, *The Goodness Paradox: The Strange Relationship Between Virtue and Violence in Human Evolution*, Pantheon Books, New York, 2019.

Memorii și jurnale

Aleksievici, Svetlana, *The Unwomanly Face of War: An Oral History of Women in World War II*, trad. [în lb. engl.] Richard Pevear și Larissa Volokhonsky, Random House, New York, 2017.
[anonim], *A Woman in Berlin*: *Diary 20 April to 22 June 1945*, trad. [în lb. engl.] Philip Boehm, Virago, Londra, 2011.
Brittain, Vera, *Testament of Youth: An Autobiographical Study of the Years 1900–1925*, Virago, Londra, 2014.
Caputo, Philip, A *Rumor of War*, Ballantine Books, New York, 1978.
Douglas, Keith, *Alamein to Zem Zem*, Faber and Faber, Londra, 1966.
Fraser, George MacDonald, *Quartered Safe Out Here: A Recollection of the War in Burma*, Harvill, Londra, 1992.
Goodall, Jane, *Reason for Hope: A Spiritual Journey*, Warner Books, New York, 1999.
Gordon, Huntly, *The Unreturning Army: A Field Gunner in Flander*s, 1917–18, Bantam, Londra, 2015.
Graves, Robert, *Goodbye to All That*, Penguin, Harmondsworth, 1960.
Grenfell, Julian, *Soldier & Poet: Letters and Diaries*, 1910–1915, Hertfordshire Record Society, Hertford, 2004.
Herr, Michael, *Dispatches*, Avon, New York, 1978.

Jünger, Ernst, *Storm of Steel*, trad. [în lb. engl.] Michael Hofmann, Penguin, Londra, 2004.
Klemperer, Victor, *I Will Bear Witness: A Diary of the Nazi Years, 1933–1941*, trad. [în lb. engl.] Martin Chalmers, Modern Library, New York, 1999.
— *I Will Bear Witness*, *1942–1945: A Diary of the Nazi Years*, trad. [în lb. *ngl.] Martin Chalmers, Modern Library, New York, 2001.
Last, Nella, *Nella Last's War: The Second World War Diaries of Housewife*, *49*, Profile Books, Londra, 2006.
Lussu, Emilio, *A Soldier on the Southern Front*, trad. [în lb. engl.] Gregory Conti, Rizzoli Ex Libris, New York, 2014.
Makdisi, Jean Said, *Beirut Fragments: A War Memoir*, Persea Books, New York, 1990.
Parry, Chris, *Down South: A Falklands War Diary*, Viking, Londra, 2012.
Reith, J., *Wearing Spurs*, L Hutchinson, Londra, 1966.
Richards, Frank, *Old Soldiers Never Die*, Faber and Faber, Londra:, 1964.
Ritchie, Charles, *Siren Years: Undiplomatic Diaries, 1937–1945*, Macmillan, Londra, 1947.
Sassoon, Siegfried, *Memoirs of an Infantry Officer*, Faber and Faber, Londra, 1965.
Twain, Mark, „The Private History of a Campaign That Failed", în David Rachels (ed.), *Mark Twain's Civil War*, University Press of Kentucky, Lexington, 2007.
Von Krockow, Christian, *Hour of the Women*, trad. Krishna Winston, Faber and Faber, Boston, 1993.
Yeates, V.M., *Winged Victory*, Buchan and Enright, Londra, 1985.

Ficţiune

Gilloux, Louis, *Blood Dark*, trad. [în lb. engl.] Laura Morris, New York Review of Books, New York, 2017.
Grossman, Vasily, *Life and Fate*, trad. [în lb. engl.] Robert Chandler, Vintage Books, Londra, 2006.
Heller, Joseph, *Catch-22*, Simon and Schuster Paperbacks, New York, 2011.
Kipling, Rudyard, *Soldier Stories*, The Macmillan Company, New York, 1896.
Manning, Frederic, *The Middle Parts of Fortune: Somme and Ancre*, *1916*, Penguin Classics, Londra, 2014.

March, William, *Company K*, Apollo, Londra, 2017.
Ninh, Bao, *The Sorrow of War: A Novel*, trad. [în lb. engl.] Phan Thanh Hao, Minerva, Londra, 1994.
O'Brien, Tim, *The Things They Carried*, Mariner Books, New York, 2009.
Remarque, Erich Maria, *All Quiet on the Western Front*, trad. [în lb. engl.] A.W. Wheen, Atlantic Books, Boston, 1995.
Tolstoy, Lev, *War and Peace*, trad. [în lb. engl.] Constance Garrett, Penguin Classics, Londra, 2016.

Altele

Homer, *Iliada*, trad. [în lb. engl.] Robert Fagles, Penguin Books, New York, 1991.
Stallworthy, Jon (ed.), The New Oxford Book of War Poetry, Oxford University Press, Oxford, 2015.
Szymborska, Wisława, *View with a Grain of Sand: Selected Poems*, trad. [în lb. engl.] Stanisław Barańzak și Clare Cavanagh, Harcourt, Brace and Company, New York, 1995.

Website

Uppsala Conflict Data Program https://www.pcr.uu.se/research/ ucdp/
War on the Rocks https://warontherocks.com/

Capitolul 1: Omenire, societate și război

Beard, *S.P.Q.R.*
Bell, *The First Total War*
Brewer, *The Sinews of Power Emerging Technology from the arXiv*
Ferguson, *The Cash Nexus*
Gabriel, *Between Flesh and Steel*
Goldstein, *Joshua, War and Gender*
Goldsworthy, *Pax Romana*
Goodall, *Reason for Hope*
Hobbes, Thomas, *Leviatanul*, Capitolul 13
Kagan, *On the Origins of War and the Preservation of Peace*
Kierman and Fairbank (ed.), *Chinese Ways in Warfare*
LeBlanc, *Constant Battles*

Morris, *War!*
Nolan, *The Allure of Battle*
Parker (ed.), *The Cambridge History of Warfare*
Piketty, *Capital in the Twenty-first Century*
Pinker, *The Better Angels of Our Nature*
Rousseau, *Contractul social*
Scheidel, *The Great Leveller*
Sidebottom, *Ancient Warfare*
Tucidide, Istoria Războiului Peloponesiac
Uppsala Conflict Date Program
Wrangham, *The Goodness Paradox*

Capitolul 2: Motive de război

Armitage, *Civil Wars*
— „Civil Wars, From Beginning… to End?“
Bell, *The First Total War*
Bernstein, Alvin, „The Strategy of a Warrior-State: Rome and the Wars against Carthage, 264–201 BC“, în Murray, Knox și Bernstein, *The Making of Strategy*
Costello, *Virtue Under Fire*
Frevert, *Emotions in History*
Goldstein, Joshua, *War and Gender*
Kagan, Donald, *On the Origins of War and the Preservation of Peace*
— „Athenian Strategy in the Peloponnesian War“, în Murray, Knox și Bernstein, *The Making of Strategy*
Lee, Wayne, *Waging War*
Lynn, John, „A Quest for Glory: The Formation of Strategy under Louis XIV, 1661–1715’, în Murray, Knox și Bernstein, *The Making of Strategy*
Parker (ed.), *The Cambridge History of Warfare*
Ricks, *Fiasco*
Roland, *War and Technology*
Tierney, „Mastering the Endgame of War“
Tyerman, *The Crusades*
Wintringham and Blashford-Snell, *Weapons and Tactics*

Capitolul 3: Căi și mijloace

Brodie, *From Crossbow to H-Bomb*
Diamond, *Guns, Germs, and Steel*
Heuser, *The Evolution of Strategy*
Howard, *War in European History*
Kagan, *On the Origins of War and the Preservation of Peace*
Lee, *Waging War*
Lynn, *Battle*
Lynn, John, „Forging the Western Army in Seventeenth-Century France", în Knox și Murray (ed.), *The Dynamics of Military Revolution*
Morris, *War!*
Murray, Williamson, „On Strategy", în Murray, Knox și Bernstein (ed.), *The Making of Strategy*
Parker (ed.), *The Cambridge History of Warfare*
Ranft, Bryan, „Restraints on War at Sea before 1945", în Howard (ed.), *Restraints at War*
Roland, *War and Technology*
Sidebottom, *Ancient Warfare*
Wintringham și Blashford-Snell, *Weapons and Tactics*

Capitolul 4: Războiul modern

Bell, *The First Total War*
Bessel, *On Violence*
Bond, *The Victorian Army and the Staff College*
Browning, *The Changing Nature of War*
Collingham, *The Taste of War*
Elshtain, *Women and War*
Goldstein, Joshua, *War and Gender*
Howard, *The Franco-Prussian War*
— *War in European History*
— (ed.), *Theory and Practice of War*
Lynn, John, „Forging the Western Army in Seventeenth-Century France", în Knox și Murray (ed.), *The Dynamics of Military Revolution*
Knox și Murray (ed.), *The Dynamics of Military Revolution*
Pinker, *The Better Angels of Our Nature*

Scheidel, *The Great Leveller*
Sheehan, *Where Have All the Soldiers Gone?*
Spiers, *The Army and Society*
Summers, *On Strategy*
Townshend (ed.), *The Oxford History of Modern War*
Van Creveld, *Supplying War*
Verhey, *The Spirit of 1914*

Capitolul 5: Facerea războinicului

Aleksievici, *Războiul nu are chip de femeie*
Dash, „Dahomey's Women Warriors"
Elshtain, *Women and War*
Goldstein, Andrea, „Why are you trying to destroy the last good thing men have?"
Goldstein, Joshua, *War and Gender*
Gordon, *The Unreturning Army*
Hale, *War and Society in Renaissance Europe*
Hastings, 'Wrath of the Centurions'
Hynes, *The Soldiers' Tale*
Jackson, *France*
McNeill, *Keeping Together in Time*
McPherson, *Crossroads of Freedom*
Mayor, *The Amazons*
Moore, *Writing War*
Sidebottom, *Ancient Warfare*

Capitolul 6: Luptele

Aleksievici, *Războiul nu are chip de femeie*
Beaupré, Nicholas, „Soldier-writers and Poets", în Winter (ed.), *The Cambridge History of the First World War*, vol. III, *Civil Society*
Bourke, *An Intimate History of Killing*
Costello, *Love, Sex and War*
Fall, *Hell in a Very Small Place*
Fraser, *Quartered Safe Out Here*
Grenfell, *Soldier & Poet*

Homer, *Iliada*
Jünger, *În furtuni de oțel*
Lowe, *The Fear and the Freedom*
Lussu, *A Soldier on the Southern Front*
Manning, *The Middle Parts of Fortune*
Moore, *Writing War*
O'Brien, *The Things They Carried*
Parry, *Down South*
Reith, *Wearing Spurs*
Richards, *Old Soldiers Never Die*
Richie, *Siren Years*
Yeates, *Winged Victory*

Capitolul 7: Civilii

[Boehm, Philip], *A Woman in Berlin*
Beevor, *Berlin*
Bessel, *On Violence*
Bond, *Britain's Two World Wars against Germany*
Brayon și Summerfield, *Out of the Cage*
Cox, *Hunger in War and Peace*
Downs, Laura Lee, „War Work", *The Cambridge History of the First World War*, vol. III, *Civil Society*
Horne și Kramer, *German Atrocities* 1914
Iacobelli, Teresa, „The «Sum of Such actions»: Investigating Mass rape in Bosnia-Herzogovina through a Case Study of Foca", în Herzog (ed.), *Brutality and Desire*
Klemperer, *I Will Bear Witness*
Last, *Nella Last's War*
Makdisi, *Beirut Fragments*
Stargardt, *The German War*
Von Krockow, *Hour of the Women*
Walters, John Bennett, „General William T. Sherman and Total War", în Sheffield (ed.), *War Studies Reader*

Capitolul 8: Controlarea incontrolabilului

Best, *War and Law Since 1945*
Best, Geoffrey, „Restraints on War by Land before 1945“, în Howard (ed.), *Restraints on War*
Coates, *The Ethics of War*
Finkelman, „Francis Lieber and the Law of War“
Howard (ed.), *Restraints on War*
Kennedy, *Of War and Law*
Lee, Steven, *Ethics and War*
Mazower, *Governing the World*
Quataert, Jean H., „War-Making and the Restraint of Law: The Formative Years, 1864–1914“, în Chickering, Showalter și van de Ven (ed.), *The Cambridge History of War*
Ranft, Bryan, „Restraints on War at Sea before 1945“, în Howard (ed.), *Restraints at War*
Rhea, „The Commission on the Responsibility of the Authors of the War…“
Roberts, Adam, „Against War“, în Townshend (ed.), *The Oxford History of Modern War*
Sorabji (ed.), *The Ethics of War*
Tyerman, *The Crusades*
Walzer, *Just and Unjust Wars*

Capitolul 9: Războiul în imaginaţia şi amintirile noastre

Beaupré, Nicholas, „Soldier-writers and Poets“, în Winter (ed.), *The Cambridge History of the First World War*, vol. III, *Civil Society*
Becker, Annette, „Art“, *ibid*.
Caputo, „Putting the Sword to Pen“
Danchev, *On Art and War and Terror*
Jelavich, Peter, „German Culture in the Great War’“ în Roshwald și Stites (ed.), *European Culture in the Great War*
Leonhard, *Pandora’s Box*
McNeill, *Keeping Together in Time*
Ninh, *The Sorrow of War*
O’Brien, *The Things They Carried*
Scates, Bruce, și Wheatley, Rebecca, „War Memorials“, în Winter (ed.), *The Cambridge History of the First World Wa*r, vol. III, *Civil Society*

Winter, *War Beyond Words*

Concluzie

Echevarria, *Imagining Future War*
Freedman, *The Future of War*
Jordan et al., *Understanding Modern Warfare*
Kello, *The Virtual Weapon and International Order*
Matthews, „*America's Indefensible Defense Budget*“

Mulțumiri

Această carte a fost mulți ani în gândurile mele. Dacă predai și scrii despre istoria modernă și relațiile internaționale, așa cum am făcut și încă fac eu, nu ai cum să nu te gândești la puternicul impact pe care îl are războiul asupra relațiilor umane — și viceversa. Am fost stimulată să mă apuc de treabă după o întâlnire pe care am avut-o în luna iulie a anului 2017 cu Gwyneth Williams, la acel moment revizoare a BBC Radio Four. M-a întrebat dacă am cum să trec pe la studioul BBC ca să purtăm o conversație scurtă și, spre surprinderea mea, am fost invitată să țin Prelegerile Reith din anul 2018. Pentru mine a fost o onoare, dar și o sarcină dificilă. În prelegeri și în cartea elaborată pe baza acestora pornesc de la o întrebare: există oare o legătură de nezdruncinat între omenire și război? Încercând să răspund la această întrebare și să înțeleg de ce și cum se luptă oamenii, am reușit să mă îndatorez față de numeroase persoane.

Am privilegiul de a face parte din două universități remarcabile, Oxford și Universitatea din Toronto, și am beneficiat de pe urma bagajului de cunoștințe acumulate și a conversațiilor purtate în cadrul diverselor departamente sau în discuțiile cu studenții acestora. Am folosit excelentele lor biblioteci. Nu voi reuși niciodată să-i răsplătesc pe acei experți care știu mult mai multe despre război și societatea umană decât voi ști eu vreodată sau publicul și prietenii care mi-au pus întrebări atât de bune și au venit cu sugestii atât de productive. Istoricii de război au fost incredibil de generoși și m-au primit cu brațele deschise în domeniul lor de cercetare. Max Hastings, Peter Wilson, Adrian Gregory, Hew Strachan și Roger Sarty au fost modelele mele în scrierile istorice și mi-au dat sfaturi deosebit de valoroase. Le rămân îndatorată colegilor mei de la Oxford, printre care Paul Betts și Ivor Roberts. Hermione Lee m-a ajutat și a oferit lucrării mele formă de fiecare dată când m-am simțit blocată. Anthony Bicknell a fost atât de binevoitor încât să mă lase să arunc un ochi peste teza sa despre femei și război, iar Chris Parry m-a ajutat să înțeleg războiul maritim. Peter Snow, fost corespondent pe teme de apărare al BBC și dragul meu cumnat, și Dan Snow mi-au dat idei și mi-au sugerat ce să citesc. Stephen Sedley a împărtășit cu mine minunata sa colecție de cântece aparținând soldaților care au luptat în Primul Război Mondial. Margaret Bruce, Margaret Bent și Katherine Lochnan m-au ajutat să înțeleg relația dintre război și artă. David Thomson a fost atât de generos încât să mă lase să accesez bogata sa

colecţie de fotografii de război din Arhiva Modern Conflict, iar Ed Jones, Timothy Prus și Lizzie Powell, angajaţi aici, mi-au fost la rândul lor de mare ajutor. Rămân deosebit de îndatorată remarcabilului istoric de război, Michael Howard. Îi cunoșteam și admiram lucrările cu mult timp înainte să-l întâlnesc și am ajuns să pun la mare preţ înţelepciunea, bunătatea și prietenia lui. Moartea sa, la sfârșitul lui 2019, a fost o mare pierdere.

În cadrul BBC I, am avut norocul de a beneficia de excelentele sfaturi și de ajutorul lui Gwyneth Williams, Jim Frank, Hugh Levinson și colegii lor. Am fost la fel de norocoasă să beneficiez de redactori ca Andrew Franklin de la Profile Books și de minunaţii săi colegi, inclusiv Penny Daniel, Lesley Levene și Valentina Zanca, iar, în America de Nord, de Kate Medina de la Random House și Diane Turbide de la Penguin și echipele lor la fel de impresionante. Caroline Dawnay îmi rămâne neobosită agentă și prietenă, și a fost o plăcere să lucrez cu colegele ei Sophie Scard și Katherine Aitken. Am norocul de a avea o familie numeroasă, generoasă și bună. Unii dintre membri familiei mele au avut grijă să fie prezenţi la fiecare prelegere și, așa cum au făcut întotdeauna, m-au încurajat când mi-am început cercetarea și m-am apucat să scriu prezenta lucrare. Vreau să mulţumesc în mod deosebit surorii mele Ann MacMillan, care a citit fragmente din manuscrisul meu și mi-a dat sfaturi constructive, fraţilor mei Tom și David, cumnatei mele Marie-Josée Larocque și nepoatei mele Margot Finlay.

Vreau le mulţumesc din suflet tuturor, pentru că m-au ajutat să ţin prelegerile și să scriu cartea care se bazează pe acestea. Eventualele greșeli și neajunsuri îmi aparţin exclusiv mie.

Cuprins

1. Introducere
2. Omenire, societate şi război
3. Motive de război
4. Căi şi mijloace
5. Războiul modern
6. Facerea războinicului
7. Luptele
8. Civilii
9. Controlarea incontrolabilului
10. Războiul în imaginaţia şi amintirile noastre
11. Concluzie
12. Bibliografie
13. Mulţumiri